

ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ
ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

Оксана Міхєєва

**КРИМІНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ І БОРОТЬБА З НЕЮ В
ДОНБАСІ
(1919-1929)**

Донецьк
Східний видавничий дім
2004

ББК 67.9(4Укр-4Дон)61-1
М 69

Рецензенти:

Бурега В.В., доктор соціологічних наук, професор

Заблоцький В.П., доктор філософських наук, професор

Нікольський В.М., доктор історичних наук, професор

Міхєєва О.К.

Кримінальна злочинність і боротьба з нею в Донбасі (1919-1929). – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. - 248 с.

ISBN 966-7804-77-1

У книзі на широкому фактичному матеріалі проаналізовано стан та динаміку розвитку кримінальної злочинності в Донбасі протягом першого радянського десятиріччя. Зазначене явище розглядається як специфічна складова системної трансформації, що мала місце в Україні у даний період. Крім загальних тенденцій злочинності, у книзі розглядаються окремі її види та дано соціально-демографічну характеристику злочинців цього часу. Досліджується також досвід подолання цього явища в умовах трансформаційних процесів 1920-х років, розглядається специфіка створення та діяльності надзвичайних і правоохоронних органів Донбасу і результативність їх роботи.

Книга призначена для науковців, викладачів вузів, аспірантів, студентів та широкого кола читачів, які цікавляться зазначеною тематикою.

ББК 67.9(4Укр-4Дон)61-1

Роботу виконано за консультаційної підтримки сектора кількісних досліджень діяльності державних, правоохоронних установ та громадських організацій “Центру історико-статистичних (кількісних) досліджень” Інституту історії України НАН України (керівник - доктор історичних наук, професор В.М.Нікольський)

Рекомендовано до друку вченою радою
Донецького державного університету управління
Протокол № 10 від 27.05.04.

Автор висловлює глибоку подяку
Американській Раді Наукових Товариств (АРНТ) за фінансову підтримку дослідницького проекту та
сприяння публікації результатів

© Міхеєва О.К., 2004

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Історіографія: основні етапи розвитку, праці та автори	9
1.2. Огляд джерел	25
1.3. Методологія: принципи та підходи	29
РОЗДІЛ 2. КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В ДОНБАСІ (1919 - 1929)	35
2.1. Системна трансформація як чинник криміногенності	35
2.2. Соціальний вимір протиправних дій у Донбасі в 1920-ті рр.	43
2.3. Кримінальна злочинність Донбасу 1920-х рр.: динаміка розвитку та основні види	57
2.4. Соціально-демографічна характеристика злочинного світу Донбасу 1920-х рр.	81
РОЗДІЛ 3. СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ НАДЗВИЧАЙНИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДОНБАСУ (1919-1929)	100
3.1. Формування надзвичайних органів влади	100
3.2. Становлення радянської судової системи у регіоні	129
3.3. Вирішення організаційних та кадрових питань у міліції та кримінальному розшуку	146
РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА З КРИМІНАЛЬНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В ДОНБАСІ У 1920-ті РОКИ	171
4.1. Юридичні засади правоохоронної діяльності	171
4.2. Форми та методи боротьби зі злочинністю	180
4.3. Результативність діяльності правоохоронних органів	197
ВИСНОВКИ	211
ПОСИЛАННЯ	215
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	247

ПЕРЕДМОВА

Однією з ознак суспільного розвитку кінця минулого століття стало те, що кримінальна злочинність перетворилася з локального явища на глобальне. Масові пограбування населення, вбивства на замовлення, терористичні акти, захоплення заручників, витончені “білокомірцеві” злочини – все це стало звичними атрибутами сучасного життя. Такий стан справ не може не турбувати державні структури, які покликані охороняти правопорядок у державі, а також її населення, переважна більшість якого прагне стабільності та порядку.

Сучасні фахівці глумачать злочинність як соціально-правове, порівняно масове, історично змінне, відносно стійке, самодетерміноване, антагоністичне явище, що включає в себе сукупність усіх злочинів, здійснених в даному суспільстві і в даний період, та характеризується кількісними і якісними показниками. Злочинність не є абсолютним явищем, дискусію викликає навіть питання,

чи можемо ми її вважати цілісною функціональною системою, оскільки вона складається з досить різнорідних, переважно ізольованих один від одного протиправних актів поведінки. Однак взаємозв'язок між поняттями “злочин” та “злочинність” можна встановити, використовуючи філософські категорії одиничного та загального: зміни кількості, характеру, особливостей та структури злочинів у результаті обов'язково позначаються і на загальній характеристиці злочинності. Досліджуючи окремі випадки протиправних дій, ми так чи інакше знаходимо закономірності – завдяки їм ми можемо систематизувати злочини за видами, підвидами, виявляти якісь специфічні риси, притаманні окремим групам злочинів, і далі безпосередньо виходити на можливість застосування правоохоронних заходів, спрямованих не стільки на розслідування окремого злочину, скільки на профілактику або певного типу протиправних дій, або усієї злочинності взагалі.

Для того, щоб боротись з кримінальною злочинністю, передусім треба глибоко вивчити це явище, найбільш повно з'ясувати причини, що його породжують. Саме це і зумовлює підвищення наукового інтересу до проблеми кримінальної злочинності та заходів щодо її подолання не тільки з боку юристів, кримінологів, політологів, психологів, а й істориків. Сьогодні проблема злочинності як суспільного явища, властивого практично всім періодам людської історії, потребує ретроспективного розгляду.

Однак дослідження кримінальної злочинності ХХ ст. в нашій державі наражається на великі труднощі, пов'язані з тим, що в Радянському Союзі ця тема тривалий час була закритою, а статистичні дані вважалися секретними. Спричинені перебудовою зрушення відкрили для дослідників значний, раніше недоступний масив документів. Таким чином виникла можливість звернутися до власного минулого та переосмислити наявний досвід.

Кожна соціальна система породжує власні, притаманні тільки їй види злочинів. Але при більш детальному розгляді ми можемо знайти і багато спільних рис у кримінальній злочинності перехідних історичних періодів, що робить можливим використання досвіду розвинутих держав, які свого часу перебували у кризових умовах, або наявного досвіду власної країни. Саме це робить актуальним звернення до складного та суперечливого періоду в історії Радянської держави – першого радянського десятиріччя. Виявлення загальних тенденцій розвитку кримінальної злочинності в 1920-ті роки допоможе нам краще зрозуміти глибинні причини погіршення криміногенної обстановки на сучасному етапі та якоюсь мірою визначити її загальні напрямки, а отже своєчасно вжити превентивних заходів.

Дослідження цієї теми є актуальним сьогодні ще й тому, що кримінальна злочинність останнім часом стає все більш впливовим фактором суспільного розвитку, розігрується як політична карта у передвиборчій грі. Коли карні дії, їх кількість та масштабність, виходять за допустимі межі суспільного терпіння, створюються умови, при яких суспільство погоджується з певним обмеженням власних свобод. Дійсно, авторитарні або тоталітарні режими завдяки репресіям та насильству можуть вгамувати кримінальну злочинність, але при цьому різко зростає кількість так званих “політичних” злочинів проти влади, які, по суті, є злочином влади по відношенню до власного народу. З цієї точки зору важливим є дослідження процесу становлення системи каральних органів на початку 1920-х рр. в Україні, покликаних забезпечувати нормальне існування тут радянської влади. Поступове зміцнення цих органів, надання деяким із них позасудових повноважень, а також спрощені радянсько-марксистські настанови про природну невластивість злочинності соціалістичному ладу, призвели до змішування політичної та кримінальної злочинності, поповнили кримінальний світ тими, хто не бажав прийняти радянську владу, і врешті-решт зробили можливими жахливі репресії 1930-х рр. Нам слід ще раз уважно придивитись до цього шляху, будуючи власну правову та державу.

Автор вважає важливим дослідити питання злочинності й боротьби з нею на території Донбасу, оскільки, визнаючи важливість Донецького краю як кам'яновугільної та металургійної бази радянської влади, уряд більшовиків приділяв особливу увагу наведенню “революційного порядку” саме в цьому регіоні. Це робить місцевий матеріал показовим. Слід вказати і ще одну причину дослідження зазначених проблем на певній території. Протягом 1920-х років облік злочинних дій був неповним та неточним. Матеріали, що збиралися в Центральному статистичному управлінні, часто втрачалися під час пересилки, деякі територіальні одиниці взагалі не передавали даних, і тому відтворити точну картину на території усієї Радянської держави або України сьогодні майже неможливо. Саме тому найбільш реальний шлях до встановлення максимально точної динаміки розвитку кримінальної злочинності протягом 1920-х

років – це пошук її показників на місцевому рівні, у межах певної території, якою в даному випадку є Донбас.

Отже, об'єктом даного дослідження є кримінальна злочинність в Донбасі у 1919-1929 рр., а також тісно пов'язана з нею особлива сфера соціальних відносин - сфера боротьби з антисоціальними явищами цього часу. Предметом дослідження є специфіка кримінальної злочинності в умовах перехідних історичних періодів та можливі заходи щодо її подолання.

Мета роботи полягає у встановленні реальної картини кримінальної злочинності та боротьби з нею в Донбасі у 1919-1929 роках з урахуванням їх специфіки в умовах перехідного історичного періоду.

Для реалізації цієї мети автор вирішує наступні завдання:

- узагальнити кількісні та вербальні джерельні матеріали, праці попередників;
- розглянути криміногенну ситуацію в Донбасі в 1920-ті роки крізь призму системної трансформації;
- з'ясувати соціальний вимір протиправних дій зазначеного періоду;
- проаналізувати динаміку змін у кількісних показниках злочинності та надати соціально-демографічну характеристику злочинницького світу Донбасу 1920-х років;
- розглянути процес створення та діяльність системи надзвичайних та правоохоронних органів у перехідних умовах;
- дослідити процес становлення юридичних засад, форм та методів боротьби зі злочинністю з метою з'ясування ступеня її результативності.

Перехідні історичні періоди привертають до себе увагу дослідників через неоднозначність та складність процесів, що мають місце в таких умовах. Враховуючи важливість розуміння специфіки перехідного стану, його впливу на усі сфери життя соціуму, автор вважає можливим спочатку розглянути соціальну трансформацію як чинник криміногенності та з'ясувати соціальний вимір протиправних дій, а потім перейти до детального аналізу динаміки злочинності в цілому та її окремих видів, а також до соціально-демографічної характеристики злочинців.

Дослідження, запропоноване до уваги наукових кіл, не претендує на всеосяжне висвітлення зазначеної проблеми. Специфічність джерельної бази не дозволяє розглянути у повній мірі деякі моменти. Так, недостатньо охопленим залишається соціальний вимір подій через брак персоніфікованих документів: листів, спостережень, оцінок безпосередніх учасників подій. Об'єктом вивчення і надалі залишається здебільшого «машина» - система надзвичайних та правоохоронних органів радянської влади. Завдання дослідження ускладнюються і тим, що в умовах перехідних періодів суттєво коригуються самі поняття норми, дозволеного, припустимого тощо. Багато з того, що у 1920-ті роки вважалось злочином, з точки зору сучасного суспільства таким визнане бути не може (як, наприклад, невиконання продрозкладки або так званий «політичний бандитизм»). Окремою проблемою залишається так звана «прихована злочинність». Все це викликає певні проблеми під час підрахування показників злочинності.

Тому сформульовані у книзі проблеми та окремі положення відкривають певний простір для наукової дискусії та можуть стати предметом подальших наукових розробок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДжЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія: основні етапи розвитку, праці та автори

Процес складання історіографії з досліджуваної проблеми умовно можна розподілити на чотири етапи, суттєво відмінні один від одного як за тривалістю, так і за змістом.

Перший охоплює 1920-ті і початок 1930-х рр., які характеризувалися підвищеною увагою до кримінальної злочинності. “Дослідницький бум” у цій сфері був зумовлений новою постановкою статистичної справи в Радянській державі, а також докорінною зміною карної політики. Спеціальний підрозділ Центрального статистичного управління (ЦСУ) – “Моральна статистика”- був покликаний найбільш повно зафіксувати протиправні дії на території Країни Рад. Зібрані дані були відкритими та доступними для дослідників. Аналогічна робота провадилась на республіканському та губерньському рівнях.

Безпрецедентним явищем стала також пропозиція члена президії Московської Ради (рос. - Моссовета) В.Л.Орлеанського, з якою він звернувся у 1923 р. до відомих російських юристів та правознавців. Він запропонував обстежити “населення” арештних будинків у квітні-травні 1923 р. Завдяки цьому широке коло зацікавлених фахівців отримали змогу працювати з “об’єктом” свого дослідження безпосередньо. З одного боку, це дало багатий та різнохарактерний матеріал для досліджень, а з іншого, мало ще більш вагомні результати. Знову ж з ініціативи В.Л.Орлеанського президія Московської Ради приймає постанову про заснування кабінету з вивчення особистості злочинця та злочинності. Аналогічний кабінет був створений і в Україні у 1924 р. з ініціативи працівників Одеської губерньської виправничо-трудова інспекції та місцевих наукових кіл. На відміну від Московського кабінету, одеські спеціалісти сконцентрувалися не на вивченні особистості злочинця, а на дослідженні питань пенітенціарної практики, спираючись на дані, отримані на базі Одеського будинку примусової праці. Теоретичні розробки та висновки спеціалістів у цій галузі знайшли своє відображення в серії видань та розповсюджувалися у вигляді рекомендацій для системи правоохоронних органів.

Завдяки новій постановці статистичної справи та вивченню особистості злочинця приблизно з 1924 р. дослідження кримінального світу набуло більш-менш систематичного характеру.

Сферою активних теоретичних пошуків в 1920-ті рр. стали також питання кримінального права, що було пов’язано з відмовою від законів попереднього буржуазного суспільства та розробкою нового радянського законодавства.

Другий етап складання історіографії із зазначеної теми розпочався в першій половині 1930-х рр. і тривав до середини 1950-х рр. Уже наприкінці 1920-х рр. почала поступово змінюватись методологія досліджень у сфері кримінальної злочинності (і не тільки в цій сфері). За основу було взяте положення марксизму про те, що причини протиправних дій слід шукати в економічних умовах капіталізму. Набравши розвитку у радянській історіографії, ця теза була логічно продовжена. Вважалося, що при соціалізмі повинні припинитися усі конфлікти. Революційна побудова соціалістичного суспільства, знищення приватної власності на засоби виробництва мали повністю викоренити головні соціоекономічні причини злочинності. Протиправні дії розглядалися як вада передусім капіталістичного ладу, а також перехідного від капіталізму до соціалізму періоду, пережиток старого в людській свідомості, явище, чуже для соціалістичної держави. Ця теорія не співпадала з життям, однак коригувати вирішили життя, а не теорію. На початку 1930-х рр. було засекречено моральну статистику. В державі розпочалося переслідування кримінологів, яких звинувачували у неоломброзіанстві (тобто у відродженні ідей Чезаре Ломброзо, який головним об’єктом свого дослідження зробив не механізм здійснення злочину, а самого злочинця, його особу. Дійшовши висновку про те, що злочинець – це людина ненормальна, яка суттєво відрізняється від інших, - він розробив систему ознак, за якими, на його думку, можна не тільки встановити схильність особи до протиправної поведінки, а й виявити її можливу “спеціалізацію” у кримінальному світі). Таке звинувачення дійсно могло б пролунало, й пролунало, на адресу вчених 1920-х рр., оскільки значне місце в їх дослідженнях займало передусім вивчення особистості правопорушника, тоді як загальна структура злочинності, її внутрішні сили та причини, що її породжували, висвітлювалися явно недостатньо.

Налякані переслідуваннями та позбавлені основи дослідження – моральної статистики, вчені відходили від вивчення питань кримінальної злочинності та боротьби з нею [1]. Таким чином, на початку 1930-х рр. настала тривала наукова тиша у цій сфері в Україні, так само як і на території усього СРСР.

Становлення ідеології сталінізму підпорядкувало суспільні науки тоталітарному режимові. Одним з напрямків ідеологізації суспільства було розповсюдження тези про “безконфліктність” соціалізму – системи, якій не властиві серйозні внутрішні суперечності та недоліки, зокрема кримінальна злочинність. А чи можна досліджувати те, чого бути не може? З іншого боку, влада, що розпочала репресії проти власного народу, була зацікавлена в тому, щоб приховати реальну статистику жертв, змішати політичних в’язнів із кримінальними елементами в єдиній тюремній системі.

І дійсно, ми можемо констатувати той факт, що протягом 1930 – 1950-х рр. майже не видавалися наукові праці, які б торкалися питань кримінальної злочинності та боротьби з нею. А діяльність науково-дослідних установ по розробці проблем боротьби з протиправними діями, що існували в той час, почала змінюватися у бік дослідження тільки кримінально-процесуальних, кримінально-правових та виправничо-трудова питань.

Відправною датою наступного, третього етапу історіографії з цієї проблеми став 1956 р., коли ЦК КПРС видав спеціальну постанову “Про подолання культу особи та його наслідків”. Внаслідок цих суспільно-політичних змін у державі поновлювалося вивчення питань, пов’язаних з асоціальною поведінкою. Організаційною основою досліджень кримінальних проявів став відкритий у 1963 р. Всесоюзний інститут з вивчення причин злочинності та розробки заходів попередження злочинів. Але, засуджуючи культ особи, на традиційні концептуальні моменти щодо соціалістичної природи радянського суспільства не замахувалися. Головним гальмом у розвитку суспільних наук і надалі залишалися партійність, заідеологізованість. Обов’язковою для всіх наукових праць була марксистсько-ленінська методологія, а також критика буржуазних наукових концепцій. Майже всім дослідникам, які розробляли питання протиправних дій та діяльності правоохоронних органів в 1960-80 рр., було властиве зіставлення рівня злочинності в соціалістичній системі та при капіталізмі з намаганням представити кримінальні прояви в нашій державі як явище, що згасає. Зберігалася і спрямованість досліджень у бік кримінально-процесуальних та кримінально-правових питань.

Для сучасних дослідників ця, безсумнівно, цінна на той час література тепер не може бути джерелом теоретичних розробок, оскільки кардинально змінилася методологія досліджень. Не може вона бути і джерелом друкованих кількісних показників протиправних дій, оскільки в СРСР моральна статистика залишалася закритою до кінця 1980-х рр. До цього часу дослідники базували свої теоретичні розробки передусім на статистичних даних капіталістичних держав, а також тільки на тих документах, роботу з якими було дозволено “згори”. Оцінюючи сьогодні науковий доробок істориків, юристів, кримінологів 1930-80-х рр., не слід забувати, що вони були змушені працювати у рамках жорсткої системи, яка контролювала не тільки їх життя, а й свідомість. Певна обмеженість цих наукових праць – не провина дослідників, а їх трагедія.

Відправними точками четвертого етапу, який триває і сьогодні, можна вважати початок перебудови в СРСР, а згодом і проголошення незалежності України, що активізувало культурно-ідеологічні процеси в суспільстві. Все це проявилось в намаганні відійти від єдиної ідеології, одномірності суспільних оцінок, а також дослідити наново велику низку питань історії України ХХ сторіччя, базуючи власні дослідження передусім на невідомих до цього часу архівних документах.

В цілому наявну літературу з зазначеної теми доцільно розділити на чотири групи.

Першу групу складають дослідження, які цілком або частково присвячені вивченню історії радянської держави у 1920-х рр. Це узагальнюючі праці, в яких знайшли своє відображення події як на теренах СРСР, так і в Україні [2-8]. Однак у зазначених вище загальноісторичних працях висвітлювалася передусім проблема “політичного бандитизму”, який пояснювався загостренням класової боротьби. Спекуляції, контрабанді, шинкарству та іншим негативним явищам у суспільстві надавали класового змісту, стверджуючи, що центр класової боротьби в умовах розбудови нової держави, і особливо в роки непу, перемістився в економіку. Також характерною рисою цих видань є повне ігнорування питань створення та функціонування надзвичайних та правоохоронних органів радянської влади. Винятком є двотомна “Історія селянства Української РСР” [9], в якій досліджено участь специфічно селянської організації – Комітетів незаможних селян (КНС) у встановленні революційного порядку, а також “Історія Комуністичної партії

Радянського Союзу” [10], в якій один з параграфів присвячено дослідженню проблеми зміцнення революційної законності в Радянській державі на початковому етапі, а також досліджено питання законотворчої діяльності початку 20-х рр., ліквідації ревтрибуналів, розширення меж діяльності народних судів, створення прокуратури та реорганізації Всеросійської Надзвичайної Комісії (далі – ВНК). Тобто у названих вище виданнях кримінальна злочинність, а також діяльність надзвичайних і правоохоронних органів щодо її подолання висвітлені фрагментарно і не дають загальної картини.

Початок перебудови, а згодом і проголошення незалежності України активізували культурно-ідеологічні процеси в державі. На цьому етапі склалися соціально-інтелектуальні передумови переходу історичної науки на якісно новий рівень. Концептуально-методологічні закріпилися в узагальнюючих працях з історії України. При цьому слід зауважити, що в більшості з них хоча і наведені нові оцінки подій, але традиційною залишається увага тільки до проблеми “політичного бандитизму” і до пов’язаної з ним діяльності надзвичайних органів влади. Сфера протиправних дій і надалі залишалася поза межами загальноісторичних праць [11-14].

Протягом 1990-х рр. заповнити “білі плями” з історії України намагалися шляхом видання робіт ряду зарубіжних авторів, зокрема Е.Х.Карра, Дж.Боффа, Р.Пайпса [15-18] та інших. Це також узагальнюючі праці, які містять цікаві матеріали та висновки. Здебільшого їх авторів цікавили такі види протиправних дій, які були тісно пов’язані із зміною економічного курсу. Це передусім бюрократизм, корупція, спекуляція, проституція та “політичний бандитизм”. Також у зазначених працях простежується пріоритетність дослідження надзвичайних органів радянської влади та їх діяльності, тоді як правоохоронним органам майже не приділено уваги.

В Україні останнім часом, базуючись на нових архівних матеріалах, перше радянське десятиріччя плідно досліджує С.В.Кульчицький, наукові публікації якого з окремих концептуальних проблем періоду непу знайшли своє логічне продовження в узагальнюючій праці “Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928)” [19], в якій переглядаються традиційні положення радянської історіографії. Серед досліджуваних питань окреме місце належить вивченню ролі та місця органів НК-ДПУ в системі партійної диктатури. Важливим є висновок про те, що головна функція Надзвичайної Комісії під час громадянської війни – боротьба з контрреволюцією та з будь-якою опозицією державної влади - залишається незмінною і в мирний час та ще й поширюється на економічну сферу. Поставлені та висвітлені такі концептуальні на сьогодні питання, як влаштування показових судових процесів; використання органів НК для створення системи нагляду за громадськими настроями, яка існувала паралельно з партійною та наглядала водночас і за нею; позасудові функції НК тощо. Важливе значення має висновок автора про те, що головною вимогою сьогодення є написання об’єктивної науково-обґрунтованої історії першого радянського десятиріччя, при цьому даний процес не повинен зводитись до перегляду відомих фактів у їх причинно-наслідкових зв’язках, переглядатись повинна сама концепція радянської історії.

Для розуміння регіональних особливостей непу важливе значення має узагальнююча праця донецьких істориків В.М.Нікольського та В.І.Ізюмова “НЕП у Донбасі. Історичне дослідження”[20]. Автори не обійшли питання кримінальної злочинності. Базуючись на матеріалах газетної кримінальної хроніки, автори дійшли висновку, що в 1920-ті рр. перше місце в загальній структурі злочинності займали крадіжки та хуліганство, потім ішли пограбування та напади, далі були вбивства і закривали цей список різноманітні афери. Однак за межами дослідження залишилися питання боротьби з карними проявами в Донбасі, не показано динаміку їх розвитку.

Таким чином, зазначена література відіграє значну роль у формуванні загальних уявлень про події в Радянській державі взагалі та Україні зокрема протягом 1920-х рр., допомагає зрозуміти загальні тенденції розвитку і тим самим вийти на рівень усвідомлення причин тих негативних явищ, що тісно були пов’язані зі змінами в політиці та економіці. Однак висвітлення питань кримінальної злочинності та заходів боротьби з цим негативним явищем у науковій літературі першої групи має фрагментарний характер.

Другу групу складають роботи або їх підрозділи, що присвячені дослідженню діяльності правоохоронних та надзвичайних органів радянської влади. Значне місце приділено висвітленню діяльності міліції у 1920-ті роки в колективній праці “Радянська міліція: історія та сучасність”[21], яка охоплює історію міліції від її створення до 1987 р. В роботі розглядаються організаційні пошуки в правоохоронній сфері в 1920-ті рр., головні напрямки вирішення кадрового питання, а також загальні напрямки діяльності міліції та карного розшуку. Дослідження провадилось у

загальносоюзному масштабі, дані по Україні тут малочисельні і не дають уявлення про динаміку розвитку кримінальної злочинності та місцеву специфіку вирішення організаційних питань у правоохоронній сфері. Також недостатньо опрацьовані питання динаміки змін показників злочинності протягом зазначеного часу, не з'ясовані її причини, оскільки головна увага авторів сконцентрована на дослідженні організаційних змін, форм і методів боротьби зі злочинністю.

Процес побудови та роботи суду на території усієї Радянської держави досліджували М.В.Кожевников та Г.Є.Петухов [22-23]. У їх працях перевагу віддано вивченню організаційних моментів. Наведені приклади діяльності ревтрибуналів та судів не дають загальної картини їх роботи. Власне кажучи, в соціалістичні часи з поля зору дослідників, через об'єктивні причини, випали цілі шари соціального буття. Характерним для того часу є і те, що сама злочинність та боротьба з нею розглядалися окремо, а не у взаємозв'язку.

Важливе значення для з'ясування регіональної специфіки побудови та діяльності ревтрибуналів, виявлення взаємозв'язку структурних змін в російських та українських трибуналах має робота Н.Г.Смирнова "Вищі суди революції (Центральні революційні трибунали. 1918-1922 рр.)" [24]. Однак із деякими положеннями цього дослідження важко погодитись. Так, сумнівним видається твердження Н.Г. Смирнова, що діяльність ревтрибуналів у 1918-1922 рр. відбувалася у суворій відповідності законам. Нагадаємо тут, що Кримінальні кодекси Росії й України були прийняті тільки у 1922 р., а до цього часу правоохоронні органи повинні були керуватися декретами й постановами влади або власною правосвідомістю. Суперечливий характер носить і теза про забезпечення права на захист, оскільки, наприклад, у Донецькій губернії за весь термін роботи ревтрибуналів (до початку 1923 р.) колегію адвокатів при ревтрибуналі так і не було створено, спостерігалися ситуації, коли звинувачених позбавляли права на останню промову тощо. Однак зазначені недоліки не знижують цінності дослідницької роботи автора, особливо у галузі організаційної побудови центральних революційних трибуналів.

Необхідність з'ясування місця і ролі української НК в загальній системі надзвичайних комісій, стосунків ВНК і ВУНК зумовлює звернення до історичних досліджень, присвячених історії становлення, побудови та діяльності Всеросійської надзвичайної комісії. Це, зокрема, праці П.Г.Софінова, В.П.Портнова [25-26].

Питання про важливість сучасного переосмислення та дослідження революційних комітетів, їх чисельності, територіального розташування, кількісного та національного складу поставив Н.Ф.Бугай [27]. Особливу увагу автор приділив правоохоронній роботі ревкомів, а також їх участі у розбудові апаратів міліції та судів. Цінність даного дослідження полягає в тому, що тут наведені не тільки дані, що охоплюють всю Радянську державу, а й показано регіональну специфіку роботи ревкомів в Україні та Донбасі.

В розглянутих наукових працях другої групи подані дані про організацію надзвичайних та правоохоронних органів на теренах усієї Радянської держави, оцінюється рівень та загальні напрямки розвитку кримінальної злочинності у 1920-ті рр., розглядається боротьба з цим негативним явищем. Наявні в цій літературі матеріали щодо України фрагментарні і не дають нам загального уявлення про кількісний та якісний склад правоохоронних і надзвичайних органів, про рівень їх дієздатності. Аналіз діяльності правоохоронних та надзвичайних органів хоча і супроводжується кількісними показниками злочинності, однак вони не дають загальної картини злочинності 1920-х років, оскільки подані вибірково. Цим і зумовлюється неможливість оцінки динаміки розвитку кримінальної злочинності 1920-х рр. як на теренах усієї Радянської держави, так і в Україні.

У третю групу досліджень необхідно виділити праці, присвячені діяльності правоохоронних та надзвичайних органів України.

Історичний шлях радянської міліції з моменту її створення розглядається в книзі "З історії міліції Радянської України"[28], яка побачила світ у 1965 р. та була першою спробою висвітлити на науковому рівні процес створення та роботи міліції в Українській республіці, формування її структури та кадрового складу. Однак із дослідження майже цілком випали питання боротьби працівників міліції з кримінальними правопорушеннями. Наведені в книзі приклади діяльності правоохоронних органів не дають загальної картини та підстав для висновків про успішність цієї боротьби.

Історію суду радянської України за період з 1917 р. по 1967 р. досліджував Д.С.Суло [29], значне місце в роботі якого відведено судовій реформі 1922 р. Однак, як і більшість дослідників радянського часу, він цікавився передусім вивченням організаційних моментів, структурної побудови судових установ України, а також вирішенням питань у сфері права.

Першу спробу подати систематизований нарис діяльності органів ВУНК було зроблено ще у 1922 р. Під час написання книги “НК-ДПУ” її автор С.Дукельський [30] отримав можливість скористатися відомчими архівами, документи з яких були надані йому тодішнім головою ВУНК В.М.Манцевим. З точки зору сучасного розвитку історичної науки, його оцінка подій виглядає спрощеною й одномірною. Але завдяки тому, що автор використовує недоступні для інших дослідників документальні матеріали, він місцями видає “кухню” чекістської роботи – ув’язнення до концтаборів, примусові роботи, експропріація матеріальних цінностей тощо. Вірогідно, це і стало причиною заборони цієї книги, яка дійшла до читачів тільки на початку 1990-х рр.

Важливе значення для дослідження надзвичайних органів радянської влади має колективна праця “Всеукраїнська надзвичайна комісія (1918-1922)” Л.Н.Маймескулова, А.Й.Рогожина та В.В.Сташиса [31]. Це видання до сьогодні залишається найбільш повним дослідженням процесу створення, організаційної побудови, функцій та принципів діяльності Надзвичайної Комісії України, не дивлячись на те, що деякі положення цього дослідження сьогодні переглядаються, коригуються та доповнюються іншими авторами.

Досліджуючи репресивні дії радянської влади в Україні, І.Г.Білас [32] присвятив частину праці організації, структурі та діяльності “репресивно-карального апарату”. Введення ним у науковий обіг значної кількості невідомих до цього часу архівних документів дозволило повному підійти до вирішення питань історіографії надзвичайних органів радянської влади.

На широкому колі архівних матеріалів побудовано і дослідження Ю.І.Шаповала, В.А.Золотарьова та В.Пристайко “ЧК-ГПУ-НКВД в Україні” [33], які кваліфіковано і неупереджено подали загальну картину створення та діяльності Надзвичайної Комісії, реорганізацію її в ДПУ, дослідили методи роботи та загальні напрямки діяльності цих структур. Історії ДПУ в Україні у 1922-1934 рр. присвятив своє дослідження В.Т.Окіпнюк [34].

Дослідження роботи надзвичайних органів в Україні і сьогодні продовжує привертати увагу спеціалістів, результати наукових студій яких знаходять своє втілення в публікаціях у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [35].

Таким чином, література третьої групи висвітлює процес створення і функціонування правоохоронних та надзвичайних органів радянської влади в Україні в 1920-ті рр., містить в собі дані про методи роботи цих органів. Але територіальне висвітлення цих питань досить нерівномірне, і тому відтворити загальну картину діяльності надзвичайних та правоохоронних органів у такому вагомому регіоні, як Донбас, майже неможливо. Також слід зазначити, що в коло наукових інтересів сучасних дослідників потрапляють передусім надзвичайні органи влади, тоді як роботі правоохоронних органів приділяється значно менше уваги.

Варто зазначити, що актуальність тематики сприяла підвищенню наукового інтересу і до діяльності правоохоронної системи у різні історичні етапи буття Радянської держави. Особливу увагу дослідників привертають переломні, складні періоди, які вимагали певної перебудови роботи та структури органів, та впливали на специфіку самої злочинності. Результатом наукових студій стали дисертаційні роботи на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук А.Є.Шевченка, М.М.Лагоші, А.А.Абдулліна, в яких висвітлено діяльність правоохоронних органів України в цілому та Донбасу зокрема в роки Великої Вітчизняної війни, у повоєнні роки та за часів так званої “відлиги” [36]. Частина авторських “знахідок” була оприлюднена у популярному виданні “Історія донецької міліції”, що побачило світ у 2000 р.

Заслуговує на увагу і соціальний вимір зазначеної проблеми. Вивчення соціальної девіації дозволяє реконструювати більш повноцінну картину буття соціуму, поглиблює наші знання щодо різних періодів, надає можливість відійти від суто політичної історії та сконцентрувати свою увагу на специфіці повсякденного життя, так званій “соціальної реальності”. У цьому відношенні хотілося б відзначити публікації Н.Б.Лебіної “Тіньові сторони життя радянського міста 20-30-х років”, В.Гулая “Прояви соціальних девіацій у повсякденному житті Львова (50-60-ті роки ХХ ст.)” тощо [37].

Не всі з цих робіт мають пряме відношення до окреслених хронологічних меж дослідження, але демонструють собою підвищення інтересу до зазначеної проблематики та є носіями нових методологічних підходів щодо висвітлення такої специфічної сфери суспільного буття.

Четверту групу складають роботи кримінологічного характеру, в яких розглядаються питання кримінальної злочинності в Радянській державі протягом 1920-х років. Використання кримінологічної літератури зумовлено суміжним характером дослідження. Важливе значення для сучасних дослідників мають роботи М.Н.Гернета [38], в яких подано глибокий аналіз статистичних даних, одержаних протягом 1920-х рр. Сьогодні його праці є ґрунтовним матеріалом

для порівняння дореволюційної та післяреволюційної злочинності, дають можливість зіставити загальні тенденції розвитку кримінального світу, а також дослідити вплив на окремі види злочинів соціально-економічних та політичних умов життя. Особливу увагу М.Н.Гернет приділяв вивченню таких питань, як протиправні дії неповнолітніх та їх причини, а також вплив голоду на рівень та стан кримінальної злочинності. На жаль, наведені в його роботах статистичні дані охоплюють територію усієї Радянської держави, і тому сьогодні неможливо відокремити дані по Україні, не кажучи вже про регіональну специфіку. Але його праці дають нам розуміння загальних тенденцій розвитку кримінального світу 1920-х рр., демонструють вплив державних кампаній на статистичні показники та співвідношення їх з реальним станом речей.

Закритість “моральної статистики” зумовила відсутність протягом 1930-80-х рр. досліджень, які б торкалися питань кримінальної злочинності. І тільки наростання кризових явищ у Радянському Союзі, в Україні, збільшення кількісних показників злочинності, жахливі та вражаючі “зведення рахунків” кримінальних авторитетів - все це зробило зазначену тему найактуальнішою. Свідченням цього була поява на сторінках періодичних видань наукових публікацій, які торкалися проблеми кримінальної злочинності. Питання про протиправні дії у 1920-х рр. та пошуки заходів щодо їх подолання були поставлені та розглянуті П.М.Золінін [39] на сторінках журналу “Держава і право”. Цілком слушним було й залишається його застереження про те, що статистику злочинності обов’язково треба оцінювати з урахуванням довготривалих конкретно-історичних тенденцій, у порівнянні із загальносвітовими тенденціями, інакше вона стає знаряддям викривлення реальної картини, основою для кон’юктурних висновків.

У 1997 р. побачило світ перше монографічне видання, в якому розглядаються стан і динаміка злочинності та її окремих видів в СРСР, Росії і в усьому світі протягом ХХ ст. Її автор, доктор юридичних наук, професор В.В.Лунєв [40], детально проаналізувавши тенденції розвитку цього негативного явища, дійшов висновку, що протягом ХХ ст. спостерігається невпинне зростання злочинності та розширення меж її загрози для суспільства. На думку автора, ця тенденція залишиться незмінною і на початку ХХІ ст. Особливої уваги заслуговує висновок автора про те, що стан злочинності визначається балансом двох складових: ступенем демократизації суспільства й суворістю соціального контролю.

Специфіка теми обумовлює використання і юридичної наукової літератури. Автор не вдається до детального аналізу цієї групи наукових праць, оскільки не є фахівцем у цій галузі знань. У процесі дослідження зазначеної теми були використані праці відомих радянських юристів Н.А.Філіна, С.О.Пригова, А.А.Герцензона, С.С.Остроумова, Н.І.Загороднікова, П.П.Михайленка [41-48], які багато зробили для розробки теорії статистики та кримінального права. Кримінально-процесуальні питання боротьби зі злочинністю неповнолітніх (у тому числі і в 1920-ті рр.) досліджувала Є.В.Ремізова [49]. На матеріалах України побудовано книгу П.Т.Землянського “Кримінально-процесуальне законодавство в перші роки Радянської влади”[50], в якій значне місце відведено процесу побудови судової системи в Україні, проведенню судової реформи у 1922-1923 рр., реорганізації революційних трибуналів, кадровому складу правоохоронних органів тощо. Нового змісту надали питанню становлення та розвитку радянського законодавства А.Н.Мироненко та А.П.Бенько [51-52], які простежили поступове розширення сутності терміна “контрреволюційні злочини” та підрахували, наскільки протягом 1920-х рр. збільшилася кількість статей Кримінального кодексу України, що передбачали розстріл як міру соціального захисту. Важливе значення для розуміння процесів, що відбувалися у правовій сфері, має стаття М.С.Грінберга “Кримінальне право і масові репресії 20-х та наступних років”[53]. Цілком слушною видається думка автора, що посилення репресій - не найкращий шлях до зменшення показників кримінальної злочинності. Зрозуміти загальні причини злочинності і головні напрямки та заходи боротьби з нею допомагають праці В.П.Філонова [54] та інших.

Історія створення та структурна побудова правоохоронних органів Радянської держави знайшла своє відображення в сучасному російському підручнику для студентів юридичних вузів та факультетів К.Ф.Гуценка та М.А.Ковальова “Правоохоронні органи”[55]. Значне місце відведено аналізу радянської політики в Україні на етапі непу, дослідженню змін у законодавстві радянської України та формуванню системи надзвичайних та правоохоронних органів радянської влади в навчальному посібнику “Історія держави та права України”[56].

Автор вважає доцільним вказати ще одну групу наукових публікацій, без якої розуміння загальних причин злочинності 1920-х рр. не буде повним. Важливе значення для з’ясування причин виникнення та розповсюдження такого негативного явища початку 1920-х, як мішечництво, для встановлення залежності рівня спекуляції від політико-економічних змін у

державі, має дослідження К.В.Лобач “Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.)” [57]. Окремі положення та висновки, зроблені дослідницею І.І.Диптан у статті “Діти та голод на Україні в 1921-1922 рр.” [58], багато що прояснюють у причинах дитячої злочинності на початку 1920-х років в Україні, зокрема в Донбасі. Проведене В.М.Нікольським [59] дослідження безробіття в Донбасі в 1920-ті роки дозволяє нам сьогодні зрозуміти причини переважання некваліфікованих робітників серед заарештованих. Процес поступового поглинення України Російською Федерацією в першій половині 1920-х рр., який відчутно позначився на діяльності та структурній побудові надзвичайних та правоохоронних органів України, був розглянутий у дослідженнях С.В.Кульчицького, Л.П.Салиги, Л.П.Нагорної [60-62].

Необхідним є також звернення до наукової літератури, присвяченої так званому “політичному бандитизму”. Політизація змісту протиправних дій на початку 1920-х рр. призвела до змішування політичних та кримінальних злочинців. Дані про будь-який вид бандитизму у міліцейських зведеннях подавалися разом. Саме цим і зумовлюється необхідність дослідження специфічних рис “політичного бандитизму”, щоб мати можливість відокремити його від кримінального світу. В радянській історіографії ця тема набула ідеологічної забарвленості. Історія селянського повстанського руху інтерпретувалася не як об’єктивне відображення минулого, а як виправдання пануючої політичної лінії. Селянська непокора трактувалася як бандитизм або внутрішня контрреволюція. Згідно з вимогами радянської історіографії у цій площині працювали О.О.Кучер, П.Ф.Білий, П.С.Дишлевський, Ю.І.Римаренко та інші [63-65]. На необхідності відмовитися від традиційно негативної оцінки селянського повстанського руху, реабілітувати селян, які протистояли політиці “воєнного комунізму” усіма відомими заходами, зняти з них ярлика “злочинець” наполягають В.Ф.Верстюк, В.М.Волковинський, В.Витковський, В.Полик, Т.А.Безпечний [66-70] та інші автори.

Таким чином, аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що дослідниками проведена величезна робота по вивченню концептуальних проблем історії Радянського Союзу, України та Донбасу 1920-х рр. Однак при цьому значне коло питань хоча і поставлене в історичній літературі, але потребує більш детального вивчення та переосмислення. Так, з причин тривалої засекреченості моральної статистики в Радянській державі кримінальна злочинність була і залишається майже недослідженою, в той час коли розуміння загальних причин протиправних дій 1920-х рр. має практичне значення для правоохоронних органів незалежної України, яким випало на долю протистояти кримінальним елементам в умовах економічних та політичних перетворень.

Також слід зазначити, що і на сьогодні у кількісному відношенні переважають дослідження, присвячені надзвичайним органам влади, тоді як роботі правоохоронних органів традиційно приділяється значно менше уваги, хоча головний тягар боротьби з кримінальною злочинністю припадав саме на них. Далі, в науковій літературі майже недослідженими залишаються питання регіональної специфіки кримінальної злочинності 1920-х рр. у такому вагомому в економічному відношенні регіоні України та, на той час, і усього Радянського Союзу, як Донбас.

Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що проблема кримінальної злочинності та боротьби з нею в Донбасі у 1920-ті рр. належить до недостатньо досліджених і потребує подальшого вивчення.

1.2. Огляд джерел

Для проведення роботи автором було використане широке коло документальних джерел, які також доцільно охарактеризувати по групах.

До першої групи документів належать урядові декрети та постанови, що містяться у збірках законів, таких як “Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України”, “Збірник постанов та розпоряджень Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів VI скликання”, “Збірник документів з історії Кримінального законодавства СРСР та РСФРР (1917-1952)” [71-73]; Кримінальні кодекси Росії та України 1927 р. з коментарями та постатейними роз’ясненнями, базою для яких слугували обіжники та постанови Народного комісаріату юстиції та Верховного суду УСРР [74-75]; документи та постанови партії, надруковані в документальному збірнику “Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК” [76]. Працюючи з цією групою документів, необхідно враховувати, що вона містить в собі передусім офіційну точку зору

на події. Однак при цьому слід належно оцінювати значення цих документів для державного життя, оскільки вони мали обов'язковий характер і реалізовувалися на місцях.

Другу групу документів складають статистичні збірники 1920-х рр.: “Статистичний бюлетень УСРР”, “Статистика Донбасу”, “Статистика праці в Донбасі”, “Статистичний бюлетень Маріупольщини”, “Статистичний довідник Сталінського округу” [77-81]. Завдяки цим збірникам ми можемо відтворити у цифровому відношенні загальну картину тогочасного життя, оцінити рівень економічного розвитку, дізнатись майже про все – від кількості безробітних до цін на хліб. Цінність цієї групи джерел полягає ще й у тому, що вони позбавлені ідеологічних штампів, на той момент в них ще не приховується реальний стан справ. До того ж, завдяки цим збірникам ми можемо не тільки проглянути дані міліцейських і судових зведень та звітів, а й частково їх перевірити шляхом порівняння даних, отриманих за відповідний термін на одній і тій самій території, але наведених у різних джерелах.

У третю групу джерел ми можемо виділити надруковані в 1920-ті рр. звіти. Так, у “Звіті Донецької губернської економічної наради Українській Економічній Нараді та Раді Праці та Оборони” [82] міститься інформація про становлення території Донецької губернії протягом 1920-1922 рр.; про кількісний та національний склад її населення; про контроль міліції, продовольчих сесій народних судів та революційних трибуналів за виконанням населенням продподатку. Є тут також дані про міліцію та карний розшук Донецької губернії, їх кількісний і якісний склад, рівень дієздатності та загальні проблеми. Важливу інформацію надає нам і нещодавно розсекречений додаток до піврічного звіту про роботу кам'яновугільної промисловості Донбасу “Бандитизм у Донецькій губернії за першу половину 1921 р.” [83], в якому діяльність політичних та кримінальних банд розглядається окремо (що не є характерним для документів цього часу), аналізуються всі види та напрямки політичного бандитизму, що існував на території Донецької губернії, надано графічну характеристику динаміки розвитку бандитизму за першу половину 1921 р., а також показано, які військові формування і органи взяли участь у подоланні бандитизму та з якими результатами.

Четверту групу джерел складають публікації у центральних та місцевих періодичних виданнях. Це газети “Комуніст”, “Всеросійська кочегарка”, “Диктатура труда” та журнал “На посту” та інші [84-87]. Однак при роботі з газетними публікаціями необхідно враховувати їх специфіку – окрім інформаційної вони виконували ще й виховну та пропагандистську функції, і тому слід критично підходити до них у процесі оцінки надрукованих тут матеріалів.

П'яту, найбільшу групу джерел складають матеріали чотирьох архівів та п'ятдесяти архівних фондів. Значна частина цих документів уперше вводиться в науковий обіг. Передусім автором були опрацьовані фонди правоохоронних і надзвичайних органів Донецької губернії та округів, створених на її території, – це фонди губернських та повітових відділів юстиції, губернських та окружних судів, ревтрибуналів, повітових та окружних відділів міліції, повітових відділень карного розшуку, фонди губернських та повітових надзвичайних комісій та прокуратури, які зберігаються в Державному архіві Донецької області [88] та Державному архіві Луганської області [89]. Однак дослідження поставленої проблеми тільки по фондах правоохоронних і надзвичайних органів було б неповним без документів, що збереглися у фондах виконавчих та партійних комітетів, оскільки міліція і карний розшук були структурною частиною перших, а всі правоохоронні органи звітували перед останніми. Важливі документи, які здебільшого пояснювали та узагальнювали отримані на місцях дані, були знайдені автором у центральних архівах України – Центральному державному архіві вищих органів влади України [90] та Центральному державному архіві громадських організацій України [91] – у фондах Ради Міністрів УРСР (РНК УСРР), Української економічної наради при РНК УСРР, Міністерства юстиції (Наркомюсту УСРР), Верховного суду УСРР, НКВС УСРР, Головного управління робітничо-селянської міліції при НКВС УСРР, а також фонді Центрального Комітету Комуністичної партії України.

Автором не були використані матеріали архівів Управління МВС України, оскільки переважну більшість документів за 1920-ті рр. з них було передано у державні архіви.

Документи щодо кримінальної злочинності та діяльності правоохоронних органів, що містяться у вказаних вище фондах, умовно можна розподілити на декілька підгруп, з урахуванням певної специфіки кожної.

По-перше, це постанови, декрети, накази, розпорядження, обіжники вищих органів України та ЦК КП(б)У, а також аналогічних губернських структур. Ця група документів дає інформацію про створення системи органів по боротьбі з кримінальною злочинністю, про зміни в їх організаційній структурі, про розподіл обов'язків між каральними установами та визначення меж їх функцій тощо.

По-друге, це доповіді з місць, які формують уявлення про те, як саме втілювалися в життя зазначені вище накази та розпорядження. Також тут міститься інформація про штати та озброєння правоохоронних органів, подано вікову, соціальну, освітню та національну характеристику працівників.

У третю підгрупу можна об'єднати рапорти, анкети, звітно-цифрові відомості, оперативно-інформаційні зведення міліції, карного розшуку, НК – ДПУ, завдяки яким ми можемо дослідити кримінальну злочинність років непу від її окремих випадків до загальних показників. Ці матеріали дають нам базу для порівняння кількості зареєстрованих та розслідуваних злочинів, що має значення при оцінці рівня роботи правоохоронних органів. Подання кількісних показників з окремих видів протиправних дій дозволяє сьогодні отримати уявлення про структуру кримінальної злочинності. Анкети дають необхідне пояснення кількісних показників, розкриваючи питання про політичні настрої населення, про дезертирів, бандитів, про випадки спекуляцій тощо.

Близькими за характером є документи, які можна об'єднати в наступну підгрупу – це доповіді у інстанції республіканського рівня виконкомів, парткомів, а також звіти прокуратури, в яких міститься різнобічний матеріал, що висвітлює питання рівня та причин злочинності, зміни в соціальній структурі, освітньому та віковому рівні правопорушників, структурної побудови правоохоронних органів, форм та методів їх роботи тощо.

Цікаву підгрупу складають персоніфіковані матеріали – особисті справи арештованих, біографії міліціонерів-героїв та міліціонерів-дезертирів, листи з місць, анкети та характеристики на працівників тощо. Хотілося б зауважити, що приватне листування, аналітичні розвідки безпосередніх учасників подій, особисті справи тощо дозволяють уявити, наскільки складним у перехідних умовах ставав персональний вибір кожної окремої людини, як змінювалася свідомість особи та її поведінка під впливом ситуації, оточення тощо. Власне кажучи, це дозволяє побачити не спрощену модель розумної істоти, що функціонує відповідно до об'єктивних чинників, а реальну людину, яку формує середовище і яка водночас і сама виступає творцем цього середовища.

Таким чином, охарактеризувавши джерельну базу, ми можемо стверджувати, що вона є не тільки достатньою, а й широкою та різнобічною. Виявлення схожих документів у різних типах джерел дозволило завдяки порівнянню наведених в них даних досягти високого ступеня достовірності статистичного й графічного матеріалу. Це і дає можливість комплексно дослідити проблему кримінальної злочинності та боротьби з нею на етапі нової економічної політики.

1.3. Методологія: принципи та підходи

Теоретико-методологічну базу дослідження становить сучасна, посткласична методологія соціально-гуманітарного наукового знання.

Запропоноване дослідження, яке є передусім працею історичною, максимально наближається до інших наукових дисциплін, зокрема кримінології, соціології, а також юридичних наук, у тій їх частині, що вивчає кримінальне право, організаційну побудову та діяльність правоохоронних органів тощо. Наш час характеризується таким рівнем розвитку суспільних дисциплін, коли відбувається їх зближення, коли з'являються стикові та комплексні проблеми, у вирішенні яких беруть участь водночас декілька наук. Це призводить до ускладнення теоретико-методологічної основи новітніх досліджень. Методологічні проблеми виникають і в окремих суспільних дисциплінах, зокрема в історії, у зв'язку з відкриттям та накопиченням нових фактів, зі спробами адекватного висвітлення їх в теорії.

Величезна кількість невідомих раніше документів, уведена в історичний обіг останнім часом, зміна ціннісних орієнтирів, намагання подолати ідеологічні стереотипи – все це призвело до того, що сучасні українські дослідники поставлені перед необхідністю не просто доповнити існуючу концепцію історичного бачення нашого минулого, а переглянути історію нашої держави наново, критично оцінити існуючі схеми та підходи.

Це спонукає спеціалістів гуманітарного профілю вдаватися до методологічних дискусій [92-100], шукати шляхи виходу з кризового стану, який поглиблюється сьогодні і тим, що кінець минулого ХХ ст. поставив перед нами таку кількість проблем, продемонстрував таку багатомірність нашого життя, що сьогодні ми змушені вирішувати загальні питання самоусвідомлення, визначатись, як саме нам слід розглядати людину – як частину природи, елемент суспільства чи частину космосу.

Сьогодні перед суспільством постають проблеми глобального масштабу, що викликає необхідність зв'язати в єдине ціле локальні досягнення спеціалістів різного профілю, об'єднати різні уявлення та висновки. Ці завдання зумовлюють розробку таких принципів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності, які б могли забезпечити ефективну взаємодію та синтез методів різних наук. Так, наприклад, з точки зору загальнометодологічного підходу до вирішення проблеми кримінального права принципове значення має послідовне поєднання юридичного, історичного та соціологічного аспектів. Тільки так ми зможемо отримати повноцінну картину правової форми, динаміки її історичного розвитку та соціального змісту. Ознакою зміни підходів у працях учених кінця ХХ ст. і є перенесення методів дослідження і досягнень з однієї науки в іншу. Кінцевою метою є особлива система знань, побудована з різномірних за своїм походженням підсистем, які поєднані для вирішення певного комплексу завдань, досить складних, неоднорідних, які не піддаються вирішенню на основі однієї або декількох наукових дисциплін. При цьому ми повинні вдаватися до дійсно міждисциплінарних досліджень, де відбувається взаємопроникнення й сутнісна трансформація ідеалів пояснення й раціональних алгоритмів дисциплінарних наук.

Хоча слід зауважити, що міждисциплінарний характер досліджень (з обов'язковим проблемним підходом) має свої вади та повинен розглядатись як перехідний стан сучасної науки. Він призводить до надмірної деталізації, вузької спеціалізації та роздроблення історичного матеріалу, за якими втрачається безперервність загальноісторичного процесу, його основні закони та причинно-наслідкові зв'язки. Саме тому реальним на сьогодні видається “синтетичний” підхід – поєднання гарної літературної мови і сміливих висновків нарративної історії з міждисциплінарними методами “нової”. Цей підхід має повернути історії читачів, але при цьому врятує її від спрощення та популяризації.

В цілому дослідження можна віднести до царини соціальної історії, яка останнім часом усе інтенсивніше посідає своє місце в історичній науці України. Соціальна історія, що, на відміну від класичної, з її концентрацією уваги на дослідженні великих соціальних груп (класів, партій, політичних рухів та організацій), звертається до вивчення соціальних мікросистем, зосереджує свою увагу на численних соціальних явищах, ціннісних орієнтаціях людей, стереотипах поведінки, специфіці соціальних зв'язків тощо.

Виокремлення соціальної історії тісно пов'язане з творчим доробком одного з провідних західних мислителів ХІХ-ХХ ст. Макса Вебера, в центрі уваги якого опинилася людська взаємодія, соціальна дія, тобто така людська дія, яка, згідно з передбачуваністю дійовою особою сенсом, співвідноситься з діями інших людей, орієнтується на дії інших людей [101]. В російському та українському варіанті соціальна історія протягом ХХ ст. розвивалася в основному у двох напрямках: частина дослідників (М.Грушевський, Д.Багалій, О.Оглоблін та інші) сконцентрували увагу передусім на дослідженні соціально-економічної історії, інший напрямок був репрезентований дослідниками нової марксистської історичної школи, яку очолював М.Яворський. У рамках цієї школи М.Яворський, М.Рубач, З.Гуревич, а також історики, що працювали у ВУАМЛІНі (Всеукраїнській асоціації марксо-ленінських інститутів) досліджували історію революційного руху, партій та суспільної думки [100]. Протягом ХХ ст. ця традиція продовжувалася іншими радянськими істориками, які і надалі розробляли соціальну історію саме в цій площині та у межах зазначених вище напрямів.

Пошуки нової парадигми соціальної історії у європейській історіографії активізувалися у 60-ті рр. ХХ ст., що спричинило появу значної кількості досліджень, в яких історичний підхід гармонійно поєднувався із соціологічним баченням реальності. Певна міждисциплінарність цих досліджень підштовхнула до розвитку інші можливі поєднання наукового знання, викликавши до життя у 1970-х-1980-х рр. такі напрями досліджень, як урбан-історія, історична антропологія, історія ментальностей тощо. Таким чином, історична наука вийшла на рівень з'ясування людського виміру історичного процесу, зосередила свою увагу на свідомості особи, колективній поведінці. З 1990-х років своє “нове” життя починає соціальна історія і в Україні. Вченими розробляються такі напрями, як історія жінок (гендерна історія – у більш пізньому та

досконалішому виконанні), історія злочинності, історія конфлікту, сім'ї, релігії тощо. Однак на сьогодні нова соціальна історія зіштовхується з цілим рядом методичних та методологічних проблем. Однією з них є намагання істориків, що працюють у площині соціальної історії, подолати абсолютизацію об'єктивних чинників та розглянути суб'єктивну реальність в її єдності з соціальними та історичними формами, культурно-історичними традиціями, поглянути на життя суспільства крізь призму "іншої" суб'єктивності. Однак слід зважити на те, що в нашій країні нова соціальна історія переживає свій перехідний період – надто небагато часу минуло з того моменту, коли вона посіла своє місце у вітчизняній історичній науці. Саме тому значна кількість досліджень такого плану присвячена передусім вивченню суб'єктивних моментів, стереотипів і не веде до конструювання цілісної картини історичної реальності. Але при цьому, завдяки таким дослідженням, був зроблений якісний крок від вивчення неосяжних та переважно анонімних макроструктур до реальних, зрозумілих соціальних мікросистем [103].

Таким чином, методологічною основою дисертаційного дослідження є поєднання сучасних системного, проблемного та комплексного підходів, удосконалених внаслідок об'єктивних інтегративних процесів, що відбуваються на сьогодні у соціально-гуманітарному науковому знанні. Крім того, автор дотримувався загальноновизнаних принципів наукового дослідження - наукової об'єктивності та неупередженості, загального розвитку (діалектики), історизму.

З методологією тісно пов'язана методика – сукупність методів, прийомів, засобів збору та аналізу даних, необхідних для вирішення поставлених у дослідженні завдань. Одним з найважливіших методів отримання інформації є документальний метод, оскільки документи відображують різноманітні прояви суспільного життя і є цінним джерелом фактичного матеріалу. У поєднанні з статистичним методом вони дають можливість встановити не тільки кількісний бік злочинності, а й побачити якісні особливості явища, що досліджується, зробити обґрунтовані узагальнення, перейти від випадкового до усталеного, закономірного.

Жодне дослідження не буде повноцінним без використання методу аналізу, який дозволяє нам мислено або фактично розкласти ціле на складові частини, розглянути окремі види злочинів, їх вагу та кількісне співвідношення в загальній структурі злочинності 1920-х рр., а також і дослідити окремі складові правоохоронної системи та їх діяльність. При цьому можна виділити декілька видів аналізу. По-перше, це аналіз факторний, що спрямований на виявлення тих факторів, які відіграють вирішальну роль у формуванні причин та умов здійснення злочинів або спричиняють застосування тих чи інших політичних або правоохоронних заходів щодо зменшення показників злочинності. По-друге, це аналіз комплексний, тобто всебічний облік явища, що досліджується. Логічним є також і поєднання аналізу з синтезом, методом, що дозволяє дослідити предмет як єдине ціле, у єдності та взаємозв'язку його частин. Так, завдяки аналізу єдина історико-правова цілісність розкладається на окремі складові (правові норми, правопорушення тощо), кожна з них детально досліджується і потім, за допомогою синтезу, всі частини об'єднуються у свідомості у всьому багатстві їх специфіки та відтвореній цілісній єдності.

Необхідним для даного дослідження є і метод типологізації – класифікації предметів або явищ на підставі спільних ознак, який відіграє важливу роль при накресленні загальної характеристики злочинності 1919 - 1929 рр. та соціально-демографічному аналізі злочинного світу. Крім того, у роботі досить широко був використаний кількісний метод, який застосовувався переважно для аналізу статистичних та інших документальних даних повітових та окружних відділень міліції і карного розшуку, Головного управління міліції тощо. Через це вдалося точніше виявити динаміку злочинності та її окремих проявів, тенденції та процеси розвитку правоохоронних органів та інше. Важливу роль відіграє і метод порівняння. Історичний (тобто за часом) та географічний (у просторі) порівняльний аналіз допоможе нам виявити спільні риси або відмінності в структурі протиправних дій і завдяки цьому вийти на виявлення соціальних причин масової злочинності. Також необхідними для будь-якого дослідження є і методи індукції та дедукції, тобто висновки від часткового до загального та навпаки.

Оскільки в даному випадку в одному дослідженні розглядаються як злочинність, так і заходи щодо її подолання, необхідним стає використання конкретно-соціологічного методу, який вимагає, щоб наукові рекомендації базувалися на всебічному вивченні та врахуванні всіх соціальних факторів, конкретно оцінювали дійсність, соціальну значимість та наслідки рішень у галузі права та держави.

Ускладнення та розширення предмета дослідження, нові вимоги до наукової праці примушують звертатися до всіх точних та надійних методів – математичного, математично-статистичного тощо.

Застосовані теоретико-методологічні принципи та використані методи дозволили дослідити окремі аспекти проблеми і всю її в цілому, а також з'ясувати її місце у цілісній картині тогочасного буття соціуму.

РОЗДІЛ 2. КРИМІНОГЕННА СИТУАЦІЯ В ДОНБАСІ (1919 - 1929)

2.1. Системна трансформація як чинник криміногенності

Протягом ХХ ст. людством був накопичений дуже яскравий і різноманітний досвід трансформації політичних систем, який дозволяє констатувати, що подібні зміни найчастіше виявляються наслідком глибокого протиріччя між культурними цінностями, суспільно-політичними структурами і реальною поведінкою людей. Дані протиріччя, у свою чергу провокують структурні, культурні і поведінкові конфлікти, взаємодія яких врешті-решт і веде до системної трансформації.

Подібний перехідний стан – це важливий етап у розвитку будь-якої системи, який свідчить про те, що система перейшла поріг стійкості, колишні джерела її розвитку вичерпали свої ресурси, і процеси розпаду структури стали переважати. Зі зростанням ентропії система усе менше виявляється здатною пристосовуватися до умов навколишнього середовища, що постійно змінюються. На цьому етапі виникає проблема самозбереження системи, формування її нової організації, створення порядку з хаосу. Цей час нестабільності звільняє людей від значної частини соціальних “табу”, відкриває перед людиною можливість соціальної творчості, індивідуального вибору. Зазначене вище робить перехід, хаос об'єктом дослідження, що дозволяє виявити значну частину проблем, що так явно не виявляють себе в стабільні періоди існування системи [1].

З даної точки зору дуже цікавим здається аналіз системної трансформації в Україні у 20-ті рр. ХХ століття. Цей період історії радянської України може бути визначений як перехідний.

Протягом цього періоду можна виділити декілька «переходів». По-перше, підсумком революцій 1917 р. став перехід від монархічного устрою до республіканського. Результатом жовтневої соціалістичної революції 1917 р. мала стати нова держава, в якій уся влада б належала трудовому народові (революційно налаштованим пролетарям та трудовому селянству, між якими повинна була здійснитися “змичка”). В майбутньому планувалося створити реальну демократію, яка на ділі виявилася демократією соціалістичною (що так само як і антична демократія не зовсім відповідає загальному змістові цього поняття). По-друге, під тиском обставин уже в 1921 році нова влада була змушена погодитись на ще один перехід – від політики воєнного комунізму (яка включала в себе продрозкладку на селі, централізований перерозподіл сільськогосподарської продукції, зневажливе ставлення до грошей, мілітаризацію економіки, введення інституту трудової повинності тощо) до нової економічної політики (яка полягала у формуванні ринку, використанні товарно-грошових відносин, кооперації, допускові капіталістичних елементів у економіці). Ці зміни позначилися і на стосунках між урядом і населенням. У даному випадку ми можемо казати про певну лібералізацію суспільства – коли пом'якшувався репресивний тиск на незгодне з політикою більшовиків селянство, легалізувалися певні моделі суспільної поведінки, які були віками відпрацьовані на рівні звичаєвого права і заборонені за умов радянської влади (як, наприклад, вільна торгівля, що трактувалася до введення непу як «злочинницька спекуляція»). І, по-третє, протягом цього періоду можна спостерігати ще один “перехід” – тепер уже від певної лібералізації суспільства в період непу до остаточного формування тоталітарної держави. Окремі ознаки цього переходу почали досить чітко проявляти себе в радянському суспільстві починаючи з 1925 року.

Усі ці “хвилі” у межах зазначеного перехідного суспільства супроводжувалися: ідеологічним обґрунтуванням політичних, економічних та соціальних заходів; пошуками у сфері управління суспільством, утвердженням суспільних практик та моделей поведінки; наданням нового змісту (або форми) традиційним соціальним інститутам і спробою ліквідувати старі (таких, як,

наприклад, релігійний); створенням пільгових умов для певних верств населення; суттєвими змінами у соціальній структурі тощо [2].

Для структурних криз характерним є порушення взаємозв'язків між індивідом, соціальними групами, суспільством і суспільно-політичними організаціями, репрезентованими урядом, партіями й іноземними інститутами. Нормальне функціонування подібної структури може бути порушене внаслідок таких факторів, як економічна криза, війна, природні катаклізми, відчутні демографічні зміни тощо. Наслідком структурної кризи може стати й стає установка на непокору владі [3].

Своїми коренями структурна криза початку століття сягає Першої світової війни, яка відчутно вплинула на свідомість громадян Російської імперії. У нових умовах ставало виправданим те, що раніше заборонялося – церква, що традиційно засуджувала убивство як один з найтяжчих гріхів, благословляла солдатів перед битвою, виправдуючи їхні дії високою ідеєю служіння Батьківщині. Жертви війни в суспільній свідомості поступово з людей перетворювалися на статистику. Загальний песимізм воюючих, відчуття “топтання на місці” поширювалися в середовищі солдатів (по суті, учорашніх селян, яких насильно відправили воювати невідомо з ким і незрозуміло за що). Особливо сильно ці настрої давалися взнаки в 1916 р., коли початковий патріотичний запал 1914 р. почав спадати. Війна стала сприйматися як щось нескінченне, нерозумне і нелогічне. Особливо це стосувалося українського населення, яке опинилося у складі ворогуючих армій по різні боки лінії фронту, що створювало ґрунт для зворушливих і емоційних зустрічей на полі бою одномовних «псевдovorогів».

Пасивність, випадки дезертирства й саботажу, акти протестів проти війни підсилювалися з причин матеріального виснаження країн-учасниць. За таких умов соціалістична революція в Росії здавалася альтернативою старому світові, що розпадався на очах. Більшовицький переворот повинен був вирвати цю територію з європейського контексту і зробити її джерелом світової революції, яку планувалося надалі експортувати за кордон. Для таких надій були всі підстави – російський цар зрікся престолу, незабаром після війни втратили престолі й правителі країн-переможців – Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини, Болгарії; у більшості країн-учасниць спостерігалася «революційне бродіння». Власне кажучи, війна вдарила по «старому світові», і першою її жертвою став російський царський режим. Фіналом цих подій стало зречення від престолу Миколи II і створення «тимчасового уряду», який надалі виявився занадто ліберальним для тих умов і не мав реальної влади. Структурна неорганізованість нової системи, її законодавча незабезпеченість породжували політичний вакуум, що швидко заповнювався різними політичними силами й організаціями – різноманітними радами, більшовиками, меншовиками, есерами й іншими, у тонкощах і розбіжностях програмних положень яких пересічна людина була просто не здатна розібратися.

Результатом цього стало неприйняття суспільною свідомістю будь-якої влади взагалі і звернення до цілком конкретних вимог і цінностей. Селянство, що складало переважну більшість громадян Російської імперії, вимагало хліба і землі. Робітники (на яких насамперед робила ставку партія більшовиків) – звільнення від влади «буржуїв». За таких умов до влади прийшла партія більшовиків, задекларувавши свою здатність перебороти кризу та хаос і побудувати державу, що стане в перспективі центром світової революції [4].

Однак подолати структурну кризу одним тільки політичним переворотом було неможливо. Утвердження в суспільстві нової влади було пов'язане з необхідністю побудови нової політичної структури і спиралося на значно розширений репресивний апарат. Неузгодженість взаємодії між основними структурними компонентами нової владної піраміди породжувала внутрішні конфлікти. У більшості випадків пересічна людина, що потрапила у зону дії подібного конфлікту, обирала як представника влади «людину з рушницею» (червоноармійця, учасника повстанського загону чи представника радянської влади – значення не мало) – тобто того, хто реально міг захистити в даний момент на даній території. Центральна влада не сприймалася як гарант стабільності і правозахисту населення.

Політичні інститути, що знаходилися в процесі становлення, переважно були нездатні подолати весь обсяг існуючих проблем. Фактично, утрачаючи населення в умовах політики «воєнного комунізму» (яка передбачала продрозкладку на селі, централізований розподіл сільськогосподарської продукції, мілітаризацію економіки, введення інституту трудової повинності тощо), на початковому етапі більшовицька влада обрала шлях посилення репресивного тиску, що дозволило за рахунок створення розгалужених систем надзвичайних і правоохоронних органів тимчасово зберегти існуюче становище. Однак посилення репресивного апарату

призводило скоріше не до зміцнення системи, а до назрівання соціального конфлікту та розширення соціальної опозиції. Найбільш яскраві її прояви – серія селянських повстань у Росії, селянський повстанський рух в Україні і, нарешті, невдоволення в армії – продемонстрували всю глибину незадоволеності суспільства владою і змусили її піти на зміну політичного курсу.

Певна лібералізація і скорочення репресивного тиску на суспільство в період нової економічної політики свідчили про те, що владі вдалося сформувавши політичний курс, що відповідав потребам різних соціальних груп і призвів до стабілізації в суспільстві. В Україні фактично вже до 1922 р. майже припиняється селянський повстанський рух, і правоохоронні органи навіть починають фіксувати випадки самосудів у селах над «бандитами» (по суті - тими, хто, прикриваючись гаслами селян-повстанців, продовжував займатися пограбуваннями). Таким чином, певні соціальні групи, що складала раніше опозицію владі, не тільки припиняють протистояти їй, але й починають брати участь у її роботі щодо встановлення порядку [5]. Підтримка, або хоча б лояльність населення стосовно влади, визнання за нею здатності забезпечити досягнення певних матеріальних і духовних благ легітимізує владу і робить політичну систему більш стабільною.

Однак нова економічна політика не була універсальним рішенням. Уже до середини 1920-х років стає очевидним значне відставання радянської держави від розвинутих західних держав. Невдоволення починають висловлювати також учорашні фаворити більшовиків – пролетарі, що були обурені відмовою від «завоювань революції» і поверненням «буржуїв-непманів». Надалі згортання непу, розширення репресивного тиску на суспільство, прискорена модернізація призвели до формування в Радянському Союзі бюрократичної авторитарної системи, яка була орієнтована на підтримку порядку спираючись на репресії, а тому і не вимагала соціальної легітимації.

Культурні кризи виражаються в конфлікті духовних цінностей і моральних норм. По лінії взаємин «влада-суспільство» культурні кризи виявляють себе тоді, коли цінності і моральні установки, проголошені офіційною владою, вступають у гостре протиріччя з неформальними правилами, закріпленими на рівні суспільства. З ними виявляються тісно пов'язані й поведінкові кризи, що припускають боротьбу правлячого режиму з народною опозицією й апатією мас.

Побудова радянської влади в Україні супроводжувалася докорінною зміною старої моралі та утвердженням нових цінностей. Відчутний удар був нанесений по релігійному соціальному інституту, істотно коригувалося ставлення до родини й шлюбу. У процесі революції на рівні державної влади фактично були легалізовані грабунки (нагадаємо хоча б гасло «Експропріація експропрійованого», що, по суті, означало грабуї награбоване), спостерігалася знецінення людського життя.

Прикладів розбіжностей між офіційними установками і прийнятими на рівні суспільства неформальними правилами в 1920-і роки було чимало. Так, наприклад, традиційна цінність селян – турбота про добробут – в умовах воєнного комунізму вступила у протиріччя із забороною на державному рівні вільної торгівлі. В тих умовах подібні дії селян були оголошені злочинною спекуляцією і поповнили собою кримінальну статистику. Однак, як показав подальший досвід, посилення репресій стосовно селянства зазначеної проблеми не вирішило. По суті, так зване «мішечництво» вдалося подолати тільки за допомогою легалізації – у рамках нової економічної політики селянам просто дозволили торгувати. У результаті влада, що до цього фактично втрачала свою легітимність, оскільки її розпорядження регулярно порушувалися, знову повернула до себе населення.

Досить чітко зазначене вище протиріччя прослідковується в 1920-і роки на прикладі так званого «політичного бандитизму» або селянського повстанського руху. Селяни, що не бажали віддавати хліб із власних зголоднілих сіл, негативно сприйняли ліквідацію приватної власності і стали на шлях активного протистояння більшовицькому уряду, були проголошені злочинними елементами. І зовсім не випадковим є використання стосовно них слова “злочинець” – терміна, що однозначно негативно сприймається людською свідомістю.

У цілому відсутність у державі чітких законів до прийняття в 1922 р. Кримінального кодексу України, а також введення надалі в кримінальне право принципу аналогії, заміна християнської моралі пролетарською призвели до розмивання межі між добром і злом у людській свідомості. Стиралися грані між злочином і нормою, однак при цьому сформувалося ставлення до людини як до істоти, яку можна покарати, незалежно від таких факторів, як “винність” чи “невинність”. Тобто у 1920-і рр. були закладені основи того, що під час сталінських репресій набуло небачених

доти масштабів. Цим також частково пояснюється і те, чому суспільство 1930-х рр. виявилось нездатним до опору командно-адміністративній системі.

Зазначені вище моменти мали своїм наслідком те, що в більшості випадків суспільство стало розглядати злочинців не як людей, що порушують закон, а як «жертв» сваволі влади. Протягом історії радянської держави образ злочинця поетизувався й романтизувався, викликаючи в суспільстві скоріше не осуд, а жалість і співчуття. Правоохоронні органи стали розглядатися суспільною свідомістю не як інститут, що охороняє порядок у суспільстві, а як інститут, що захищає інтереси влади.

Певний дисбаланс між цінностями і моральними установками, прийнятими на рівні офіційної влади і суспільства, ми можемо спостерігати і сьогодні, коли відбувається творення власних «кодексів поведінки» на рівні різноманітних спільнот та субкультур. Характерними явищами для життя суспільства в таких умовах стають поширення корупції у державних органах, з одного боку, і цинізм та апатія мас, з іншого. У суспільстві, у свою чергу, спостерігається закріплення іфраправа, що починає конкурувати з юридичним. До складу інфраправа входять думки, вірування, уявлення, звички, стереотипи поведінки, звичаї, сукупність яких впливає на мотивацію поведінки людини в тих сферах, які формально контролюються правом [6]. Так, наприклад, в умовах, коли очікування захисту з боку офіційного права не виправдують себе, суспільство починає самостійно брати на себе каральні функції, які виявляються у фактах помсти, самосудів тощо.

З огляду на складність проблеми визначення межі між «нормою» і «відхиленням від норми», усе-таки хотілося б сказати, що й у цьому випадку відносини між суспільством і владою можуть бути більш гармонійними, якщо в процесі створення соціальної норми будуть задіяні і влада, і суспільство. Якщо це дійсно буде норма, відпрацьована на рівні суспільства, то будь-яке відхилення від неї буде цим же суспільством і переслідуватися, оскільки буде чужим для нього явищем.

Таким чином, в умовах зміни політичної системи суспільство й влада зіштовхуються з певним колом проблем, що виникають унаслідок структурних збоїв, коригування культурних цінностей і норм, появи нових моделей поведінки індивідів. На рівні політичної системи це виявляється в її негнучкості, нездатності «встигати» за суспільством, що стрімко змінюється. На рівні культурному і нормативному це виявляється у відставанні норм кодифікованого права і їх невідповідності новим відносинам і соціальним практикам, що приводить до формування на рівні суспільства власної системи норм і цінностей, відмінної від офіційної. І, нарешті, на рівні соціальному спостерігається закріплення неправових практик, розширення тіньового сектора, закріплення соціальних відносин на рівні обміну «ти - мені, я - тобі», що виявляються дуже дієвими і цілком неконтрольованими з боку офіційної влади.

2.2. Соціальний вимір протиправних дій у Донбасі в 1920-ті рр.

Аналіз документів правоохоронних органів радянської України на початку 1920-х років надає можливість розглянути суспільні процеси під досить нетрадиційним кутом зору. Правоохоронні органи фіксували передусім форми людської поведінки, які вважалися такими, що відхиляються від норми (тобто девіантні). Однак в умовах перехідних періодів суттєво коригуються самі поняття “норми”, дозволеного, припустимого тощо.

На фоні каральних акцій, що проводилися червоними, білими та альтернативними силами (у вигляді батьок-отаманів різноманітної політичної орієнтації), пересічна людина була просто нездатна зрозуміти, за що саме її буде покарано, а за що – нагороджено. “Червона” преса писала про судові процеси над тими, хто допомагав білим, “біла” преса – те ж саме про помічників червоних, і разом вони – про тих, хто співпрацював із “батьками-отаманами” [7].

А в ситуації, коли індивід не бажає або не може слідувати нормам, виникає аномія (відхилення в системі соціальних норм, руйнація єдності культури, невідповідність життєвого досвіду людей ідеальним суспільним нормам; ситуація, “коли ніхто не знає точно, що є можливим, а що – неможливим, що є справедливим, а що – несправедливим; не можна вказати межі між законними та надмірними вимогами й сподіваннями, і тому кожен відчуває за собою право претендувати на все”) [8].

У процесі революції суспільство позбавлялося моральних табу попередніх часів. Ці процеси поглиблювалися більшовицькою антирелігійною кампанією, а також і тим, що грабежі та насильство були легалізовані на державному рівні (“експропріація експропрійованого”, нещадна боротьба з “буржуями”, “ворогами” радянської влади). На місцях революційна стихія проявлялася у викривленому варіанті, набуваючи подекуди абсурдних форм. Так, у 1919 р. в місті Бахмуті було створено комісію з реквізицій, яку невдовзі визнали як таку, що не заслуговує довіри: “Хоча вона й існує, але реквізиції відбуваються без її відома, відбираються не тільки обмундирування й продовольство, але й навіть жіноча білизна. Системи реквізицій, як такої, не існує. Наприклад, підлягають реквізиції яблука, цукерки, кава, какао, варення та інші предмети розкоші. Мандати на реквізиції видавалися без будь-якої реєстрації... і все це призвело до повної анархії в місті” [9].

Розгубленість пересічної людини викликали і суперечки між різними структурними елементами нової радянської системи, які примушували громадян ситуативно обирати тих, хто реально уособлював собою владу і кому належала першість у рішеннях та діях. Переважно суперечки такого роду виникали між революційними, партійними та виконавчими комітетами, а також різноманітними «уповноваженими» на місцях та військовими частинами. Так, журналіст А.Аросєєв у 1919 р. надрукував статтю, в якій намагався з’ясувати, хто є реальною “владою в провінції”. Він дійшов висновку, що це – червоноармійські частини: “Бувають випадки, коли чоловік та жінка йдуть до червоноармійця, щоб розірвати шлюб, батько із сином – щоб розв’язати тяжбу...” [10]. І далі він зазначав, що це мало свої негативні наслідки: “Окремі червоноармійські частини, відчуваючи себе владою, проводять реквізиції як попало і де попало, розправляються з винними за вказівками випадкових людей, за намовою петлюрівських агентів роззброюють виконкоми та розганяють надзвичайні комісії, у відповідальних працівників перевіряють документи на предмет “жид” чи “не жид”, агітують по селах таким чином, що у селян волосся стає дибом. Один, наприклад, агітатор бив по столу кулаком і кричав: “Я комуніст! Ви знаєте, що таке комуніст? Це ось моя голова, я її віддаю, ріж мене” - і все інше так саме несамовито. Ясно, що селяни, розходячись, хрестилися й благали Бога не зустріти ніде у темному кутку комуніста”.

Зайнята внутрішніми суперечностями нова влада “втрачала” населення, яке знаходило для себе оазиси звичного традиційного життя, починало жити окремо від держави. Архіви зберегли для нас цікавий, з цієї точки зору, анекдот, який розповідали на Полтавщині влітку-восени 1920 р.:

«Хлопчик питає у матері:

- Мамо, а Ви не боїтесь залишатися вдома самі?

- Ні, не боюсь.

- Чому ж Ви не боїтесь? Більшовики ж ідуть!

- Так вони ж мене не бачать. Я постійно в полі працюю, а їх там немає...[11]»

Суспільство того часу виводили з рівноваги також і специфічні методи боротьби з ворогами революції, застосовані новою владою: розстріли заручників, узятих із числа заможних селян по одному на десять дворів; мобілізація чоловічого населення до лав Червоної Армії або вислання їх за межі республіки; горезвісне положення про 15-верстну “зону відповідальності” навколо залізничного полотна або така специфічна кара, як “розстріл умовно”, яка явно була розрахована на психологічний ефект (вона мала приголомшити людину, налякати її, примусити робити те, що вимагала від неї нова влада; цю кару могли замінити ув’язненням на будь-який термін (від 1 року до 20), або взагалі відпустити до горезвісного “наступного разу”) [12].

Суспільство відзеркалювало дії влади. Однак влада, використавши своїх прибічників, не планувала ділитися ні з ким своїм правом на насильство. Тому вже на початку 1920-х років починають виникати протиріччя між “відданими революційній справі” борцями й владою. Так, із цієї точки зору досить цікавим є пояснення відомим у Донецькій губернії ватажком повстанського загону Савоновим причини переходу на бік повстанців: “Під час переговорів було з’ясовано, що Савонов, як ідейний комуніст, не бажає проливати братської крові. Узяти зброю його примусило невірне засудження його владою до смертної кари за те, що колись в Ізюмі він знищив декількох осіб буржуазного походження” [13].

Таке “вільне” трактування злочинницької поведінки було пов’язане передусім із тим, що в радянській державі повністю відмовилися від попередньої системи права, а нове право не тільки перебувало у стадії формування, а й було ще надмірно ідеологізоване. Вважалося, що кримінальні елементи походять із буржуазних або перехідних класів, які не сприйняли революцію і намагаються перешкодити зміцненню пролетарської держави. Наголошувалося, що з подоланням опору буржуазних елементів та з побудовою комуністичного суспільства пролетаріат ліквідує

державу як апарат тиску та право як функцію держави. Виходячи з цього, діяльність правоохоронних органів розглядалася як тимчасова історична місія [14].

Наслідком цих “підходів” до розуміння протиправної поведінки стало те, що вбивство людини, яке в суспільстві з нормально функціонуючою системою права та відповідною йому мораллю розглядається як тяжкий злочин, у революційних умовах виправдовувалося, якщо воно було скоєне в інтересах революції та було спрямоване проти осіб буржуазного походження. Таке вибіркоче засудження вбивств розбещувало тих “обранців” радянської влади, які отримали право карати в ім’я революції. І це був тільки один із моментів, що призвів на початку 1920-х рр. до уможливлення у суспільстві вбивств та до знецінення життя людини (свідченням останнього може бути, наприклад, те, що статистика вбивств у міліцейських зведеннях подавалася аж на 6-7 місці, після майнових злочинів).

Складним видався для радянської влади й перехід до непу. Політика влади на цьому етапі носила подвійний характер – надання населенню держави економічної свободи та права на підприємницьку діяльність, з одного боку, наштотувалося на інший бік радянської політики – на небажання в будь-якій формі відмовлятися від надбань революції. Ця подвійність радянської політики призводила до непорозумінь між населенням держави, яке щиро сприйняло перетворення, та політичною владою, що сприймала перетворення як компроміс. У цих умовах більшовицькому урядові довелося лавірувати між новими підприємцями (які отримали у суспільстві напівнегативне прізвисько “непмани”), селянством, яке радісно зустріло відмову від продрозкладки й перехід до продподатку та легалізацію вільної торгівлі, та пролетаріатом, що почав замислюватись над тим, заради чого ж були всі ці роки кровопролиття, жаху, голоду тощо. Фактично суспільний конфлікт розгортався між тією частиною населення держави, що сприйняла перетворення, тими, хто був проти них, та політичною владою, яка розглядала ці перетворення як компроміс. Проведення такої подвійної політики в Донбасі наражалося на значні труднощі. На загальному тлі аграрної України Донбас був промисловим регіоном. На сільськогосподарському виробництві спеціалізувалися Бахмутський, Маріупольський, Слов’янський, Старобільський та Таганрозький повіти Донецької губернії. Промисловими повітами зі значною кількістю міських жителів були Дебальцівський та Юзівський. Змішаний характер мали Луганський і Шахтинський повіти. Саме ця неоднорідність Донбасу ускладнювала перехід до нової економічної політики, яку по-різному сприймали різні верстви та категорії населення.

За суспільними настроями того часу пильно стежило спочатку НК, а потім ДПУ, працівники якого кожні 10-15 днів складали секретні огляди політико-економічного стану кожної губернії, у тому числі й Донецької [15]. Завдяки цим матеріалам можна відстежити реакцію на перетворення з боку різних верств українського суспільства.

Так, сільське населення України, яке вкрай вороже ставилось до політики “воєнного комунізму”, відповіло на неї широкомасштабним повстанським рухом (або, за документами правоохоронних органів, “бандитизмом” чи “політичним бандитизмом”). Тлумачення цього виду злочинів було політизоване. Бандитизмом вважалося пограбування або замах на життя особи, вчинене одним або кількома злочинцями з метою дезорганізації державної або господарської діяльності радянської влади [16]. За цей вид протиправних дій встановлювалося суворе покарання – за створення банди та участь у нападах (незважаючи на те, відбулося пограбування чи ні), звинувачених засуджували до вищої міри покарання – розстрілу. Ця кара однаково чекала як на кримінальних бандитів, так і на лідерів повстанських селянських загонів.

Ця селянська непопора набула такого масштабу і значення, що навіть стала однією з причин уведення непу. Але, оскільки в Україні продрозкладка замінювалася продподатком не з початку 1921 р. (як то було в Росії), а з нового врожаю, і більшовики не відмовились від військових заходів подолання цього виду протиправних дій, 1921 р. став піком селянського повстанського руху та водночас і роком його поступового спаду. Розглянемо динаміку розвитку так званого бандитизму на території УСРР у травні-листопаді 1921 р.

Розглянувши наведені дані, ми бачимо, що в 1921 р. найвищих показників активність “банд” в Україні досягла у липні-серпні 1921 р., а після цього почала знижуватись. Тут простежується чітка залежність від державної економічної політики – після збору врожаю 1921 р. відбувся перехід від продрозкладки до продподатку, що відчутно підірвало повстанський рух – більшість селян відійшла від нього і повернулася до мирного життя. Спираючись на ці дані, доречно також поставити питання і про політичний характер переважної більшості цих виступів, їх антибільшовицьку спрямованість. Адже головні бої точилися в Харківській губернії – місці

розташування більшовицького уряду України, та Донецькій – економічній базі Радянської держави.

Те, що було загальним для всієї України, було притаманним і Донбасу. З липня спостерігалось систематичне зменшення кількості учасників “політичного бандитизму”.

До кінця 1921 р. дані правоохоронних органів про бандитизм були передусім даними про бандитизм політичний. Якщо розглянемо місця найбільшої концентрації “політичних банд”, то побачимо, що це в основному повіти, які спеціалізувалися на виробництві хліба – Старобільський, Луганський, Маріупольський, Таганрозький та Слов’янський. Таке розташування селянських загонів було зумовлене самою суттю конфлікту між селянами України, які не бажали віддавати хліб із власних зголоднілих сіл, та владою більшовиків, яка за будь-яку ціну намагалася нагодувати українським хлібом північні столиці.

Майже весь 1921 р. залишався неспокійним у цьому відношенні. Але поступово запровадження непу помітно змінило ситуацію. Відновлювалися товарно-грошові відносини, зголодніле місто ставало вигідним ринком збуту для села. Skorиставшись амністією (яка розповсюджувалася на тих, хто припинив воєнні дії проти радянської влади до 15 квітня 1921р.), селяни поверталися до своїх домівок. Повстанство, бандитизм стали чужим явищем для селян, зацікавлених у стабільних економічних відносинах. Доказом цього є те, що з листопада 1921 р. у міліцейських зведеннях почастишали повідомлення про здійснення селянами самосудів над бандитами, що потрапили їм до рук [19]. Наприкінці 1921 р., за досить оптимістичним, але не зовсім реалістичним повідомленням штабу дивізії військ ВНК, в Донбасі вже не було жодного бандитського формування, яке б діяло під політичними гаслами. Але саме з цього моменту правоохоронні органи і почали відокремлювати кримінальний бандитизм від повстанства.

Робітники ж, наприклад, у Донбасі, відреагували на ці зміни дещо інакше. Із запровадженням нової економічної політики тут поширився такий вид злочинів, як убивства спеціалістів, в яких звинувачувалися активні партійці, що діяли на підставі “пролетарського інстинкту”, та карали “нових буржуїв”. Такі вбивства зазвичай отримували широкий розголос і підтримку в робітничому середовищі та супроводжувалися вимогами звільнити убивць.

Розповсюдження такого виду злочинів було безпосередньо пов’язане з тими змінами в суспільних відносинах, які відбувалися у зв’язку з переходом до непу. Наведемо декілька прикладів, які багато що з’ясовують у цьому відношенні. В спеціальному секретному повідомленні для ЦК КП(б)У був описаний випадок замаху на життя управителя копальнею інженера Алешковича з боку виключеного з партії Нестерова. Сам факт можна було б розглядати як зведення особистих рахунків, якби не реакція інших робітників: “Комосередок копальні (ім.Артема) виніс резолюцію про те, що Нестеров діяв на підставі пролетарського інстинкту, наполягаючи на звільненні його. У складі осередку біля 40 комуністів-робітників”. Таким чином, ми бачимо, що вчинок Нестерова не тільки не був засуджений, а, навпаки, ще й підтриманий щонайменше 40 робітниками копальні. Схожий за сценарієм випадок, який відбувся на Ольгівському руднику, але закінчився вбивством управителя копальні техніка Монсорова, ще більше прояснює, що ж саме відбувалося в цей час у Донбасі. Убивцею на цей раз були секретар куцшового бюро комосередків та завідувач оргвідділу. При цьому у процесі переведення слідства в коло причетних до цього вбивства втягувалися все нові комуністи. Чим саме були викликані такі дії з боку представників Комуністичної партії, що відбувалося в їх свідомості в умовах переходу до нової економічної політики, досить чітко пояснив секретар Луганського повітового парткому Магідов, який прокоментував вбивство Монсорова так: “Тут ми маємо справу з глибоким нерозумінням нової економічної політики, спецам дали права - вони пригнічують - треба їх убивати. Одним словом, синдикалістський ухил робітничої опозиції призвів до анархістського терору” [20]. Отже, вже навесні 1921 р. Донбас був визначений як неблагополучний регіон відносно ставлення до спеціалістів з боку виробничих партійних осередків і, як свідчать документи, протягом 1921 р. цю проблему в Донбасі вирішено не було. На початку 1922 р. в Донбас була направлена спеціальна комісія у складі Д.З.Мануїльського, В.Я.Чубаря та Г.К.Орджонікідзе, яка констатувала складнощі в продовольчому забезпеченні, катастрофічний стан залізниць, а також рекомендувала припинити приплив робітників із Півночі (у Донбасі вже давало про себе знати безробіття) та доручила ВУНК провести розслідування по вбивствах та замаху на інженерів Донбасу [21]. Після цього проблема поступово вирішується, але вороже ставлення робітників до адміністрації підприємств, технічного персоналу залишилося і надалі [22].

Не менш специфічно з точки зору правоохоронних органів виглядала і третя складова соціального конфлікту – представники влади на місцях, здебільшого комуністи та кандидати в

члени партії, особи, які займали провідні керівні посади. Саме вони і повинні були демонструвати собою та власною бездоганною поведінкою особу нового типу – “радянську людину”. Місія, що відводилась представникам радянської влади на місцях, їх роль у суспільстві робили злочинницькі дії з їх боку резонансними.

На початку 1920-х рр., у процесі формування нового управлінського апарату, працівники радянських установ наділялися широкими правами та повноваженнями. Так, 31 серпня 1921 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову про посвідчення для особо відповідальних працівників (серед яких були названі народні комісари УСРР, уповноважені російських наркоматів при Раднаркомі України, начальники міліції та карного розшуку від республіканських до повітових та інші) [23]. Ці особи отримали право проходити в усі приміщення радянських, громадських та військових установ, організацій та підприємств без особливих перепусток; вимагати прийому у справах служби позачергово; безкоштовно та без перепусток проїжджати шосейними та іншими дорогами, всіма залізницями, отримуючи нумеровані місця позачергово; вільно пересуватись в будь-який час дня чи ночі по території республіки, вільно виїжджати та в'їжджати в усі населені пункти УСРР; передавати телеграми та радіограми поза чергою та без норми; зберігати та носити при собі усякого виду зброю; і, нарешті, ці особи не могли бути заарештовані, їх квартири не підлягали обшуку, а їх речі – реквізиції та конфіскації без особливого на те письмового дозволу голови РНК та голови ВУЦВК. Подібні пільги, які щедро роздавала радянська влада тим, хто примкнув до неї, притягували в радянські установи та партію кар'єристів і осіб, нечистих на руку. Це і дало досить високий відсоток членів партії серед звинувачених – 8-9%.

За документами, найбільш “партійними” виявилися посадові злочини (члени партії тут становили 17,5% від усіх звинувачених), дезертирство (15%), крадіжки (8,3%) та бандитизм (8,1%) [24]. Хоча при цьому слід зважати на те, що серед звинувачених, наприклад, у бандитизмі, далеко не всі були реальними членами партії. В архівних документах зустрічаються повідомлення про викрадені бандитами партійні квитки разом із печатками. А при існуючому на той час рівні інформації та системі реєстрації нових членів скористатися фальшивим партійним квитком було не важко. До того ж вступ у партію (так само як і у КНС) для деяких мешканців сільськогосподарських місцевостей Донбасу був своєрідним варіантом порятунку від репресій. Так, у Гришинському повіті на початку 1921 р., на нараді представників повітових ревкому, продкому, відділу управління виконкому, політбюро та військкомату вказувалося, що “в питанні про перелом у настроях селян треба бути надзвичайно обережними, оскільки останнім часом найбільш бандитські села посилають своїх представників у партійні комітети з пропозицією організувати комосередки чисельністю одразу ж 50-60 осіб. Ми можемо вважати, що це явище не дає нам приводу думати, що дійсно наступив перелом, оскільки селянство не вживає заходів щодо видачі зброї, дезертирів та ліквідації бандитів”. І далі: “Останнім часом спостерігається масовий приплив представників ревкомів бандитських волостей з вимогами виплатити жалування за весь рік” [25].

Проблеми всередині партії, високі показники “партійної” злочинності поставили на порядок денний питання про склад партії, про необхідність переважання якісного показника над кількісним. У процесі чисток особливу увагу приділяли посадовим злочинам, по яких відсоток членів партії серед звинувачених виявився найбільшим. Налякані “чистками”, партійці у 1922 р. поводитися більш обережно. За даними революційного трибуналу Донецької губернії, у квітні-травні 1922 р. члени партії склали 2,4% від усіх звинувачених. Але при цьому нагадаємо, що протягом 1921-1922 рр. партійні комітети все наполегливіше відстоювали думку про те, що злочинність серед партійців – це їх внутрішня справа, і тому судити їх треба на засіданнях парткомів і тільки після винесення відповідних рішень справу передавати до суду. Ось так, наприклад, розгорталася справа командира політтрійки Ротермеля. У травні 1921 р. він з озброєним загоном прибув на територію Лисичанського району для боротьби з бандитизмом та дезертирством, не повідомивши про це не тільки начальника міліції, а й місцеве військове командування. Донецька трудова армія, що також боролася з бандитизмом, зафіксувала появу політтрійки Ротермеля так: “20 травня в село Воровеньки вдерлася банда кількістю у 30 шабель, яка захопила міліціонера. Вони назвали себе бандою Каменюка, побили міліціонера, випитуючи в нього інформацію про боротьбу з бандитизмом”. На початку червня начальник міліції Донецької губернії, який розглянув справу Ротермеля, наказав останнього звільнити від покладених на нього обов'язків та передати до суду Губревтрибуналу [26]. Але, врешті-решт, справа Ротермеля закінчилася в серпні на закритому засіданні бюро Донецького губернського комітету КП(б)У. За все скоєне йому було винесено усну догану [27].

Саме тому, оцінюючи рівень “партійної” злочинності, слід враховувати і той фактор, що при оцінці протиправності їх дій користувалися зовсім іншими критеріями, обов’язково враховували їх заслуги перед радянською владою і часто взагалі не доводили справи до засудження, обмежуючись внутрішніми “дружніми порадами” або доганями із занесенням чи без нього у партійний квиток.

Протягом 1920-х років у Донбасі відбулося ще декілька сплесків “партійної” злочинності, які знайшли своє відображення в документах судових установ. Це було у 1923 та 1925 роках, які відзначилися проведенням широкомасштабних кампаній “чисток” партії, правоохоронних органів, КНС, радянських установ. Керівництво держави змушене було підвищити увагу до проблеми криміналізації партійців. Це було викликано зростанням невдоволення з боку робітників та селян. У політико-економічних оглядах стану Донецької губернії за 1924-1925 рр., складених ДПУ, наведено багато випадків конфліктних ситуацій, пов’язаних із привілейованістю партійців. Дуже обурював населення розрив у зарплаті. Так, наприклад, працівник кам’яновугільної промисловості одержував від 45 до 65 рублів, тоді як партійні працівники - до 500 [28]. Пияцтво, вседозволеність, фінансові махінації, нахабство нових хазяїв (деяких із них народ охрестив “радянськими панами”) викликали невдоволення з боку зголоднілих, роздягнутих та виснажених роботою селян та робітників [29].

У фонді ЦК КП(б)У (ЦДАГО України) зберігся лист начальника міліції Старобільського округу, написаний улітку 1925 р. й адресований особисто Г.І.Петровському, в Політбюро ЦК КП(б)У та старобільському окружному прокурору. Він описав усе те, що, на його думку, відбувалося в окрузі. Процитуємо дещо з цього листа: “...Заступник голови окрвиконкому Нілов одержує 125 рублів жалування, влаштував свою дружину на роботу в окрвиконком на 60 рублів, дітей в них немає. А в окрузі багато безробітних, яким потрібні гроші і в яких є діти ... Завідувач окрздравом Мерков отримує на службі 125 рублів, дружина - 60. Коли жив на квартирі в однієї громадянки м. Стробільська, він обмочив (статевим органом) у хазяйки у квартирі ікони, яка завдяки релігійним почуттям ледь не втратила розум. Місто обурене... Голова окрвиконкому Пучков та колишній начальник ДПУ Новицький поїхали на полювання. Добряче випивши та повертаючись додому, відкрили пальбу. Селяни, що їхали по дорозі (5 підвід), кинули коней та повтікали в ліс, думаючи, що то банда. А виявилось – то начальство п’яньєнке...”. І далі: “Голова України, вам відомий колишній голова окрвиконкому т.Цюпак, який на честь свого від’їзду влаштував банкет, де перепилися до такого стану, що міліція була змушена розносити усіх відповідальних працівників округу та районних представників по квартирах, частина з них валялася по тротуарах та була підібрана сторонньою публікою. Розмови велись приблизно біля місяця, поки не дійшло до губернського парткому, але й там затихло, тому що треба було б віддати під суд усіх працівників. Від такої дискредитації представникам влади немає проходу від населення. В той час, коли, як вам відомо, у Старобільській окрузі є люди, пухлі від голоду, які кажуть про те, що ми голодуємо, а вони п’ють. Уявіть собі самі – улаштувати вечірку на 40 осіб, які в дрезину були п’яні” [30].

В ЦК КП(б)У процитованому вище листу повірили не до кінця. В ті роки частими ставали випадки зведення особистих рахунків таким оригінальним ще на той час способом, як письмовий наклеп. Однак на цьому документі бачимо дуже цікаву приписку: “Якщо все викладене в заяві хоча б частково відповідає дійсності, то ми маємо тут другу Херсонщину або Тульчинщину”. Тобто аналогічні прецеденти вже мали місце на Україні. До того ж сьогодні, коли ми маємо змогу переглянути “Огляди політико-економічного стану Донецької губернії”, складені ДПУ, лист начальника міліції Старобільського округу С.І.Пашина цілком відповідає дійсності. ДПУ, яке детально описувало стан губернії, засвідчувало пияцтво, нахабство, хабарництво, багатоженство, статеву розбещеність керівництва окружних та районних виконкомів, КНС, міліції, фінансових відділів та інших, а також описувало реакцію на це населення [31]. Але Пашин у даному випадку пішов далі. Він звернув увагу на те, що саме викликало найбільше обурення населення – безкарність усіх цих дій, неможливість для рядової людини “достукатися” до верхів, шукаючи правди. Не вірив у це й він сам, оскільки наполягав на тому, щоб ЦК вислав спеціальну незацікавлену комісію, не передаючи заяву на губернський рівень, оскільки так “все залишиться безслідним” [32].

До речі, щодо резонансності злочинів такого роду показовим є рівень аргументації з боку представників влади в релігійній суперечці – обмочити статевим органом ікони або справити велику нужду в криницю, яку населення вважає святою, у присутності двох тисяч чоловік – неважко уявити, який розголос у суспільстві викликали подібні дії [33]. Саме цей, резонансний

характер злочинницьких дій з боку партійців та місцевих керівників, їх вплив на політичну атмосферу в суспільстві 1920-х рр. роблять фактор соціальної ролі звинуваченого в цей час таким значущим.

Звичайно, через свою специфічність матеріали правоохоронних та надзвичайних органів не можуть надати повноцінної картини життя суспільства. Це тільки один з аспектів, який може збагатити розуміння суспільних настроїв того часу, відтворити картину сприйняття населенням тих перетворень, що відбувалися. До речі, працівники ДПУ однаково приділяли увагу будь-яким проявам суспільних настроїв і фіксували як негативну суспільну оцінку подій у державі, так і позитивну.

Загалом, аналізуючи українське суспільство крізь призму системної трансформації, ми можемо уявити хід життя як соціальне буття ідей, суспільних груп, інститутів, практик, настроїв, що постійно змінюються, а сам політичний процес як динамічне явище з безліччю можливостей та напрямків. Дійсно, стосовно цього проміжку часу не можна говорити про щось стале – усе постійно змінювалося та рухалося, але все ж таки являло собою складноорганізовану систему в її найбільш важкий період розвитку. А це, у свою чергу, дає матеріал для роздумів та пошуків оптимальної форми самоорганізації та запобігає спрощеним тлумаченням суспільних процесів.

2.3. Кримінальна злочинність Донбасу 1920-х рр.: динаміка розвитку та основні види

Зазначена вище специфіка системної трансформації в українському середовищі у 1920-ті рр. так чи інакше впливала на показники злочинності. Суспільні катаклізми попередніх років – Перша світова війна, революції, національно-визвольний рух - призвели до переоцінки цінностей, до кризи моралі, яка у 1920-ті роки поглиблювалася більшовицькою антирелігійною кампанією та воєнно-комуністичними заходами побудови “світлого майбутнього”. Нова економічна політика, яку було запроваджено з 1921 р., включала в себе формування ринку, використання товарно-грошових відносин, кооперацію, допуск капіталістичних елементів в економіку. Однак економічне пожвавлення супроводжувалося рядом негативних явищ. Нерозвинутий стихійний ринок став підґрунтям для збільшення кількості спекуляцій, шахрайств, випадків незаконного збагачення. Ринкові відносини та їх протиріччя породжували злочинність, оскільки у своїй основі вони базувалися на конкуренції, боротьбі за прибуток, на запланованому надлишку робочої сили (тобто безробітті), на майновому та соціальному розшаруванні людей.

Гістограма 2.1

Середньомісячна кількість зареєстрованих злочинів у Донбасі протягом 1920-х рр. (у відсотках) [34]

Розглянемо, як змінювалася середньомісячна кількість злочинів у Донбасі протягом 1920-х рр., взявши за 100% показники за 1921 р. При цьому слід зауважити, що розглянути динаміку розвитку злочинності в цілому та за окремими видами видається можливим тільки починаючи з 1921 р., оскільки до цього часу фіксація випадків протиправної поведінки не мала систематичного характеру.

Рівень злочинності у 1921 р. цілком відображував ситуацію, що склалася в державі. Воєнні дії, що точилися на теренах України, мали згубні наслідки для економіки держави, для її населення. Злидні, принесені попередніми суспільними катаклізмами, поглиблювалися економічною кризою. Це обумовлювало не тільки рівень, а й структуру злочинності. Абсолютні цифри середньомісячної кількості злочинів у Донецькій губернії у 1921 р. на 73% склалися з майнових злочинів (крадіжок та грабежів), 2% становили вбивства, 3% – посадові злочини, 5% - спекуляція та самогоноваріння і 17 % - решта злочинів.

Тобто воєнно-комуністичні заходи, позбавлення права на приватну власність, заборона торгівлі, економічна криза - все це призводило до зубожіння населення, яке в цих умовах було вимушене красти, щоб вижити. Це стає очевидним, якщо розглянемо співвідношення різних типів крадіжок у цей час.

Сектограма 2.1

Співвідношення різних типів крадіжок у Донецькій губернії у 1921 р. [35]

Із сектограми ми бачимо, що типи крадіжок, які вимагали злочинської кваліфікації, склали тільки 30%. Решта - це прості крадіжки, статистику яких і формували люди, котрих злочинцями зробило саме життя.

Структура кримінальної злочинності в Донецькій губернії у 1922 р. залишилася майже незмінною: майнові злочини склали 67%, вбивства – 2%, посадові злочини – 3%, спекуляція та викуріння - 9%. Однак при цьому 1922 р. дав найменший за всі 1920-ті роки показник середньомісячної кількості правопорушень. Частково на рівні злочинності позначилося введення нової економічної політики восени 1921 р., в умовах якої селяни ставали зацікавленими в результатах власної праці і тому прагнули до стабільності. Але однією з головних причин зниження показників кримінальної злочинності був голод. Населення було виснажене, озлоблене. По селах спостерігалися випадки самосудів над злочинцями (особливо злочинцями). Лякала правопорушників і перспектива голодної смерті у місцях позбавлення волі. Тому зниження кількісних показників відбулося майже по всіх видах злочинів, окрім найбільш актуальних в умовах голоду спекуляції та викрадення худоби (число яких у цьому році зросло вдвічі).

З 1923 р. розпочинається поступове збільшення кількісних показників кримінальної злочинності, які досягли своєї найвищої точки у 1925 р. Нагадаємо, що 1923 р. був роком максимального розкриття так званих “ножиць цін”. В Донбасі у порівнянні з 1913 р. продукція сільського господарства знецінилася на 55%, а промислові вироби подорожчали на 80%. Це призвело врешті - решт до “кризи збуту” – було зібрано відносно непоганий врожай, але селяни не поспішали здавати хліб за штучно заниженими цінами, оскільки в такому разі вони навіть не компенсували власні витрати. До того ж, у цих умовах селяни виявилися неспроможними придбати необхідні промислові вироби, якими були заповнені усі склади та магазини. Здається, такий стан справ мав би призвести до збільшення кількості майнових злочинів. Але загальне зростання рівня злочинності у 1923 р. ми можемо вважати штучним, оскільки рівень основних видів протиправних дій (крадіжок, грабежів, вбивств тощо) не дуже відрізнявся від показників 1922 р. Значне збільшення (у 8 разів) відбулося тільки по самогоноварінню, тобто злочину, який передусім демонструє не реальні показники рівня, а стан боротьби з ним. Також майже в 9 разів зросла кількість “нетрадиційних” видів злочинів, які не вписувалися в загальну схему стандартного зведення та заносилися в колонку “інші”. Аналогічну ситуацію ми спостерігаємо і в 1924 р., коли зростання загальних показників злочинності відбувалося передусім завдяки активним діям міліції, спрямованим проти самогоноваріння.

У 1925 р. зростання показників злочинності відбулося майже по всіх видах. Тобто в цьому році пояснити це збільшення штучними чинниками вже неможливо. Однією з найбільш вірогідних причин високих показників кримінальної злочинності в Донецькій губернії у 1925 р. була кампанія по розвантаженню БУПРів, проведена в 1924 р. В результаті її на волі опинилася значна кількість злочинців, серед яких було і багато рецидивістів. Саме вони і поповнили статистику кримінальної злочинності.

Зниження рівня протиправних дій після 1925 р. можна було б пояснити згоранням непу, державним регулюванням ринкових відносин. Однак це був би дещо спрощений погляд на динаміку розвитку кримінальної злочинності. Загальне зменшення було досягнуто тільки завдяки зниженню рівня спекуляції, самогоноваріння та посадових злочинів, які найбільше залежали від соціально-економічних змін у державі.

Оцінка загального рівня кримінальної злочинності в Донбасі протягом 1920-х років не може бути повною без аналізу динаміки розвитку окремих видів злочинів. При цьому нам слід враховувати парадоксальність ситуації на початку 1920-х рр., коли не статистика злочинності спричинювала зміни в законодавстві, а, навпаки, законодавство, що перебувало у стадії формування, та нові ідеологічні засади стали причиною збільшення кількості зареєстрованих протиправних дій. Внаслідок неврегульованості та надмірної ідеологізації правових норм, нестабільності політичного та економічного курсу держави, деякі суспільні дії протягом зазначеного періоду розглядалися то як злочин, то як нормальне явище. Розглянемо показники по основних видах злочинів, від тих, які найбільше реагували на суспільно-економічні та політичні перетворення, до тих, які реагували значно менше.

Особливо показовими у відношенні залежності від зовнішніх чинників були спекуляція та викуріння, дані по яких у зведеннях міліції та карного розшуку подавалися разом. Проблема боротьби зі спекуляцією бере свої витoki з постанови про державну хлібну монополію, яку прийняла РНК УСРР 29 січня 1919 р. [36]. Наступним кроком радянської влади було запровадження хлібної розкладки та курс на розкол українського села. В умовах політики

«воєнного комунізму» приватну торгівлю було засуджено як невідповідну більшовицькій ідеології. Селянство відреагувало на ці заходи мішечництвом, з яким на початку 1920-х рр. жорстоко боролися. Але в тих умовах ця боротьба не мала успіху. Навіть дозвіл на приватну торгівлю у 1921 р. не ліквідував цей вид злочинів, а, навпаки, посилив його. Мішечники блокували нормальну роботу залізничного транспорту, і це в умовах, коли під час воєнних дій було виведено з ладу 1/3 залізничних колій та 2/3 залізничних мостів, ставало справжньою катастрофою. З мішечництвом боролися спеціальні «трійки», керовані Всеукраїнською «трійкою» по боротьбі з мішечництвом [37]. Але поступово, із розповсюдженням приватної торгівлі, мішечництво припиняється.

Нова економічна політика передбачала заміну продрозкладки фіксованим продподатком. Селяни отримали право вільно розпоряджатись надлишками сільськогосподарської продукції, хоча голод 1921-1923 рр. в Україні значно уповільнив тут розвиток приватної торгівлі.

У 1921 р., у перший рік голоду, продукція сільського господарства була на ціну золота, тоді як промислова продукція, не знаходячи свого споживача, реалізовувалася за цінами, нижчими від собівартості. До того ж несталість грошового курсу примушувала майже щотижня переглядати відпускні ціни. Приватні торговці як раз і використовували цю різницю між роздрібними та закупівельними цінами [38]. На фоні дозволеної приватної торгівлі у 1921 р. міліція Донбасу реєструвала у середньому близько 50 випадків спекуляцій щомісяця [39]. На той час спекуляцію поділяли на два види: тимчасова (або випадкова спекуляція) та спекуляція у вигляді промислу. Перший вид був у веденні народних судів, другий – революційних трибуналів.

На підставі матеріалів місцевих надзвичайних комісій (НК), які передавали в центр секретні політико-економічні огляди стану Донецької губернії, ми можемо стверджувати, що в 1921 р. превалуючою була спекуляція випадкова, або тимчасова. Серед спекулянтів цього часу більшість складали інваліди, робітники, їх жінки, жінки червоноармійців, працівники радянських установ, селяни. Спекулювали вони передусім товарами першої необхідності: продуктами харчування та одягом, не стільки для того, щоб нажитися, скільки для того, щоб вижити, нагодувати сім'ю [40].

Але вже у травні 1921 р. на ринках, кількість яких зростала швидкими темпами, сформувалася група людей, яка, окрім торгівлі, нічим більше не займалася. Значну частину з них склали колишні радянські службовці – торгівля в умовах непу виявилася більш прибутковою справою, ніж праця в установах [41]. В середині літа правоохоронні органи називали цих людей, що займалися тільки торгівлею, буржуазією або крупними спекулянтами [42].

Навіть на цьому, початковому етапі розвитку приватної торгівлі швидкими темпами розширювався асортимент товарів, поява яких на ринках мала свої причини:

- спекулювали державними фабричними виробами (наприклад, мануфактурою або шкірою). Це – речі, видані робітникам у відділах соціального забезпечення (собезах) або винесені робітниками з підприємств та перепродані спекулянтам. До цього також слід додати, що на ринки потрапляли не тільки викрадені з підприємств вироби, а й видані робітникам у вигляді зарплати (так, наприклад, на Петровському заводі видавали зарплату каустичною содою – 3-4 пуди на кожного, яка майже того ж самого дня опинялася в спекулянтів);

- було зареєстровано спекуляцію товарами з державних складів. Її було добре налагоджено – через спеціальних “маклерів – спекулянтів”. У зв’язку з цим спостерігалось і збільшення кількості посадових злочинів, а саме - викрадення продуктів та речей особами, які були службовцями у продовольчих органах, працювали на млинах, складах тощо;

- робітники радянських майстерень перепродавали по ринках взуття та інші вироби;
- спостерігалася спекуляція вугіллям. Було підраховано, що вибійники в середньому за півмісяця приносять додому приблизно 50 пудів вугілля, який потім обмінюють на продукти;

- після проголошення державної монополії на продаж солі, вона теж стала на ринках “ходовим” товаром. Але в цьому відношенні окремі повіти Донецької губернії мали свою специфіку. Так, у Таганрозькому повіті сіль почали продавати вагонами нібито від установ. У Луганському, навпаки, сіль повністю зникла з ринку, продавали її лише мешканці міста з-під поли і невеликими партіями;

- в умовах осінньої інфляції товаром стали і самі гроші, реєструвався продаж стабільного еквівалента грошових знаків – золота;

- було зафіксовано і значний приплив продуктів із села [43].

Таким чином, в умовах розвитку ринкових відносин відбувалося також і наростання негативних явищ. Спекуляція супроводжувала приватну торгівлю, але ні правоохоронні органи, ні

торговці, на базі неврегульованого законодавства були нездатні відділити одне від іншого, чітко визначити, що є спекуляцією, а що – ні.

Спрощення процедури отримання права на приватну торгівлю (Декретом РНК УСРР від 22 серпня 1922 р. були скасовані міліцейські свідоцтва) та докладне розроблення правового статусу приватного торговця у Цивільному кодексі УСРР, прийнятому постановою ВУЦВК від 16 грудня 1922 р., викликало поживлення приватної торгівлі [44]. Водночас із цим посилювалася увага до спекуляції. Міліція здійснювала облави та обшуки по ринках. У 1922 р., за даними правоохоронних органів, спекуляція в Донецькій губернії виросла майже втричі - щомісяця реєструвалося в середньому 130 випадків [45]. Незважаючи на швидке зростання рівня спекуляції, асортимент товарів залишався тим самим. Проте деякі зміни відбулися на великих міських ринках. Завдяки відкриттю Маріупольської митниці в містах з'явився контрабандний товар. І на фоні потрійного зростання спекуляції по губернії, в Маріупольському повіті вона зростає аж в 15 разів. Для вивозу закуповували тютюн, срібло, дорогоцінне каміння, щетину, паклю. Ввозили шкіру, чай, цукор, сахарин, тканини, каву, какао, спирт, тютюн, нитки, соломорізки, терпуги та інше [46].

З 1923-24 рр. змінювалося ставлення до приватної торгівлі. Вона розглядалася як додаток до державної і кооперативної, погіршувалися умови відпуску товарів приватним власникам державною промисловістю, відбувалося скорочення приватноторгівельної мережі. Так, у 1923 р. в руках приватних торговців був 51% всього хлібного запасу Донецької губернії, а вже у 1924 р. - тільки 1% (державна торгівля сконцентрувала у своїх руках 65,2%, решта хліба належала споживчій та сільськогосподарській кооперації, виконкомам) [47]. Але, незважаючи на зміни у ставленні до приватних власників, в цей час дії міліції у боротьбі зі спекуляцією суттєво пом'якшилися. Протягом 1923-1926 рр. у загальних зведеннях міліції спекуляція не розглядалася окремо, а ті спорадичні випадки, які реєструвалися, заносилися до колонки «інші». Так, у зв'язку зі змінами у політичному курсі держави для правоохоронних органів спекуляція трансформувалася у «вільну торгівлю», а згодом, у 1926 р. знов стала злочинницькою дією. Поновлення уваги до цього виду злочинів у 1926 р. було пов'язане з «режимом економії» [48], а в 1927 р. відбувалось у рамках «боротьби з ломкою директив, законів та розпоряджень щодо зниження цін» [49]. Політика зниження цін поставила приватників на межу краху та змушувала їх переходити на нелегальне становище. Вільна торгівля, так само як і неп взагалі, вважалися явищами тимчасовими. До того ж у рамках непу все чіткіше проступали політичні та соціальні суперечності. Приватний сектор намагався забезпечити собі політичні та юридичні права, щоб гарантувати власні економічні інтереси. Уряд більшовиків відстоював свої. І тому зміна державного курсу щодо приватників в 1926-1927 рр. природно вписувалася в загальну картину згорання непу. Тобто поновлення боротьби зі спекуляцією було викликано не збільшенням числа цих злочинів, а зміною політичного курсу щодо приватної торгівлі.

Схожі процеси відбувалися на шляху боротьби із самогоноварінням, яке розквітло в державі у зв'язку із забороною виготовляти та продавати спиртні напої. Цей «сухий» закон у Донецькій губернії тривав до 1923 р. (спочатку було введено державний продаж вина [50], а з 1925 р. – горілки). Донбас розцінювався як важливий пролетарський центр, на якому особливо небезпечно могло б позначитись пияцтво. І хоча міліцією Донецької губернії було взято під нагляд навіть підприємства, де виготовляли одеколони, і за вживання та виготовлення спиртних напоїв погрожували виселенням, конфіскацією майна і навіть розстрілом [51], кількість зареєстрованих випадків самогоноваріння невпинно зростала протягом 1921-1925 рр. Завдяки активним діям міліції та карного розшуку на цьому етапі вдалося тільки уповільнити темпи росту вказаного виду злочинів - у 1922 р. темп росту складав 338%, у 1923 – 293%, у 1924 – 58% [52]. І тільки з введенням державного продажу горілки цю проблему було більш-менш вирішено, хоча повністю ліквідувати позадержавне виготовлення спиртних напоїв так і не вдалося.

Враховуючи залежність рівня спекуляції і винокуріння від державних кампаній та змін у політичному і економічному курсі держави, ми зможемо адекватно оцінити динаміку розвитку цих видів злочинів протягом зазначеного часу (абсолютні показники 1921 р. - 42 розкритих злочини в середньому за місяць - прийняті за 100%):

Дані за 1928 - 1929 рр. точно встановити досить складно, оскільки починаючи з 1927 – 1928 рр. у міліцейських зведеннях інформація про винокуріння та спекуляцію окремо не подавалася. Зазначена динаміка розвитку цього виду злочинів протягом 1920-х років була характерною як для усієї губернії, так і для окремих її повітів (округів). Так, якщо проаналізуємо кількісні показники рівня самогоноваріння в Луганському повіті, то побачимо, що накреслена вище схема цілком співпадає з ними.

Рівень самогоноваріння в Луганському повіті (окрузі)
протягом 1921-1927 рр. [54]

Тобто до 1925 р. відбувалося щомісячне відчутне збільшення зареєстрованих випадків позадержавного виготовлення спиртних напоїв; 1925 р. був піковим – найбільшою була середньомісячна кількість та максимальною частка самогоноварінь в загальній структурі злочинності.

Наявність зв'язку між введенням державного продажу спиртних напоїв та зниженням рівня винокуріння важко заперечувати. Це і дає нам підстави стверджувати, що зростання кількісних показників у даному випадку викликано державною політикою щодо продажу і вживання спиртних напоїв та відносно стабілізовано знову ж зі зміною політичного курсу. При цьому слід також зробити поправку на те, що статистика самогоноваріння відображує не тільки його рівень, а ще й стан боротьби з цим видом протиправних дій. Хоча зменшення кількості винокурінь після 1925 р. навряд чи можна пояснювати погіршенням роботи правоохоронних органів у цій сфері.

Перехідним історичним періодам властиве також збільшення кількості злочинів, вчинених службовими особами. Показники посадової злочинності досліджуваного періоду мали свої особливості, оскільки посадові злочини цього часу були не стільки частиною кримінального світу, скільки «внутрішньою справою» радянської держави на шляху створення нового апарату, своєрідним пошуком ідеальної моделі існування радянських установ.

Відносно невисокий рівень цього виду злочинів у Донецькій губернії в 1921 р. (з травня по листопад 1921 р. тут було зареєстровано 267 фактів службових порушень [56], які взяті за 100%) можна пояснити тим, що правоохоронні органи лише влітку цього року отримали детальні пояснення, що саме треба вважати посадовим злочином. Реєстрацією, розслідуванням та застосуванням міри покарання по цьому виду злочинів займалися міліція, карний розшук, революційні трибунали та НК.

Голод 1921 р., тяжкий економічний стан та відсутність коштів спричинили скорочення радянського апарату в 1922 р. Спочатку в Донецькій губернії були ліквідовані Гришинський і Дебальцівський повіти та скорочено кількість волостей (наприклад, у Маріупольському повіті замість 39 їх залишилося 18, у Таганрозькому замість 48 - тільки 23) [57]. Наступним кроком було скорочення штатів в усіх радянських установах взагалі, а також у тих, що були підпорядковані НКВС. Щоб обґрунтувати звільнення в умовах безробіття та тяжкого соціально-економічного стану, їх назвали вже знайомим тут з 1920 р. словом «чистка». У 1923 р., за даними міліції та карного розшуку, посадові правопорушення склали тільки 0,5% від загальної кількості зареєстрованих по губернії злочинів [58], у той час як, за даними карного відділення Донецького губернського суду, вони становили 40,4% [59]. Це пояснюється тим, що міліція враховувала тільки заяви громадян і не зважала на дані «чисток». Перевірно-атестаційні комісії передавали справи про виявлені ними посадові злочини безпосередньо до суду.

Наступний, 1924 р., видався відносно спокійним у відношенні боротьби з посадовими злочинами. В цьому році вони склали тільки 0,5% від усіх зареєстрованих на території Донецької губернії правопорушень [60]. Збільшення числа службових злочинів у 1925 р. було викликано новим витком «чисток» в установах, підпорядкованих НКВС. До того ж у квітні 1925 р. активізувалася робота ревізійних комісій, які виявляли по установах випадки розкрадань та невиправданих трат народних коштів. Ця кампанія широко висвітлювалася в пресі, описувалися типові випадки цих злочинів [61]. Подальше зростання показників посадової злочинності у 1926 р. було викликано проголошенням «режиму економії». В рамках цієї кампанії рекомендувалося особливо звернути увагу на розтрату, привласнення та інші посадові злочини в професійних, кооперативних, державних та інших громадських органах. Слідство по цих справах прискорювалося [62]. У 1927 р. боротьба з посадовими злочинами проходила у контакті з органами Робітничо-Селянської інспекції (РСІ). Дев'ятого серпня 1927 р. в Донбас було відправлено таємний обіжник НКЮ України «Про порядок розгляду справ, що їх порушують органи Робітничо-Селянської інспекції в процесі боротьби з бюрократизмом та тяганиною». РСІ проводила роботу по перебудові, спрощенню та удосконаленню радянського апарату. Разом з цим виявлялися такі види злочинів, як зловживання владою, злочинна недбалість та інші. Подібні справи рекомендувалося розглядати позачергово, протягом двох тижнів з дня надходження справи до суду [63].

У 1929 р. показники посадової злочинності подвоюються. Це було пов'язане з тим, що тепер до цієї категорії злочинців почали відносити не тільки працівників радянських установ, а й торговців (переважно за те, що давали хабара). Власне кажучи, тут ми знову маємо справу не з реальним збільшенням показників цього виду злочинів, а з новим розумінням поняття хабарництва. І оскільки до рук працівників правоохоронних органів почали потрапляти обидві сторони корупційних стосунків, цілком зрозумілим стає збільшення показників саме удвічі.

Таким чином, можемо спостерігати пряму залежність рівня посадових злочинів від державних кампаній та змін у політичному курсі. Позбавившись «зайвих» робітників, радянський уряд укомплектував установи «пролетарським елементом» та перевіреними партійцями.

Решта злочинів не так сильно залежала від політичних кампаній. Хоча, наприклад, загальне зростання показників кримінальної злочинності в Донбасі в 1924-25 рр. було зумовлене знову ж таки державною кампанією по «розвантаженню БУПРів» (будинків примусової праці, тобто місць позбавлення волі). Ця кампанія була викликана тим, що заарештованих було вдвічі більше, ніж можна було розмістити. При цьому 40 % із них становили підслідні (провину яких ще не було доведено). Погані умови утримання в БУПРах призводили до голодувань та бунтів арештантів [64]. У рамках цієї секретної кампанії на волі опинилося багато злочинців. Так, наприклад, з БУПРів Сталінської округи протягом 1924 р. було звільнено 3777 осіб, серед яких рецидивісти становили 14% [65]. Протягом наступних 2-5 місяців більшість рецидивістів повернулася до попередніх місць ув'язнення.

До протиправних дій, які більше залежали від економічних чинників, ніж від політичних, належали майнові злочини. Найбільш розповсюдженими серед них були крадіжки.

Гістограма 2.4

Середньомісячна кількість крадіжок у Донбасі у 1920-ті рр. (у відсотках) [66]

Середньомісячна кількість майнових злочинів у Донецькій губернії у 1921 р. становила 1021 зареєстрований випадок (73% від усіх зареєстрованих правопорушень). Цю відправну точку ми приймаємо за 100%, щоб мати можливість розглянути динаміку змін показників з цього виду злочинів.

У 1922 р. спостерігалось значне зменшення кількості майнових злочинів (що, у свою чергу, зменшило рівень злочинності взагалі). Це слід пов'язувати, по-перше, з покращанням роботи правоохоронних органів, завершенням у них організаційного етапу, і по-друге, з тим, що в умовах голоду населення агресивно реагувало на випадки правопорушень, по селах спостерігалось збільшення кількості самосудів над грабіжниками та злодіями. Лякало злочинців і те, що помирали від голоду і заарештовані. Так, за даними Шахтинської повітової міліції, лише з 1 по 19 квітня 1922 р. померло 13 арештантів [67]. Такі приклади долі колег по ремеслу стримували багатьох злочинців. У 1922 р. дещо змінилася і специфіка майнових правопорушень. Для цього року було характерним збільшення у зв'язку з голодом кількості випадків пограбування складів, інших сховищ продовольчих продуктів, санітарних пунктів. Частішали крадіжки домашніх речей, одягу, продуктів, дрібної домашньої худоби та птиці [68]. Збільшення кількості майнових злочинів у 1924-26 рр. було пов'язане з кампанією по розвантаженню БУПРів, про яку вже згадувалося вище. В цей час вони становили у середньому 20% від загальної кількості зареєстрованих злочинів.

Подальше зростання показників кількості майнових злочинів було пов'язане з певною організацією кримінального світу, створенням банд, що займалися грабунками, а також «напливом» професіоналів з інших регіонів Радянської держави, яких приваблювали «можливості» Донбасу.

Відносно стабільним залишався рівень вбивств та замахів на життя людини.

В середньому щомісяця у 1921 р. реєструвалося 21 вбивство (ця цифра у гістограмі прийнята за 100%). Частка цих злочинів у злочинності зазначеного періоду складала у середньому 1-2%. Мало чим відрізнялися і мотиви вбивств - помста, пограбування, ревності тощо. Хоча при цьому слід пояснити деяку специфіку 1921 року. По-перше, нагадаємо, що в цьому році в Донбасі ще досить сильним був «політичний бандитизм» (повстанство). Жертвами повстанських загонів ставали передусім представники радянської влади, комуністи, продагенти, члени КНС, міліціонери та інші. Частина фактів таких убивств потрапляла до міліцейських зведень, але при цьому й значна кількість вбитих розглядалися як загиблі під час бою з бандою і не розцінювалися

як жертви кримінальних дій. Завдяки тому, що міліція вибірково застосовувала термін “вбивство”, ми сьогодні не можемо реально оцінити рівень цього виду злочинів.

Також, на жаль, маловідомим, але дуже важливим залишається питання про вбивства спеціалістів у Донбасі, про які вже йшла мова у попередньому розділі. Вони безпосередньо були пов’язані з тими змінами в суспільних відносинах, які відбувалися у зв’язку з переходом до непу. У розслідуванні подібних злочинів простежується чітка лінія партійного керівництва – пріоритетним було відтворення економічного потенціалу Донбасу, а “пролетарським почуттям” працівників відводилась другорядна роль. Те, що відбувалося на місцях, свідчить про нелегкий шлях непу, про нерозуміння подекуди цього відходу від комуністичних ідеалів.

Мав свою специфіку і наступний, 1922 р. Тоді спостерігалися вбивства з причин голоду та були зафіксовані навіть випадки людодіства [70].

Збільшення кількості вбивств з 1926 - 1927 рр. тісно пов’язане зі зростанням кількості грабежів та інших майнових злочинів, частина яких закінчувалася вбивством пограбованої людини, а також збільшенням кількості організованих банд. До того ж починаючи з 1927 р. причини збільшення кількості вбивств та замахів на життя людини почали шукати у наростанні опору «куркулів», що, на думку працівників правоохоронних органів, зверталися до кримінальних елементів та виступали замовниками вбивств представників радянської влади, підпалив радянського майна тощо.

У 1920-ті роки мала місце і професійна злочинність, яка передбачає наявність відповідної кваліфікації. На жаль, у міліцейських зведеннях ситуаційну злочинність не відділяли від професійної, і тому сьогодні встановити частку “спеціалістів” серед злочинців 1920-х рр. майже неможливо. Це було складно зробити навіть тоді – працівники міліції та карного розшуку засвідчували розірваність дореволюційних злочинницьких традицій [71]. Ознакою нового часу стало те, що професійні злочинці, які до революції суворо дотримувалися обраної кваліфікації, у 1920-ті рр. розширювали сферу своєї діяльності, опановуючи декілька суміжних професій. Завдяки словникам термінів, укладеним для міліції та карного розшуку, ми можемо встановити, які саме кримінальні професії існували в цей час:

шпана – злодії нижчої категорії, які займалися викраденням продуктів або дрібної худоби;

скокарі – найбільш розповсюджений тип злодія. Переодягалися жebraками та ходили по домівках. У разі якщо вдома не було нікого, крім дітей, забирали майно. Іноді виламували замки;

городушники – від злодійського терміна “нагороджувати”. Працювали так: невеличкий мішок набивали будь-яким непотребом, а зверху – відріз нової тканини. Складалося враження, що мішок туго набитий “мануфактурою”. Злодій робив вигляд, що продає викрадене, ховав мішок під пальто і показував покупцю тільки те, що в мішку зверху. Віддавав свій товар відносно дешево. Здебільшого на ці хитрощі попадалися селяни;

ширмачі – працювали в місцях скупчення людей. Штучно створювали давку і починали “рубати ширму”, або “доїти кишені”. Найкращі місця для роботи – ринки та місця розваг;

майданники – це тип злодія, що з’явився під час голоду 1921 р. Ці злочинці займалися розкраданням з вагонів, виламуючи дахи. Майданчики вищого рівня знімали пломби, а після вчинення крадіжки ставили її на місце;

громили – від “громити”. Вища категорія злодіїв-грабіжників. Розподілялися на дві групи – пограбування з вбивством або без нього. Діяли чітко за планом, мали інформаторів-наводчиків, працювали вночі. В дім намагалися увійти під виглядом агентів карного розшуку або представників інших органів правопорядку. Якщо це не вдавалося – вибивали вікна чи двері. Усіх присутніх зв’язували та накривали ковдрами (або чимось іншим). Забирали коштовні речі та попереджали господаря й членів родини, щоб вони ще 15-20 хвилин не ворушилися;

формазонники - займалися підробкою золотих та срібних речей;

скамейники та конокради – займалися викраденням худоби - коней (“скамейок”), корів (“рогаток”) тощо. Виводили як з пасовиськ, так і зі стаєн;

каїни – приймали награбоване тільки від добре знайомих. Були випадки, коли “каїни” замовляли, які саме речі їм повинні принести. Викрадені речі найчастіше вивозилися за межі міста або навіть губернії;

експропріатори – бандити, бомбисти;

букольники – злочинці, що збували звичайний папір під виглядом грошей; ящики з трубками, залитими свинцем із приліпленою зверху монетою видавали за гроші; продавали мідні стружки під виглядом золотого піску; звичайне каміння під виглядом дорогоцінного. Покупцю демонстрували справжні речі, а потім їх непомітно замінювали;

підкидальники – обдурювали переважно селян. Біля банків, кас підкидали гаманця. Коли майбутня жертва знаходила його, починав працювати посібник підкидальника. Він кричав, що він теж знайшов цей гаманець і вимагав розділити гроші, а також вимагав, щоб “жертва” йому показала свій гаманець, щоб перевірити, чи не приховано там частку знайденого. В цей час з’являвся підкидальник і видавав себе за господаря гаманця, і під шумок він, чи його спільник, викрадали в жертви справжні гроші;

шулери – це особи, що займалися нечесною грою в карти, орлянку, кістки та ін. Існувало багато їх підвидів – виконавці, банкомети, антрепренери, закривальники, помічники, телеграфісти та багато інших;

підроблювачі – документів, печаток, підписів, антикварних виробів, клейм на дорогоцінних металах. Також видавали будь-який непотріб за скарби та продавали звичайне каміння під виглядом дорогоцінного (на відміну від букольників, обходились без заміни);

шантажисти – особи, що вимагали гроші шляхом залякування, погроз оголосити компрометуючі матеріали, або погрожуючи фізичною розправою;

аферисти всіх видів – особи, що втягували в не вигідну фінансову операцію, надаючи невірні дані про вигідність покупки та цінність майна, винесеного на продаж, або про реальну його належність. Часто мали при собі фальшиві документи на себе, на майно тощо;

фальшивомонетники – підроблювали гроші, кредитні білети, процентні папери тощо;

коти (альфонси, сутенери) – особи, що жили на кошти повій, примушували їх не тільки виконувати свою безпосередню роботу, а й грабувати клієнтів;

торговці живим товаром – особи, що продавали жінок у будинки розпусти, головним чином за кордон;

контрабандисти, таємні продавці зброї – до них належали особи, що займалися незаконним провозом через кордон осіб, що перебували у розшуку або не мали права на виїзд; а також ті, хто торгував валютою та наркотиками;

притоноутримувачі – ті, хто утримував злочинські квартири. До цієї ж категорії належали співмешканки злочинців та переховувачки [72].

Ось таким, досить різноманітним, був професійний кримінальний світ 1920-х рр. Однією з майже втрачених на цей час стала професія “ведмежатників” (зломщиків сейфів). Трохи краще йшли справи у конкурентів держави у сфері виготовлення грошей. Бази фальшивомонетників були розташовані здебільшого в містах, оскільки виготовлення фальшивих грошей потребувало наявності висококваліфікованих спеціалістів-художників, граверів, типографів та необхідного для роботи обладнання.

Що стосується проституції, то її реальний рівень не змогли встановити навіть тоді. Вона не підлягала реєстрації, оскільки якщо ще можна було б врахувати повій з будинків розваг, то врахувати дівчат, що приводили клієнтів у свої квартири, зняті в пристойних районах міста, було неможливо [73].

Таким чином, ми розглянули види кримінальних злочинів, від тих, які чітко залежали від суспільно-політичних та економічних змін у державі, до тих, які розвивалися передусім за власними, внутрішніми законами. Однак ми можемо виділити ще одну групу злочинів, що існували в 1920-ті роки та були притаманними саме цьому періоду. Так, наприклад, специфічними для цього часу були так звані «інваліди-гастролери», які переїздили з місця на місце, вимагали під різноманітними приводами гроші в радянських установах (особливо в собезах), вчиняли скандали, бійки та інше. Як було зафіксовано міліцією, такі люди у багатьох випадках мали при собі документи типу «...ця особа хвора на епілепсію і у разі грубого поводження за вбивство не відповідає», або різноманітні посвідчення про те, що був нагороджений орденом Червоного Прапора, або годинником чи револьвером, які подарував йому особисто товариш Троцький, але це в нього було викрадено [74].

Треба також звернути увагу на ще один, здається, найспецифічніший для 1920-х рр. вид протиправних дій - бандитизм. Проблема в даному випадку полягає в тому, що в сучасній історичній науці “політичний бандитизм”, “куркульська контрреволюція” або “селянський повстанський рух” розглядається не як кримінальне явище, а як суспільно-політичне. Автор цілком погоджується з цією точкою зору і вважає можливим частково розглянути це явище, оскільки “політичний бандитизм” часто супроводжувався карним, а правоохоронні органи в той час не відокремлювали одне від іншого, інформацію про бандитизм у зведеннях подавали разом.

За характером банди, що діяли на початку 1920-х рр. у Донецькій губернії, працівники правоохоронних органів розподіляли на п’ять груп:

Махновські банди. Головний лідер – батько Махно. До нього приєднувалися угруповання Марусі, Бистрова, Солодова, Савонова, Пархоменка, Фоми Кожі, Щуся, Куриленка-Білаша. Головні гасла – “Боротьба за вільні ради”, “Вільна торгівля”, “Визволення від більшовиків (або комуністичного іґа)”.

Петлюрівські банди. Це банди Каменюка, Терезова, Сасенка та Жоржа Бабицького. (Працівники правоохоронних органів характеризували петлюрівську орієнтацію банд як слабо виражену, однак це не видається точним через вкрай часте пригадування маршрутів слідування та діяльності зазначених вище банд у інформаційних повідомленнях інформаторів та штатних працівників правоохоронних органів Донбасу – О.М.)

Есерівські банди. Ними вважалися банда Колесникова і контактуючі з ним банди Волоха й Винника, які діяли здебільшого тільки неподалік від північних кордонів.

Банди, що тільки проходили територією Донецької губернії. Це частина 51 Кубанського полку та банда на чолі з комбригом 1-ї кінної армії Маслаковим, які склалися з дезертирів і тільки швидко пройшли губернією. (Їх характер та мета не були з'ясовані. Важко також встановити, чому саме їх розцінили як банди – О.М.)

Бандитизм місцевого характеру. Найтипівшими були банди Жугіна, Склярова, Огнева та Карлова. Невеличкі за чисельністю, із складом, що постійно змінювався, вони збиралися для 1-2 нападів, а потім поверталися до повсякденних занять. Чітких політичних вимог вони не мали [75].

Цей, так званий “політичний бандитизм” став серйозною проблемою для нової влади, яка визнавала свою слабкість та засвідчувала, що від розв'язання цієї проблеми залежить статус радянської влади в Україні, можливість її укорінення тут взагалі. Розгортаючись з моменту встановлення влади більшовиків та запровадження політики “воєнного комунізму”, цей селянський рух залишався інтенсивним навіть і у 1921 р., році введення нової економічної політики, яка була відчутною поступкою селянству. Однак надалі повстанський рух поступово вщухає, втрачає свою основу – селянство, яке за нових умов виявилось більш зацікавленим у мирному житті, ніж у воєнних діях. Рештки повстанських загонів продовжували свою діяльність до 1923 р., хоча їх вплив на ситуацію вже не був таким рішучим через їх малочисельність.

Фактично, тільки з кінця 1921 р. правоохоронні органи почали відокремлювати кримінальний бандитизм від повстанства. Вказувалося, що зі зростанням голоду посилювався процес створення бандитських груп з 3-4 осіб (найчастіше з сільської молоді), які переховувалися в лісах та нападали на селян і червоноармійців, а також грабували потяги. Восени 1921 р. розкрадання на залізницях набули вже систематичного характеру. Протягом листопада та грудня 1921 р. кримінальні банди Донбасу здійснили 128 нападів на села, хутори, селянські обози, залізничні станції та потяги [77]. В цей же час, наприкінці 1921 р. відчутною проблемою став і міський кримінальний бандитизм. Це явище було характерним для всієї України. В Донбасі особливо сильним міський бандитизм був у південних та центральних містах губернії. Тут діяли зграї по 4 - 5 осіб, які грабували та роздзягали міських жителів, розкрадали товари з крамниць. Таким чином, фактично з кінця 1921 р. бандитизм почав набувати переважно карного характеру.

Так, ми бачимо, що кримінальна злочинність Донбасу в 1920-ті роки була досить складним та різнобічним явищем. Виходячи з викладеного вище, ми можемо виділити декілька груп злочинів, які по-різному реагували на зміни в державі. По-перше, це спекуляція, винокуріння й посадкові злочини, які прямо залежали від соціально-політичних та економічних змін. По-друге, це такі злочини, як крадіжки, грабежі, вбивства й замах на життя людини, проституція та інші, які менше залежали від зовнішніх чинників. І, нарешті, декілька видів злочинів, які були специфічними саме для перших років встановлення радянської влади в Україні, а також були тісно пов'язані з новою економічною політикою та її запровадженням.

Сектограма 2.2

Структура кримінальної злочинності
в Донбасі в 1920-ті рр. [78]

Частка кожного виду злочинів у загальній структурі кримінальної злочинності Донбасу протягом 1920-х років не була постійною. Так, як було вже зазначено вище, в 1921-1922 рр. у структурі злочинності превалювали некваліфіковані крадіжки, що склали близько 70% від усіх зареєстрованих злочинів. Надалі, поступово, зі зростанням рівня роботи правоохоронних органів та внаслідок ряду спеціальних кампаній по боротьбі з тим чи іншим видом злочинів у структурі

злочинності збільшувалася частка злочинів “підвищеної уваги”, і зменшувалася частка крадіжок. Знаючи специфіку окремих років, ми можемо також розглянути і загальну для всього періоду структуру злочинності.

Як бачимо з сектограми, найбільшою проблемою впродовж усіх 1920-х років були і залишалися майнові злочини. Частка їх в загальній структурі злочинності становила 30% (6 % з яких припадали на майнові злочини, що вимагали наявності злочинської кваліфікації, тобто вчинені професіоналами). Значну частку випадків винокуріння та спекуляцій (15%) ми можемо вважати складеною штучно, тому що кількісні показники з цих видів злочинів прямо залежали від політичних рішень та спеціальних кампаній по боротьбі з цими видами протиправних дій. Також ці дані демонстрували передусім не реальний рівень цих видів злочинів, а стан боротьби з ними, і використовувалися працівниками міліції й карного розшуку для формування відносно непоганого відсотка розкриття злочинів. Ці ж самі зауваження справедливі і щодо посадових злочинів та хуліганства, першопричиною різких сплесків кількісних показників по яких були державні спеціальні кампанії.

І ще один момент, на який слід звернути увагу, – це збільшення протягом 1920-х рр. кількості злочинів, які не піддавалися узагальненню та заносилися у зведеннях у колонку “інші”. До неї потрапляли нові, специфічні для цього часу правопорушення, які важко було віднести до будь-якого з визначених традиційних видів злочинів. Це явище було одним із свідчень відставання законодавства того часу від динамічних змін у реальному житті і примушувало доповнювати введений з 1922 р. Кримінальний кодекс України рядом обіжників та постанов.

2.4. Соціально-демографічна характеристика злочинницького світу Донбасу 1920-х рр.

Визначимось спочатку із сутністю терміна “особа злочинця”. Він складається з загальносоціологічного поняття “особа” та вказівки на здійснений протиправний вчинок – “злочинець”. Злочинцем ми вважаємо людину, факт протиправної поведінки якої було встановлено і яка понесла за свій вчинок відповідне покарання. Але чи слід вважати цю людину антисоціальним елементом і надалі, після того як уже скінчився термін покарання? Чи можемо ми впевнено поручитись за цю людину, що вона не скоїть щось подібне вдруге? І чи можемо ми, нарешті, поручитись навіть самі за себе? (“Від суми та від тюрми не зарікайся”). У кримінологічній літературі сутність вказаного вище терміна належить до кола дискусійних: кого саме слід вважати злочинцем – потенційного кандидата чи затриманого правопорушника.

Однак у даному дослідженні ці дебати припиняються без волі автора, оскільки виходячи з наявних документів ми маємо змогу проаналізувати дані, що стосуються тільки зареєстрованих злочинців, тобто розглянути тільки ту частину кримінального світу, яка потрапила “до рук” правоохоронних органів. Але навіть на цьому рівні соціально-демографічна характеристика злочинців 1920-х рр. може дати нам розуміння структури кримінальної злочинності (тобто, для того, щоб з’ясувати, чому саме превалювали ті чи інші види злочинів, треба передусім розібратись, хто і чому їх скоював), допоможе виявити причини збільшення показників з будь-якого виду злочинів, а також надасть картину типового злочинця цього часу.

Якщо розглянемо статеву належність засуджених, то побачимо, що переважна більшість злочинців – це чоловіки. Протягом 1920-х років вони склали близько 90% від числа усіх засуджених. Рівень жіночої злочинності, частка якої складала приблизно 10%, не був стабільним. Шляхом порівняння наявних статистичних даних ми зможемо з’ясувати загальні тенденції в динаміці жіночої злочинності. Розглянемо її рівень та динаміку на прикладі одного з повітів Донецької губернії.

Як бачимо, найвищого рівня жіноча злочинність досягла у 1921 р. З 1922 по 1925 р. показники стабілізувалися, і надалі спостерігалось їх відчутне зниження. Саме така динаміка була загальною (з незначною різницею в цифрах) як для Донецької губернії, так і для України в цілому. Так, найвищого свого показника на території Донецької губернії протиправні дії жінок досягли у 1921 р. – 21,9% [80]. У наступному, 1922 р. відбулося відчутне зниження участі жінок у протиправних діях – 13,6% [81].

На території усієї України, де маємо дані за 1924-1929 рр., жіноча злочинність розвивалася так:

Ці статистичні дані, одержані на території усієї держави, підтверджують загальний характер даних по Луганському повіту – після 1925 р. відбулося зниження процента жіночої злочинності і надалі він стабілізувався в середньому на показнику 8-10 %.

Спробуємо з'ясувати, чим саме зумовлювалися ці “перепади” в динаміці участі жінок у протиправних діях. Сплеск у 1921 р. можна пояснити тим, що до звітів міліції потрапляли не тільки кримінальні елементи у сучасному розумінні цього терміна, а й жінки, що взяли участь у так званому “повстанському русі” (“політичному бандитизмі”). Серед них – жінки або коханки повстанців, їх матері або сестри. Усіх їх умовно можна розподілити на три категорії.

Перша категорія – це ті, хто свідомо став на шлях боротьби з більшовицькою владою згідно з власними переконаннями, уявленнями та поглядами. Найвідомішим на сьогодні прикладом таких жінок може бути добре відома в Донбасі на початку 1920-х рр. Маруся Никифорова.

Друга категорія – це жінки, що прийшли до політичного бандитизму разом зі своїми чоловіками, синами, братами. Невеликий озброєний загін, часто сформований з односельців, далеко від рідних міст не відходив. Його поява супроводжувалася побиттям міліціонерів та пограбуванням радянських установ. Після цього вони відсиджувалися по своїх хатах або переховувалися неподалік від рідного села. Жінки приносили їм їжу, інформацію, надавали медичну допомогу, переховували тяжкопоранених. При цьому треба враховувати, що на той час це було дуже небезпечним заняттям, адже тоді карали навіть за співчуття до повсталих.

І, нарешті, третя категорія, - це жінки, що опинилися причетними до повстанців несамохіть. Радянська влада шукала засоби затримання бандитів, і знайшла їх. В інструкціях для міліції було рекомендовано родину тих, хто викликав підозру у причетності до бандитизму, брати як заручників та використовувати як приманку. Або у рідних учасника повстанського руху брали підписку, що у разі, якщо підозрюваний з'явиться до них, вони повинні повідомити про це міліцію. За приховування призначалася і кара – конфіскація майна [83]. Ці заходи вживалися часто й мали суттєві результати. Багато жінок подавалися в банди, тільки щоб уникнути зіткнення з міліцією.

Крім учасниць повстанського руху, значну частку серед заарештованих правоохоронними органами жінок складали селянки, що проходили по продподаткових злочинах. За даними революційних трибуналів УСРР, вони складали 87,1% від усіх затриманих жінок, і лише 12,9% було звинувачено у вчиненні посадового злочину або в інших кримінальних діях [84]. Показовим є і те, що у 1921 р., знову ж за даними революційних трибуналів, серед засуджених за контрреволюцію (яку відокремлювали від повстанства) 50% складали жінки. В даному випадку якнайбільше виправдовував себе вислів “мій язик – мій ворог” [85]. І лише незначний процент жінок-правопорушниць у 1921 р. складали повії, професійні аферистки та злодійки.

Припинення громадянської війни, відносна стабілізація у суспільному житті стали основою зниження частки жіночої злочинності починаючи з 1922 р. З цього часу лави зареєстрованих правопорушниць формували самогонниці, спекулянтки, злодійки та повії. При цьому слід враховувати роль спеціальних державних кампаній проти самогонваріння, посадових злочинів тощо, оскільки завдяки їх роботі штучно збільшувалися показники, замість того щоб демонструвати реальний стан справ у кримінальному світі. До того ж, на початок 1925 р. було нарешті налагоджено роботу реєстраційних бюро, які не тільки зареєстрували злочинців 1925 р., а й систематизували наявні матеріали на правопорушників попередніх років. Після 1925 р. рівень жіночої злочинності знижується до 6-9% від усіх зареєстрованих правопорушників.

І ще один важливий момент, на який слід звернути увагу. Жінки 1920-х рр. були більш стабільними у питанні дотримання обраного шляху – рецидивна злочинність серед жінок виявилася відчутно вищою від чоловічої.

Так, серед чоловіків на повторне вчинення злочину в Сталінському окрузі у 1924 р. пішло 22,3% (від усіх зареєстрованих злочинців чоловічої статі), а жінок – 32,3%; у 1925 р. чоловіки-рецидивісти складали 22%, жінки – 19,8%; у 1926 р.- відповідно 15,6% та 38,1% [87]. Те, що загальне переважання жінок-рецидивісток є схемою, а 1925 р. у Сталінському окрузі – випадком, підтверджують дані по Луганському округу. Тут у 1923 р. чоловіки-рецидивісти складали 4,9%, жінки – 11,2%, у 1924 р. – відповідно 19,7% та 26,1%, і у 1925 р. – 3,5% від злочинців чоловічої статі та 9,7% - від заарештованих жінок [88].

Тобто рецидивна злочинність серед жінок стабільно перевищувала показники рецидивної чоловічої злочинності. Частково це можна пояснити тим, що більшість чоловіків у цей час звинувачувалася у некваліфікованих крадіжках та хуліганстві – злочинах, що скоювалися без

системи, здебільшого під тиском обставин. А показники жіночої злочинності поповнювалися даними з проституції – злочину, що набував характеру постійної професії.

Так, розглянувши статеву належність злочинців 1920-х рр., ми можемо стверджувати, що кримінальний світ того часу складався передусім із чоловіків. Зростання показників жіночої злочинності в 1920-ті роки було частково штучним, оскільки, по-перше, сьогодні ще варто з'ясувати, чи слід відносити до кримінального світу те, що в 1920-ті рр. називали “продподатковим злочином”, по-друге, необхідно враховувати роль спеціальних кампаній по боротьбі з різними видами злочинів, завдяки яким міліція отримувала не реальні показники злочинності, а лише свідчення власних активних дій.

Однак, з іншого боку, слід також зважати і на те, що зазначеному періоду в Україні передували Перша світова війна, революції, зміни різноманітних влад, громадянська війна – тобто держава пережила ряд суспільних катаклізмів, наслідками яких стали відчутні демографічні зміни. Держава пережила все те, що веде до втрати здорової та дієздатної частини чоловічого населення. За цих умов жінки були вимушені зайняти більш активну позицію, перейняти на себе частину чоловічих обов'язків, наблизитись до умов життя чоловіків. Втягування жінок в політичне та суспільне життя, незамокненість їх у сім'ї і дає збільшення показників жіночої злочинності. Вагомим був і економічний фактор – під час голоду 1921-1922 рр., і потім, коли в умовах непу надто явною стала фінансова поляризація суспільства, зростає кількість жінок, звинувачених у побутових крадіжках. Але не було жодного року, коли б жіноча злочинність не тільки зрівнялася з чоловічою, а хоча б навіть наблизилася до неї.

Характеристика віку злочинців дозволяє з'ясувати, який вік був найбільш криміногенним у 1920-ті рр. За статистичними підрахунками ревітрибуналів України за 1921 р. було встановлено, що на лаві підсудних опинилися особи віком від 21 до 60 років, при цьому серед злочинців віком від 21 до 30 років переважали звинувачені у посадових злочинах, а з 31 до 60 років – засуджені по продовольчих правопорушеннях [89]. Наявність досить молодих злочинців серед звинувачених у посадових злочинах не є типовою. На початку 1920-х рр. це можна пояснити тим, що в більшовицькій державі тільки-но розпочався процес створення установ нового типу і старі спеціалісти замінялися молодими (не тільки за стажем, а й за віком). Так, наприклад, із комуністів, засуджених Донгубревтрибуналом у 1920 р. за посадові злочини, більшість були віком від 20 до 30 років – молоді члени партії, які по-своєму “опановували” життя. Багато хто з них займав високі посади [90].

У 1923 р. злочинний світ значно молодшає. Нарешті, з усталенням нових економічних відносин та припиненням голоду скоротилася кількість справ по продовольчих злочинах – значна частина літніх людей була серед звинувачених саме по них. Це загальне омолодіння кримінального світу ми можемо простежити за даними звіту Донецького губернського суду за 1923 р.

Так, ми бачимо, що у 1923 р. максимальну за кількістю групу склали злочинці віком від 21 до 25 років. Значною була також і частка 25-30-річних. Разом ці дві групи становили більше половини від усіх звинувачених. На частку злочинців віком від 36 років і більше припадало тільки 11% засуджених.

Поступове омолодіння кримінального світу спостерігалось протягом усіх 1920-х років. За даними Сталінського реєстраційного бюро [92], у 1926 р. злочинці віком до 25 років склали 68,8% від усіх зареєстрованих. Показовим є також і те, що правопорушників, яким більше ніж 25 років, вже не розподілено на групи.

Значною проблемою в 1920-ті рр. стала злочинність серед підлітків. Випадки протиправних дій неповнолітніх міліція і карний розшук реєстрували і у зведеннях подавали окремо, не змішуючи їх з протиправними діями дорослих. У 1921 р. підлітки склали 12,4% від усіх заарештованих на території Донецької губернії, у 1922 р. – 9,2% [93].

Як бачимо, на початку 1920-х рр. підліткова злочинність майже наздогнала жіночу. Основою цієї суспільної проблеми була безпритульність – жахливий наслідок суспільних катаклізмів попередніх років. У складних умовах непу, коли підприємства працювали в режимі самоокупності, а держава не мала коштів для нормального утримання дитячих будинків, більшість безпритульних дітей потрапляли в середовище дорослих злочинців, в яких і переймали усі їх звички та навички. В Україні все це ускладнювалося голодом 1921-1923 рр., під час якого у рамках допомоги голодуючим Поволжя та Уралу на територію республіки було перевезено 56 тис. дітей. У 1922 р. дитячі будинки УСРР на 75% були укомплектовані дітьми, яких перевезли з РСФРР. Багато безпритульних підлітків прибувало в Україну і самостійно [94].

В умовах голоду, мізерного державного фінансування, явно недостатньої місткості дитячих будинків життя дітей ставало жакливим. Бруд, антисанітарія, напівголодне існування – все це призводило до епідемій, з одного боку, і до крадіжок – з іншого. Так, практикуючись на дрібних крадіжках, таких як, наприклад, “базарні” (виривали з рук сумки, виймали гребінки з волосся жінок та таке інше), ці діти поступово набували професіоналізму. Прикладом цього може бути досить відома в Луганському повіті у 1921 р. банда “Червоні канти” (її неповнолітні учасники носили червоні канти на кашкетах – романтика!), яка спеціалізувалася на крадіжках та збройних грабежах. Протягом 1920-х років підліткова злочинність набувала кваліфікації. І хоча й надалі переважаючим видом у структурі дитячої злочинності були крадіжки, але на кінець 1920-х рр. спостерігалися і випадки вбивств, зґвалтувань, що були скоєні неповнолітніми [95].

Процент рецидивних дій підлітків іноді навіть перевищував показники жіночої рецидивної злочинності, сягаючи 25-30% [96]. Найстрашніша ознака, що була спроектована в майбутнє. Напрямок роботи, який повинен був стати одним із головних для правоохоронних органів. Але в умовах нестабільних 1920-х років діти-злочинці виявилися зайвими, нікому не потрібними. Нагадаємо, що за радянським законодавством діти до 14 років не підлягали суду, а з 14 до 16 – тільки у тому випадку, якщо від них відмовились комісії у справах неповнолітніх. Із злочинцями-підлітками працювали спеціальні слідчі у контакті із системою народної освіти. Однак за браком коштів в округах Донецької губернії таких слідчих не вистачало. Так, наприклад, у 1926 р. на всю Сталінську округу був тільки один спеціальний слідчий при комісії у справах неповнолітніх. В результаті справи правопорушників-підлітків розглядалися протягом тривалого часу. Заарештованих дітей відправляли в спеціальні колектори, звідки вони швидко втікали або, навпаки, набували ще й там злочинницького досвіду від колег-одноліток. Так, у Луганському окрузі засвідчували, що діти в колекторі не виправляються, “повибивали шибки, зламали меблі, а одного разу завідувача колектором облили гарячим супом”. Особливі проблеми викликали дівчата, яких під час розслідування справи взагалі не було де утримувати під вартою. Все це доповнювалося тим, що не було вільних місць у реформаторіумах, колекторах, дитячих будинках – після розгляду справи діти знову поверталися на вулиці, а разом з тим і до попередніх своїх занять. Не відмовлялися від них і ті, кому знаходилося місце в дитячих будинках. Так, до 1925 р. Сталінський дитячий будинок був розташований неподалік від базару, що створювало найсприятливіші умови для крадіжок. Завдяки скаргам мешканців дітей було переведено у дитмістечко № 2 за межі міста [97].

Злочинність серед підлітків є особливо небезпечною для суспільства, оскільки вона загрожує його майбутньому. Антисоціальні звички, погляди, надбані у дитинстві, призводять до деморалізації особи і, як наслідок, до зростання частки рецидивної злочинності. Злам старої моралі, відмова від християнських законів, розруха, голод, сирітство та безпритульність – ось те підґрунтя, на якому зростала підліткова злочинність 1920-х рр.

Таким чином, протягом 1921-1928 рр. спостерігалось загальне “омолодіння” кримінального світу. Злочинцями у своїй більшості ставали особи віком від 20 до 30 років – молоді та повні сили члени суспільства, які вже засвоїли життєву філософію кризового часу. Це – некваліфіковані злочинці. Найчастіше вони звинувачувалися у побутових крадіжках. Саме цим і можна пояснити переважання майнових злочинів у загальній структурі злочинності. Болючою ознакою цього часу було і зростання показників рецидивної підліткової злочинності.

Соціальне походження й рід занять звинувачуваних дозволяє зробити висновки про розповсюдженість будь-яких видів злочинів серед окремих соціальних груп та прошарків населення.

У 1921 р. на території Донецької губернії серед заарештованих переважали робітники. Так, із досить нетрадиційного боку, Донбас характеризується як промисловий регіон України, оскільки саме в цей час серед злочинців на території усїєї республіки більшість складали селяни.

Специфічним для цього часу є й те, що посадові та продовольчі злочини розглядалися окремо від кримінальних. Завдяки цьому ми можемо стверджувати, що значний процент звинувачених селян серед заарештованих у 1921 р. складали мешканці сільських місцевостей, які вчасно не сплатили продподаток. Якщо розглянути соціальну належність злочинців тільки по посадових та кримінальних злочинах, то побачимо, що не тільки в Донецькій губернії, а навіть і на території усїєї України переважали робітники та службовці. Таким чином, статистичні дані міліції, карного розшуку, надзвичайних комісій та революційних трибуналів уже в 1921 р. спростували одну з теоретичних засад нового радянського законодавства про те, що кримінальні елементи склалися

з вихідців із буржуазних та “перехідних класів”, які не сприйняли революцію і намагалися перешкодити зміцненню пролетарської держави [98].

Дані про соціальну належність злочинців по окремих видах злочинів у Донецькій губернії в 1921 р. свідчать про те, що “селянськими” виявилися такі види злочинів, як контрреволюція та бандитизм. Така соціальна активність селян була викликана політикою “воєнного комунізму”, яку запроваджували більшовики на територіях, де було встановлено радянську владу. Протягом 1919-1920 рр. “політичний бандитизм”, або селянський повстанський рух, набув такої сили як соціальне явище, що став навіть однією з головних причин, які змусили більшовиків піти на введення нової економічної політики. Високий рівень участі селян у бандах у 1921 р. пояснюється тим, що в Україні (на відміну від Росії) фіксований продподаток вводився не з початку року, а з нового врожаю, що продовжило історію повстанства України ще на один рік.

Збройні пограбування та вбивства в цьому ж 1921 р. майже порівну розподілялися серед селян та робітників. Частка інтелігенції приблизно сягала 10%. Кількість інтелігентів серед звинувачених відчутно зросла з таких видів злочинів, як контрреволюція, спекуляція, посадові злочини, підробка документів, тобто по тих видах, які вимагали хоча б елементарного рівня освіти.

У 1922 р. спостерігалось збільшення частки селян серед заарештованих. Причини цього слід шукати в тому, що у 1922 р., в умовах голоду, ціни на сільськогосподарську продукцію зросли максимально. Навіть робітники залишали міста та йшли на заробітки в села. Спекуляція, самогоноваріння, викрадання дрібної домашньої худоби, домашніх речей, одягу, продуктів – ось види злочинів, кількісні показники яких збільшилися у сільській місцевості.

У 1923 р. частка звинувачених селян зросла максимально. Це було зумовлено знеціненням продукції сільського господарства на 55% у порівнянні з дореволюційним часом, у той час, коли продукція промислового виробництва подорожчала на 80%. Такий стан справ примушував селян продавати за безцінь свою продукцію та приводив їх до зубожіння. До того ж селянські злидні поглиблювалися ще й інфляційними процесами.

Зниження цін на продукти харчування, покращання стану в містах завдяки штучному підвищенню цін на промислові вироби призвели до того, що селяни влаштовувалися на промислові підприємства як сезонні робітники. Відірвані від сімей, виснажені роботою, вони часто знаходили вихід у пияцтві і згодом поповнювали кримінальну статистику.

У 1924 р. частка звинувачених робітників та селян стала майже однаковою. А з 1925 р. і надалі робітники знову починають переважати серед заарештованих правоохоронними органами [99].

Протягом 1927-1929 рр. кількість заарештованих робітників значно знизилася. У 1927/28 рр. вони становили 31,8%, а у 1928/29 рр.- тільки 18,1%. При цьому ж протягом 1927-1929 рр. збільшилася частка селян (вони склали майже 40%) і торговців (кількість яких серед звинувачених збільшилася у 5 разів). Ці показники можна розцінювати як одну з ознак згорання нової економічної політики та перших спроб колективізації, походу проти “куркуля”. Правозахисну політику цього часу чітко демонструють висновки, зроблені у звіті Сталінського окрвиконкому про виконання першої п’ятирічки. Зокрема там вказувалося, що в “умовах наступу на приватнокапіталістичний сектор” спостерігалось “загострення класової боротьби, активізація непмансько-куркульських груп”. Головним завданням правоохоронних органів у цих умовах було “забезпечення нормальних умов виконання п’ятирічки по всіх галузях”. І у зв’язку з цим вказувалося, проти кого треба спрямувати репресії – “проти шкідника, підричника роботи на виробництві, проти хуліганів та інших декласованих елементів, проти прогульників, бюрократів, розтратників, хабарників у державному апараті, проти куркуля та підкуркульника, які зривали хлібозаготівлі і проведення заходів по колективізації, оподаткуванню та інших найважливіших кампаніях на селі, - проти всіх цих шкідників радянського будівництва були спрямовані зусилля судово-слідчих органів та прокуратури...” [100]. Наведені у звіті дані про соціальний склад правопорушників свідчать про те, що судово-слідчі установи чітко дотримувалися цих інструкцій, оскільки в 1927-1928 р. селяни, службовці та торговці разом становили 68,2 % від усіх звинувачених, а у 1928-1929 рр.- 81,9%. Це і дало змогу Сталінському окрвиконкому звітувати, що «спрямування суду у класовому відношенні витримано і взагалі звертає посилення репресій проти торговця, непмана та куркуля”.

Таким чином, основу кримінального світу Донбасу склали робітники та селяни. Відмовившись від традицій попереднього суспільства, від “буржуазної” та релігійної моралі, більшовики розраховували зробити носієм нових моральних цінностей робітничий клас. Але реальні звичаї пролетаріату виявилися не такими вже й ідеальними. Ускладнювали криміногенну

обстановку в Донбасі і безробітні, що приїздили сюди у пошуках роботи у рамках політики по відродженню промисловості. Їх “внесок” у кримінальну злочинність Донбасу був вагомим. Так, за даними Донецького губернського суду, у 1923 р. вихідці з інших губерній склали 35,1% (але, нагадаємо, що цю цифру склали також і професійні злочинці-гастролери, однак їх були одиниці). Збільшення показників селянської злочинності припадало на голодні та кризові для сільського господарства роки, а також на період згортання непу у зв'язку з походом проти “куркуля”. При цьому ми повинні обережно підходити до аналізу цифр починаючи з 1926-1927 рр., які демонструють скоріше не реальну участь різних соціальних груп у протиправних діях, а загальні напрямки скерованої державою репресивної політики.

Освітньо-культурна характеристика злочинців дозволяє виявити залежність антисоціальної поведінки від рівня освіти та інтелектуального розвитку. У 1920-ті рр. злочинці у своїй масі були неписьменними або з нижчою освітою. Так, серед заарештованих міліцією та карним розшуком з січня по квітень 1921 р. неписьменні склали 44,4%, малописьменні – 20,8%, письменні – 34,7%. Тобто неписьменні та малописьменні разом склали 65,2%. Решту 34,7% формували переважно ті, хто отримав тільки початкову освіту. Процент дійсно освічених серед злочинців був настільки незначним, що у зведеннях міліції та карного розшуку навіть не було передбачено колонки звіту для звинувачених не тільки з вищою, а й із середньою освітою [101]. Далі, якщо розглянемо рівень освіченості правопорушників по окремих видах злочинів, то побачимо, що серед заарештованих за крадіжки, вбивства та збройне пограбування переважали особи неписьменні та малописьменні. Вони разом склали 60% серед заарештованих за вбивства, 75% - за крадіжки та 100% за збройне пограбування. Серед звинувачених у спекуляції загальноосвітній рівень підвищувався. Неписьменні склали тут 33,3%, тоді як малоосвічені та письменні разом – 66,7%. І, нарешті, звинувачені у вчиненні посадових злочинів були освічені на всі 100%, що цілком пояснюється тим, що дістатись посади можна було тільки маючи відповідний освітній рівень [102]. Тобто особи з низьким загальноосвітнім та інтелектуальним рівнем частіше були звинувачені у вчиненні корисливих та корисливо-насильницьких злочинів, а посадові та господарські правопорушення – це сфера діяльності злочинців із середньою та вищою освітою.

У 1923 р. ситуація із загальноосвітнім рівнем злочинців змінилася мало. За даними Донецького губернського суду, звинувачені розподілялися так: неписьменні - 58,8%, з нижчою освітою – 38,7%, із середньою освітою – 2,4%, з вищою – 0,1%. Тобто неписьменні і надалі склали переважачу більшість серед злочинців. І хоча в даних Донгубсуду вже вказувалися окремо правопорушники з вищою та середньою освітою, але їх частка залишалася незначною.

З 1924 р. навіть на кримінальному світові позначилися наслідки широкомасштабної державної кампанії по ліквідації неписьменності - серед злочинців підвищується загальноосвітній рівень. Так, уже в 1924 р. злочинці з нижчою освітою та письменні склали разом 84,5%, у 1925 р. – 78%, та у 1926 р. -86,4% [103].

Але взагалі, незважаючи на деяке підвищення освітнього рівня населення з 1924 р., протягом 1920-х рр. злочинці у своїй більшості були неписьменними або з нижчою освітою. Це і обумовлювало структуру злочинності цього часу – переважання корисливих та корисливо-насильницьких злочинів.

В аналітичних зведеннях правоохоронних органів збереглися відомості і про національний склад злочинницького світу Донбасу. Питання впливу раси на злочинність є досить складним. Для того, щоб стверджувати наявність нахилів до тих чи інших кримінальних дій у будь-якої нації, треба мати повне співпадання економічних, політичних, юридичних умов життя досліджуваних народів, а також і однаковий їх склад у статевому, віковому, релігійному та професійному відношеннях [104]. Оскільки це зробити неможливо, то ми повинні відмовитись від пошуків залежності злочинницьких нахилів від національної приналежності. Однак статистичні дані, що є в нашому розпорядженні, навіть з боку кримінального світу характеризують Донбас як багатонаціональний регіон.

Сектограма 2.4

Національний склад заарештованих
(за даними Донецької губернської надзвичайної комісії
у березні 1921 р.) [105]

Як бачимо, українці склали трохи більше половини заарештованих. Вагомою є частка росіян – 30%. Вісім відсотків становили заарештовані євреї. Представники усіх інших національностей, які відображені в сектограмі, становили 6 %. Однак у даному випадку дуже цікавим є перехід від сукупних даних до розподілу національної приналежності злочинців, звинувачених у окремих видах правопорушень. Так, найбільшу частку українці становили у таких видах злочинів, як контрреволюція та бандитизм (71% та 68% відповідно). Якщо при цьому ми врахуємо, що в 1921 р. бандитизм в Україні мав майже такий самий політичний зміст, як і контрреволюція, то ми можемо стверджувати, що ці дані свідчать про сильну опозицію радянській владі саме в українському середовищі. Також слід звернути увагу й на те, що багатонаціональним було передусім населення міст Донбасу, особливо промислових, куди прибували працівники у пошуках роботи, тоді як по селах переважало українське населення. Виходячи з цього, ми можемо стверджувати, що у 1921 р. такі злочини, як контрреволюція та бандитизм, були поширені серед сільського населення української національності.

Росіяни становили значну частку серед заарештованих по таких видах, як підробка документів (63%), дезертирство (45%), кримінальні злочини (42%) та посадові правопорушення (32%). Поширення такого злочину, як підробка документів, було пов'язане з тим, що у вирі революції та громадянської війни важко було залишитись “кришталево чистими”, і тому особи (незалежно від національності), що мали за плечима якусь провину, переїжджали на нові місця, підроблювали документи, складали собі “бойові біографії” (при цьому, якщо не мали потрібного пролетарського походження, то наполягали на наявності в себе “пролетарських нахилів” [106]) та розпочинали життя наново. При тогочасному рівні інформації це було цілком можливим. Так, наприклад, у 1925 р. вся верхівка районної партійної організації Шапарівського району Луганської округи за пияцтво, розпусту, дискредитацію радянської влади була виключена з партії та затримана у БУПРі. Однак, тільки-но вдалося погасити суспільне незадоволення, Луганський окрпартком отримав повідомлення, що всі ці виключені з партії та засуджені знайшли собі притулок на території Шахтинської округи (тоді вже територія Росії) і зайняли відповідальні посади. Це спонукало секретаря Луганського окрпарткому тов. Семенова звернутися з секретним листом до секретаря Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б) А.І.Мікояна, в якому він указував, що “це формує думку про те, що правопорушники не покарані, а, навпаки, пішли на висунення”. В даному випадку ці події набули розголосу тільки завдяки суспільному незадоволенню, а також і тому, що мова йшла про керівників, тобто про людей, до яких увага з боку населення була підвищеною. Однак перевірити усіх прибулих з інших місцевостей Радянської держави було досить складно. Цей стан і використали ті, хто пішов на скоєння такого злочину, як підробка документів.

Злочинці єврейської національності становили значну частку серед заарештованих за хабарництво (40%), спекуляцію (18%) та посадові злочини (9%). В даному випадку такі правопорушення, як хабарництво та посадові злочини ми можемо вважати спорідненими, оскільки хабарниками ставали передусім особи, які займали якусь посаду і тому мали можливість за будь-яку винагороду впливати на хід вирішення питання для особи, що хабара давала. Значний відсоток євреїв по цих видах злочинів дає нам підстави стверджувати, що представники даної національності склали значну частку серед працівників радянських установ. Вагома присутність їх серед спекулянтів пояснюється тим, що для євреїв України ця сфера діяльності була традиційною протягом тривалого часу.

Також показовим є і те, що найбільш “багатонаціональним” злочинцем була спекуляція, яка в тих умовах здавалася прибутковою справою як для українців, так і для росіян, євреїв, татарів, поляків, латишів, бельгійців.

Весь кримінальний світ росіяни та українці в Донбасі у 1921 р. розподілили між собою майже порівну – 42% та 49% відповідно.

Таким чином, на підставі проаналізованих фактів, ми можемо стверджувати, що для зазначеного перехідного періоду було характерне загальне “омолодіння” кримінального світу. Злочинцями ставали переважно особи віком від 20 до 30-ти років, некваліфіковані злочинці, які найчастіше звинувачувалися у побутових крадіжках. Цим і пояснюється переважання майнових злочинів у загальній структурі злочинності. Хворобливою ознакою кризових періодів є і збільшення показників підліткової злочинності. Також досвід 1920-х рр. примушує нас звернути особливу увагу на злочини, які учинили люди з високим соціальним статусом, оскільки навіть при

невисокому кількісному рівні ці злочини мають резонансний характер та деморалізують суспільство.

Статистичні дані, отримані правоохоронними органами на початку 1920-х рр., спростували твердження більшовиків про буржуазний характер злочинності. Більшість заарештованих у цей час склали робітники та селяни. Частка інтелігенції (яку за тогочасним змістом цього терміна хоча б якось можна віднести до буржуазних або перехідних елементів) становила 8-9% від усіх зареєстрованих злочинців. Починаючи з 1927 р., у зв'язку зі зміною політичного курсу, дані про соціальний склад злочинців вже не точно відображують реальний стан справ у кримінальному світі, оскільки каральна лінія спеціально була спрямована проти торговців, службовців та заможного селянства. І це необхідно враховувати під час дослідження соціального складу злочинницького світу наступних років.

* * *

Аналіз динаміки розвитку злочинності в Донбасі у 1920-ті роки та змін у соціально-демографічному складі злочинницького світу дозволяє виявити певне коло проблем, характерних для соціальної системи, що перебуває в умовах перехідного стану та переживає системну трансформацію. У такі періоди даються взнаки проблеми, які так явно не проявляють себе у стабільні періоди існування системи. Час нестабільності знімає з людей значну частину соціальних «табу», відкриває для особи можливості соціальної творчості, веде до закріплення нових відносин та практик, включаючи й неправові, та стає чинником криміногенності.

РОЗДІЛ 3. СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СИСТЕМИ НАДЗВИЧАЙНИХ ТА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ДОНБАСУ (1919-1929)

3.1. Формування надзвичайних органів влади

Для встановлення декларованого “революційного порядку” новостворена держава потребувала міцної та дієздатної правоохоронної системи, яка б не тільки протистояла злочинності, а ще й провадила в життя нові ідеологічні засади. Особливістю початкового етапу становлення радянської влади було те, що створенню державних правоохоронних органів передувала (а згодом і здійснювалася паралельно) діяльність надзвичайних структур – ревкомів, надзвичайних комісій, політтрійок, постійних нарад по боротьбі з бандитизмом та інших. В Україні у процес встановлення революційного порядку була втягнута навіть специфічно селянська організація - комітети незаможних селян.

Одними з перших взяли на себе вирішення проблеми кримінальної злочинності революційні комітети – тимчасові надзвичайні органи радянської влади. Декретом про суд № 1 від 24 листопада 1917 р. були ліквідовані всі існуючі до цього часу в Російській імперії органи розслідування разом з органами прокурорського нагляду та адвокатурою. Але скоро життя продемонструвало неможливість розв'язання кримінальної справи без попереднього розслідування. Прообразом слідчих органів стали ревкоми [1]. Вони створювалися в місцевостях, де в умовах так званої “куркульської контрреволюції” створити виборні органи влади було неможливо. Як тимчасові органи ревкоми брали на себе вирішення майже всіх місцевих проблем. Одним із головних їх завдань було проведення в життя рішень вищих органів влади, а для забезпечення цього необхідною умовою було наведення “революційного порядку”. Однак з введенням непу та після відносного подолання селянської непокори створювалися умови для формування виборних органів радянської влади. І тому з 1921 р. ревкоми втрачали своє значення, відчутно зменшувалася їх кількість [2], але протягом 1920-1921 рр. вони взяли активну участь у

формуванні на місцях міліції, судової системи та бюро юстиції, а також стали першим органом, в якому відпрацьовувався досвід слідчої роботи.

Особливе місце серед надзвичайних органів в Україні належало ВУНК (Всеукраїнській надзвичайній комісії). Створенню української НК, так само як і більшості надзвичайних органів, передувало створення аналогічної установи в Росії. ВУНК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами була заснована декретом тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. Спочатку ВУНК підпорядковувалася безпосередньо українському уряду, але вже у 1920 р. це було виправлено – ВУНК отримала повну організаційну незалежність від НКВС України. Наприкінці 1919 р. ЦК РКП(б) направив в Україну В.М.Манцева, голову Московської НК, якого рекомендували призначити на посаду голови Управління НК УСРР та Особливих відділів.

За постановою ВУЦВК від 17 березня 1920 р. Управління НК та особливих відділів було реорганізоване в Центральне управління НК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами при РНК УСРР [3]. З травня до липня 1920 р. в Україні перебував і сам голова Російської ВНК Ф.Е.Дзержинський, який власноруч взяв участь у зміцненні української НК.

Україна протягом 1917-1920 рр. була для більшовиків ворожою територією, із сильною опозицією, селянською непокорою, і тому НК не мала змоги розгорнути тут роботу на повну силу. В цей період провадилася розбудова місцевих НК, при яких часто створювалися військові формування [4].

У 1920 -1921 рр. в повітах Донецької губернії було створено та діяло чотири політбюро та шість повітових відділів надзвичайної комісії. Повітові НК були в Бахмутському, Гришинському, Луганському, Маріупольському, Старобільському й Таганрозькому повітах, а політбюро в Олександро-Грушівському, Дебальцівському, Слов'янському та Юзівському. Кожен із повітів було розподілено на 4 - 5 дільниць, які очолювали дільничні уповноважені [5]. Створювалися НК і в армії – у вигляді особливих відділів. Особливий відділ при Донецькій губернській НК проводив роботу у військових частинах та на підприємствах мілітаризованої промисловості. Наказом від 26 лютого 1921р. відбулось злиття цих відділів із Донецькою губернською НК та її органами на місцях. Так, було ліквідовано посаду уповноваженого особливого відділу в Шахтинському районі, а також при Старобільському, Слов'янському, Юзівському політбюро та Луганській повітській НК. В Алмазніанському, Бахмутському, Должанському, Горлівському, Криндачевському та Семейкінському районах уповноважені особливих відділів залишалися, але їх посаду було перейменовано – тепер вони стали називатись “уповноважений Донецької губернської НК”, і територіально підпорядковувалися в адміністративно-господарському відношенні відповідним політбюро або повітовим НК [6].

Розгортання в українському селі так званої “куркульської контрреволюції” викликало реакцію більшовицького уряду – посилення каральних заходів у боротьбі з опозицією. І оскільки боротьба з контрреволюцією та виявлення опозиції і були основними напрямками роботи НК, то постало природне питання про необхідність подальшої централізації НК та створення чіткої системи органів, які б захищали інтереси партії. Це питання постало ще й тому, що створення різноманітних надзвичайних і державних органів, які мали правоохоронні функції, призводило до перехрещення їх дій, до невизначеності відносин та відсутності чітко встановленої сфери діяльності кожного з них. Наприклад, такі злочини, як спекуляція, посадові правопорушення та інші, одночасно були в віданні міліції, карного розшуку, ревтрибуналів, надзвичайних комісій, КНС тощо. Виникали ситуації, коли ці органи заважали один одному під час проведення розслідування будь-якої справи, сперечалися з приводу речових доказів, які могли бути розпорошені між установами і заважали нормальному руху справи [7].

Не покращували ситуації і регулярні постанови та обіжники, що приходили на місця з поясненнями про взаємини між зазначеними органами. Так, 13 вересня 1920 р. було прийнято постанову РНК УСРР про взаємини між Центральним управлінням надзвичайних комісій з Народними комісаріатами юстиції і внутрішніх справ та губернських НК із ревтрибуналами і місцевими відділами юстиції й відділами управління виконкомів. Цей документ підписали голова РНК Х.Раковський, народний комісар юстиції С.Терлецький та голова Центрального управління надзвичайними комісіями В.Манцев [8]. У цьому документі вказувалося, що Цупрнадзвичком є органом РНК УСРР і не підпорядковується, а працює в тісному контакті з НКЮ та НКВС. Губернські надзвичайні комісії, що вважалися відділами місцевих виконкомів, підпорядковувалися Центральному управлінню, і далі по цій лінії аж до ВНК.

В цій постанові були також накреслені межі каральних дій НК – “по справах про контрреволюцію, спекуляцію, посадові злочини та бандитизм, що вимагають негайної розправи, НК на місцях надається право винесення вироків та застосування засобів покарання аж до вищого – розстрілу. В останньому випадку виконання вироку має бути після затвердження його Цупрнадзвичкомом”. Всі інші справи НК повинна була передавати в ревтрибунали та народні суди. За ідеєю, ревтрибунали мали право перевірити законність слідчих дій НК по справах, призначених до передачі в ревтрибунали. Але їм дозволяли перевіряти тільки ті справи, по яких уже було завершено всі розшукові дії, тобто повністю зібрано матеріал.

Напередодні запровадження непу було зроблено ряд важливих кроків щодо зміцнення НК. Працівники її прирівнювалися до червоноармійців. Жоден із них за власним бажанням не мав права залишити роботу в НК, її місцевих установах та частинах [9]. Встановлювалася сувора військова централізація всіх органів НК, яка втілювалася в “безпосередньому, повному та беззаперечному підпорядкуванні їх у всіх відношеннях центральному органу – ВНК” [10].

Надмірно активна робота НК спричинила ряд проблем. Центральне керівництво ВНК в особі Ф.Е. Дзержинського змушене було шукати золоту середину між необхідністю проведення каральних заходів та налагодженням нормального функціонування промисловості Донбасу. Так, наприкінці 1920 р. голова Донецької губернської НК К.М.Карлсон звернувся до всіх голів повітових НК і завідувачів політбюро [11]. У цьому зверненні він вказував, що працівники НК Донецької губернії не виконали наказ ВНК (а не ВУНК! – О.М.) від 28 березня 1920 р. про дії проти спеціалістів. Незважаючи на існування цього наказу, повітові НК не тільки “не зменшили, а навпаки, збільшили кількість обшуків та арештів осіб, зайнятих у процесі відбудови промисловості та врегулюванні останньої у Донбасі, як-то працівників Рупів, керівників копалень та шахт, інженерів, рядових технічних працівників, що згубно позначається на роботі промислових підприємств. Розкопування особистого життя тероризує відповідальних працівників і викликає законне невдоволення усім апаратом НК та його місцевими органами” [12].

Також у цьому документі чітко вказано на суттєві зміни в роботі надзвичайної комісії. Тут наголошувалося на тому, що часи громадянської війни, коли в умовах внутрішньої та зовнішньої загрози НК повинні були “не зупиняючись перед окремими помилками, здійснювати масові операції, масові арешти...”, пройшли. І тому НК повинні перейти від прямих каральних акцій до “повсякденної нелегкої охорони наших завоювань від ворогів радянської влади..., перетворивши НК на орган всевидючий, який має за всім стежати, все доносити у відповідні органи про відхилення тих чи інших органів від їх безпосередніх завдань; і тільки у випадках, що вимагають рішучого запобігання злочину, НК повинні взятись за арешти, масові операції та облави”. Особливо обережно НК мали поводитись з технічними кадрами – їх дозволялося арештовувати тільки у випадку наявності доведеного обвинувачувального матеріалу і тільки з відома губернської НК [13].

Фактично в Донецькій губернії головними напрямками роботи НК стали: на селі - подолання селянської непокори (тобто боротьба з “політичним бандитизмом”), в місті – боротьба з розкраданням вугілля, спекуляцією паливом, посадовими злочинами та контрреволюцією.

Але, як свідчать документи, протягом 1920 р. суттєвих змін (про необхідність яких вказувалося у зверненні К.М.Карлсона) в роботі НК не відбулося. На початку 1921 р. в повітах Донецької губернії знову був розповсюджений наказ голови ВНК Ф.Е.Дзержинського і виданий на його підставі наказ Донецької губернської НК: “За наявними у ВНК, даними місцеві органи НК здійснюють арешти кваліфікованих спеціалістів, що працюють у важливих галузях промисловості, яких звинувачують у контрреволюційних діях у період перебування білої армії, чим паралізується тільки-но налагоджена робота. Пропонуємо скоротити арешти спеціалістів, яких звинувачують у “старих справах”, а також негайно звільнити арештованих за вищевказаними мотивами під поручительство відповідальних комуністів, зацікавлених у роботі” [14]. В організаційному відношенні цей документ цікавий тому, що тут чітко простежується підпорядкованість Донецької губернської НК безпосередньо ВНК, оскільки наказ Ф.Е.Дзержинського не підтверджував ані уряд України, ні губернський виконком або партком, а саме голова Донецької губернської НК, і тільки через нього цей наказ був переданий далі на місця.

Внаслідок внесення змін у положення про Єдиний Верховний трибунал у вересні 1921 р. було вирішено при губернській НК створити камеру Народного суду. Створення цієї камери узгоджувалося з губернським відділом юстиції. Губвиконкоми були поставлені перед фактом. Ці камери створювалися для розглядання тепер вже при НК усіх тих правопорушень, які раніше належали до категорії справ, що передавалися в нарсуд [15]. Так, камера Народного суду при

Донецькій губернській НК розглядала справи, далекі від контрреволюції, – підробка документів, пияцтво, звалтування, розкрадання та інші [16].

Незгоди між створеними більшовиками органами, які так чи інакше стосувалися проблем боротьби зі злочинністю, вимагали упорядкування їх роботи, чіткого поділу на сфери діяльності. У червні 1921 р. РНК УСРР вказував повітовим виконкомам Донецької губернії, “що, не дивлячись на постанови Всеросійського та Всеукраїнського з’їздів Рад про те, що вищим органом влади у час між з’їздами є виконкоми, із багатьох місцевостей надходять повідомлення про небажання відділів і установ підпорядковуватися відповідним виконкомам та звітувати перед ними. Надто сильні розходження спостерігаються між виконкомами та продкомами, органами НК і міліції, які намагаються вийти з-під контролю виконкомів”. Цікавими є і заходи щодо вирішення цієї проблеми, запропоновані українським урядом – наказати всім вищевказаним органам беззастережно й негайно виконувати всі розпорядження виконкомів, обвинувачуваних передавати до суду, і про всі випадки конфліктів подавати інформацію в центральнореспубліканські установи, до президії ВУЦВК включно [17]. Тобто український уряд намагався запобігти існуванню автономних структур, які підпорядковувалися тільки по своїх відомчих лініях і тяглися аж до Москви.

Існували непорозуміння і між партійними комітетами та НК. Однак у цьому випадку губернські партійні комітети і надзвичайні комісії про всі випадки незгоди повинні були повідомляти відповідно ЦК КП(б)У та ВУНК, не обговорюючи суперечливі моменти на місцях. Партійне керівництво та верхівка НК були зацікавлені у співпраці, і тому намагалися приховати існуючі непорозуміння, створити враження безконфліктного співіснування [18].

Однак у 1922 р. один із конфліктів між партією і тоді вже ДПУ набув широкого розголосу. Розглянемо цю ситуацію, оскільки вона відкриває багато цікавих моментів у відносинах між партією та надзвичайними структурами радянської влади. У 1922 р. комісія, що переглядала справи членів партії, вирішила, що т.Мотильов, помічник начальника оперативного пункту ДПУ станції Маріуполь, “за три роки роботи в надзвичайній комісії надзвичайно втопився”. І тому було вирішено перевести його на радянську роботу. Повітовий партком рекомендував йому виставити свою кандидатуру на виборах голови Мангушського волвиконкому, поки що не залишаючи роботу в ДПУ. Після обрання Мотильова головою Мангушського виконкому партійний комітет Маріупольського повіту звернувся до начальника оперативного пункту ДПУ ст. Маріуполь тов. Аверіна з проханням звільнити Мотильова з посади. Аверін звернувся з цим питанням до Авдіївського та Таганрозького відділів ДПУ, які відмовились відпустити Мотильова з роботи. Втомлений конфліктами навколо себе, Мотильов взяв відпустку і, скориставшись нею, розпочав працювати в Мангушському волвиконкомі. В цей час Маріупольський повітовий партком звернувся до губкому, але “губком виявився неавторитетним для ДПУ”. Таганрозький та Авдіївський відділи ДПУ на цей раз не тільки відмовились звільнити Мотильова з роботи, а наказали ще й заарештувати його. Тоді Маріупольський повітовий партком та повітовий виконком звернулися з особистим проханням в ЦК КП(б)У і отримали дозвіл про переведення тов. Мотильова із ДПУ на радянську роботу за підписом секретаря ЦК КП(б)У Д.Лебеда. Водночас були відправлені телеграми з аналогічним дозволом від ЦК КП(б)У в Таганрозький та Авдіївський відділи ДПУ. Мотильов їздив у Харків за партійним дозволом персонально. Коли він повертався з Харкова вже з документами на руках, то, незважаючи на них, був заарештований Авдіївським відділенням ДПУ і посаджений у камеру разом зі злочинцями. Через декілька днів Мотильов утік з-під варти, але по дорозі в Маріуполь його було затримано вдруге. Таганрозьке відділення почало вимагати, щоб Мотильова відправили в Таганрог. Маріупольські повітові партком та виконком “не дозволили далі знущатись з члена партії та голови виконкому”.

І ось, нарешті, результат цього протистояння партійних, радянських і надзвичайних установ: “тов. Мотильова цими репресіями перетворили на форменого ідіота, він перебуває у несамовитому стані та, очевидно, не скоро прийде до тями. Ми (тобто представники повітового парткому й виконкому) також зацікавлені в благополучній роботі органів ДПУ і вважаємо, що людей по три роки тримати в цих органах майже неможливо, і коли ми ухвалили перевести Мотильова з ДПУ, то робили так виключно в інтересах ДПУ, оскільки далі тримати людину на цій роботі недоречно, тому що він дійшов на цій посаді до найвищого ступеня неврастенії та отупіння” [19].

У цій ситуації досить характерною для того часу є позиція органів ДПУ, підпорядкування яких велося по відомчій лінії до ДПУ РСФРР включно. Партії більшовиків вдалось створити паралельну радянсько-партійному апарату структуру, яка б не тільки здійснювала необхідний тиск на місцеве населення, придушуючи будь-які прояви опозиційності, а ще й контролювала самі

радянсько-партійні структури [20]. Як бачимо, для начальників оперативних пунктів ДПУ виявилися неавторитетними не тільки повітові партійні органи, а й навіть республіканські. Така позиція ДПУ була загрозливою для самостійності республіканських партійних структур, вказуючи їм на те, хто тут справжній “хазяїн”. Важливим тут також є і те, що у своєму листі представники повітових партійних і радянських установ не відокремлюють поняття НК та ДПУ одне від одного, робота Мотильова в НК-ДПУ розглядалася як робота в одній тій самій установі, що підтверджує думку про те, що в 1922 р. НК була не ліквідована, а тільки зазнала змін і отримала іншу назву.

Із затвердженням договору про утворення СРСР на першому з’їзді Рад СРСР 30 грудня 1922 р. проблеми підпорядкування, а також проблеми у стосунках між російським та українським урядами дещо трансформувалися.

Положенням ВУЦВКу від 22 березня 1922 р. Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами скасовувалася. Замість неї при НКВС під особистим головуванням народного комісара або призначеного Раднаркомом його заступника створювалося Державне політичне управління, до компетенції якого входило: приборкання контрреволюційних виступів та прийняття відповідних заходів для вчасного їх попередження; боротьба зі шпигунством; політична охорона кордонів республіки; боротьба з контрабандою та перетином кордонів республіки; виконання спеціальних доручень Президії ВУЦВКу та РНК по охороні революційного порядку [21].

Донецьку губерньську НК і підвідомчі їй органи було ліквідовано 1 квітня 1922 р. на підставі постанови ВУЦВК від 22 березня та телеграми ВУНК від 25 березня 1922 р. [22]. Замість Донецької губерньської НК при Донгубвиконкомі було організовано губерньський відділ ДПУ. Документально діяльність ДПУ обмежувалася політичними правопорушеннями.

Але життя внесло свої корективи в програмні документи. Значна частина справ, якими займалися до цього НК, дійсно перейшла у відання міліції. Саме з 1922 р. у міліцейських доповідях ліквідацію НК вказували як одну з причин незадовільної роботи міліції і карного розшуку. Цим і пояснювалася необхідність використання сил і досвіду ДПУ в цій сфері. Протягом 1920-х рр., наслідуючи традиції НК, воно брало активну участь у подоланні кримінальної злочинності. Донецький губерньський відділ ДПУ контактував із карним розшуком у боротьбі з кримінальним бандитизмом, розбійними нападами, вбивствами та іншими злочинами, його працівники також наглядали за діяльністю радянських установ і промислових підприємств, виявляючи такі правопорушення, як хабарництво, зловживання владою, розкрадання тощо [23].

ДПУ наслідувало весь “живий та мертвий інвентар, касу, діловодство” надзвичайної комісії. Всі справи, що не мали тепер відношення до роботи ДПУ, у двотижневий термін були передані по підсудності. Більшість працівників НК залишилися на своїх місцях, але отримали нові назви. Частина тих, кому не знайшлося місця в новому штатному розкладі, були переведені до карного розшуку для налагодження і підняття на новий якісний рівень слідчої роботи або відправлені за партійними мобілізаціями на радянську роботу.

Ці реформи фактично завершили період існування надзвичайного органу і стали початком перетворення його на постійний орган безпеки, який створювався при НКВС і тим самим знаходив своє місце в системі радянської влади. Однак пристосування до нових умов роботи для ДПУ виявилось досить болючим. Зміна державного економічного курсу позначилася на стані всіх органів і установ, що були на державному утриманні. В умовах непу держава не мала достатньої фінансової бази для їх утримання, а установи, на які раніше було покладене постачання правоохоронних органів та НК, в режимі самоокупності відмовлялися від економічно не вигідних умов. В довідці “До питання про становище органів ДПУ УСРР”, датованій 26 січня 1923 р. та підписаній заступником голови ДПУ УСРР В.А.Балицьким, було зазначено, що “переведення на твердий бюджет, абсолютно невідповідний реальним потребам органів ДПУ, примусило скоротити темп та характер роботи в тих сферах, де це є з точки зору захисту республіки злочином” [24]. Протягом 1922 р. стійко зменшувалося кредитування українського ДПУ. Фінансування, що надходило з центру, становило тільки 39% реальних потреб. Результатом цього стало скорочення апарату протягом січня – липня 1922 р. на 56%, що викликало дезорганізацію на місцях. Так, у доповіді про стан та діяльність міліції України за 1923 р. зазначалося, що у зв’язку із “скороченням Червоної Армії і військ ДПУ та концентрації решти їх у найбільших центрах на міліцію було покладено увесь тягар повсякденної виснажливої боротьби із залишками політичного та карного бандитизму... Якщо в справі агентурних розробок, вистежування та такого іншого зверхності залишається і повинна залишатись за органами ДПУ, то безпосередня боротьба з бандитизмом більшою частиною тепер виконується міліцією. Так, якщо ДПУ у справі боротьби з

бандитизмом виконує роль голови, то роль рук грає міліція” [25]. Особливо це позначилося на сільській місцевості, де не було ані частин Червоної Армії, ані військ ДПУ, а тільки кавалерійські резерви міліції – по 30 осіб на округ.

Частково недостатня кількість працівників ДПУ компенсувалася їх активною участю майже в усіх спеціальних комісіях (по чистках, по боротьбі з бандитизмом, хабарництвом, хуліганством, посадовими злочинами тощо), в які входили також представники від парткомів, виконкомів, міліції та карного розшуку [26].

Протягом 1922 р. спостерігалось масове звільнення з органів політуправління, при цьому зменшувався не тільки кількісний склад, а й процент партійності працівників. За першу половину 1922 р. ДПУ України втратило 56% складу гласних працівників, а серед них і 4383 членів партії (що складало 56,1% усіх працюючих у ДПУ партійців) [27].

В умовах катастрофічного скорочення штатів керівництво ДПУ розпочало шукати вихід, використовуючи на місцях міліцію для проведення бойових операцій та карний розшук в оперативно-розшуковому відношенні. Для спрощення цих контактів 19 липня 1922 р. карний розшук було виведено з підпорядкування міліції та передано НКВС УСРР (на чолі якого був голова ДПУ В.М.Манцев), а наприкінці 1922 р. постановою ВУЦВКу було підтверджено наказ управління карного розшуку Донбасу про підпорядкування останнього в оперативному відношенні ДПУ [28].

Наближення карного розшуку до політуправління створило ситуацію, коли єдиний до цього з міліцією орган взагалі припиняв з нею контактувати або ставав її конкурентом. Так, у доповіді про діяльність за першу половину 1923 р. керівництво Бахмутської окружної міліції зауважило, що “непорозуміння із карним розшуком та ДПУ немає, останні ніякої підтримки міліції не надають, так само як і міліція не користується оперативними зведеннями останніх. Причини невідомі” [29]. Цікавою здається остання фраза в процитованому. Вона свідчить про те, що на місцях погано усвідомлювали, що саме відбувається в центрі, до чого ведуть всі ці організаційні зміни. Також давала про себе знати тенденція до максимального засекречування діяльності ДПУ, яка поволі почала розповсюджуватися і на карний розшук.

Сьогодні стає зрозумілою зацікавленість ДПУ в карному розшуку, який став єдиним порятунком в умовах скорочення штатів і матеріальної незабезпеченості органів ДПУ. І не дивно, що саме в цей час “караючий меч революції” почав замислюватись над проблемами створення позитивного образу. У серпні 1923 р. голова ДПУ В.А.Балицький відправив секретне повідомлення секретарю ЦК КП(б)У Д.Лебедю, в якому висловився проти того, щоб політуправління взяло на себе виконання вищої міри покарання по вироках губернських судів. На думку В.А.Балицького, це повинні були робити судові виконавці губернських судів. “Покладення катівських обов’язків тільки на ДПУ може створити небажану атмосферу навколо його органів” [30].

Однак у 1927 р., коли невпевненість періоду непу залишилася позаду, це питання було вирішено інакше. Так, у документі від 8 квітня 1927 р. за підписом заступника НКЮ та Генерального прокурора республіки Михайлика читаємо: “...в БУПРАХ спостерігаються небажані ситуації при виконанні вищої міри покарання, внаслідок яких страждають дозори. Надалі провадити виконання вироку лише в будинку місцевого відділу ДПУ. У разі пом’якшення міри соціального захисту в’язень повертається до БУПРу” [31]. Тобто в умовах згорання непу питання позитивного образу вже не так цікавили ДПУ, як це було у 1923 р.

Після утворення СРСР відбулося об’єднання і каральних органів. 15 листопада 1923 р. було прийняте положення, затверджене ЦВК СРСР про створення ОДПУ, при цьому ДПУ вилучалося зі складу НКВС союзних республік, а керувати місцевими органами тепер мав уповноважений представник ОДПУ при республіканському РНК [32]. На початку 1924 р. Ф.Е.Дзержинський запропонував ЦК РКП(б) розглянути можливість того, щоб ОДПУ очолило боротьбу як з політичним, так і з кримінальним бандитизмом [33]. Внаслідок цих політичних “ходів” у верхах, на республіканському рівні розпочалося ініційоване обіжним листом заступника голови ОДПУ Г.Ягоди обговорення питання про ліквідацію НКВС та перепідпорядкування міліції ОДПУ. Однак більшість діячів, як у Росії, так і в Україні, визнали цю пропозицію “конституційно невідповідною та політично помилковою” [34]. Таким чином, в Україні НКВС залишався, але ця перемога мала подвійний характер, оскільки на чолі його став голова ДПУ В.А.Балицький. Нагадаємо, що в цей час ДПУ вже вийшло з підпорядкування НКВС і діяло при РНК УСРР.

Після 1924 р. істотних змін у структурі республіканських і місцевих органів ДПУ не відбувалося. Головою Українського ДПУ протягом 1920-х років беззмінно залишався

В.А.Балицький, поєднуючи цю посаду з керівництвом НКВС. Тільки в 1925 р. відбулись незначні перестановки у зв'язку з ліквідацією губерній і переходом на трьохступінчасту систему підпорядкування. Донецький губернський відділ ДПУ (ДГО ДПУ) було розформовано, а окружні органи продовжували свою роботу. Начальник Донецького губернського відділу ДПУ К.М.Карлсон напередодні цієї реформи, у червні 1924 р., став заступником голови ДПУ УСРР.

Окремо також слід сказати про Донецьку дивізію військ ВНК України та Криму, яка теж відіграла свою роль у подоланні кримінальної злочинності в Донецькій губернії. Створення цього військового формування було викликано до життя тим, що органи НК провадили не тільки оперативно-розшукову та слідчу роботу, а й брали участь у відкритому, часто збройному протистоянні “силам контрреволюції” – так званому “політичному бандитизму”, а разом з ним і кримінальному. Практика формування озброєних загонів НК була заведена в Росії у 1918 р. В Україні особливий корпус військ ВНК запроваджувався 15 січня 1919 р. наказом ВУНК, який текстуально повторював російське положення про корпус військ ВНК від 25 липня 1918 р. [35]. Протягом 1919-1920 рр. в Україні відбувався пошук організаційних форм, вирішення питань підпорядкування цих військових формувань.

В умовах паливної та транспортної кризи радянській владі передусім треба було налагодити нормальне функціонування шляхів сполучення для вивезення кам'яного вугілля, продуктів харчування, а також запобігти розкраданню палива й продуктів на шляху проходження потягів, - тобто в даному випадку це не тільки боротьба з контрреволюційними діями, а й з кримінальною злочинністю. Вирішенням саме цих проблем у Донецькій губернії і займалася Донецька дивізія військ ВНК, яка підпорядковувалася голові ВНК через члена колегії - командуючого військами.

Ця дивізія була сформована 25 лютого 1921 р. Реальний особовий склад цієї дивізії дещо не відповідав програмним документам. Тільки “чекістських” сил не вистачило, і тому для її укомплектування були мобілізовані червоноармійці. Ця примусова мобілізація в зголоднілий Донбас призвела до того, що приблизно 10% з цих червоноармійців відстали по дорозі й так і не прибули на місце призначення. Причину цих втрат на шляху слідування встановити не важко. У бюлетені секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР вояки Донецької дивізії військ ВНК України й Криму були охарактеризовані так: “...вдягнуті у ганчір'я, що слабо нагадує натільний одяг, 60% з тих, хто поступив, – татари, погано розвинуті у політичному відношенні, майже незнайомі з російською мовою і сильно зголоднілі під час переводу”. Зрозуміло, що за таких умов служба в цій дивізії не була мрією [36].

З моменту свого формування Донецька дивізія займалася охороною кам'яновугільної промисловості Донбасу. Але вже у березні 1921 р. за наказом Вищого військового командування УкрКриму бригади Дондивізії вперше були зняті з охорони вугілля і кинуті проти двох значних за кількістю банд – під проводом Фоми Кожі і “Синів ображених батьків”. З квітня ця практика набула систематичного характеру – частини Дондивізії регулярно відривалися від виконання своїх безпосередніх обов'язків. Так, 17-а бригада протистояла бандформуванню у Гришинському районі, який став своєрідними воротами в Донецьку губернію для “політичних банд” Запорізької та Катеринославської губерній; 16-а бригада протистояла селянським загонам у не менш неспокійному повіті – Старобільському; 15-а – охороняла Юзівський і Єнакіївський райони та ін.

Відривання Дондивізії від завдань по охороні промисловості й перевезення палива та переорієнтування її на боротьбу з бандитизмом було зумовлене тим, що ці проблеми були пов'язані між собою. Діяльність повстанських селянських загонів (а поруч з ними і чисто кримінальних банд) гальмувала збирання продрозкладки, згодом – продподатку, дезорганізувала регулярні перевезення зерна по залізницях, особливо на лінії Лиман – Ямпіль - Яма.

Восени 1921 р. ситуація в Дондивізії ускладнилася, швидкими темпами скорочувався її штат. Дивізія являла собою жажливе видовище: “ На 10 тисяч осіб центр надіслав 200 чи 300 комплектів обмундирування. На людях висіло дрантя, від взуття не залишилося і згадки – ходили на дерев'яних колодках або босі”, протягом року процент захворюваності серед бійців зріс з 27% до 71%. Відсутність обмундирування, постійне збільшення кількості хворих змусило штаб дивізії скоротити караульну службу. Тільки в останніх числах 1921 р. дві третини складу Донецької дивізії військ ВНК вдалося обмундирувати. Але з цього часу почалися проблеми з продовольчим постачанням. Відсутність одягу, взуття, елементарних умов проживання, – все це призвело до того, що більшість червоноармійців, в яких уже закінчився термін служби, демобілізувалися і не бажали залишатись у дивізії на добровільній основі. На 1 грудня 1921 р. штат було заповнено тільки на 45%. Некомплект у молодшому командному складі становив 60% [37].

Взагалі протягом 1921 – на початку 1922 рр. на Донецьку дивізію військ ВНК випав досить багатий спектр місцевих завдань, значна частина яких була спрямована на вирішення кримінальних проблем. Так, у сферу діяльності цієї дивізії входила охорона зсипних пунктів, всіх важливих державних споруд, залізничних станцій, паливних та продовольчих маршрутів; працювали вони також і в галузі відтворення та зміцнення місцевого апарату влади. Після подолання “політичного бандитизму” дивізія військ ВНК переключилася на здійснення заходів проти бандитизму кримінального як у сільській місцевості, так і в містах Донецької губернії. Цю роботу вони проводили у взаємодії з карним розшуком і місцевим апаратом НК [38].

Після реорганізації НК у квітні 1922 р., змінився і статус Донецької дивізії військ ВНК. Їх наслідують як у кадровому складі, так і у сфері досвіду особливі війська, що створювалися і діяли у безпосередньому розпорядженні ДПУ [39]. Начальник колишньої Дондивізії військ ВНК І.К.Якимович у 1922 р. займав посаду начальника військ ДПУ Українського округу, а згодом використав свій досвід роботи на службі в міліції – з 1924 р. ми бачимо його вже начальником міліції та розшуку Української Республіки [40].

Також слід назвати ще декілька різновидів надзвичайних органів, які були створені протягом 1920-1921 рр. передусім для подолання всіх існуючих у той час в Україні та, зокрема, в Донбасі, форм бандитизму.

Одними з перших створювалися політтрійки. За їх формування відповідали місцеві партійні органи й виконкоми (або ревкоми). Головою політтрійки був представник від партійного комітету, членами – командир місцевої військової частини та голова НК або Особливого відділу. В умовах слабкості радянського апарату та сильно розвиненого бандитизму до складу політтрійок могли бути включені представники органів продовольства та земельного відділу. Політтрійки “...у випадку необхідності приймають екстренні рішення, накладають контрибуції, беруть заручників, чинять суд та розправу” [41]. Лідером політтрійки був, безумовно, представник партії, оскільки він мав права “вето” – тобто міг відмінити вирок, який було затверджено більшістю трійки. За ним було також і останнє слово у виборі покарання.

Також для подолання бандитизму була створена Постійна військова нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК України, яка керувала та наглядала за діяльністю губернських нарад, організованих при губвиконкомках. На чолі губернської наради був голова губвиконкому, до її складу входили секретар губкому партії, вищий військовий начальник цієї території, голова губернської НК, завідувач відділу управління губвиконкому, секретар парткому. Повітові військові наради створювалися аналогічно до губернських. На волосному рівні наради формувалися тільки у виключних випадках – там, де радянський апарат був особливо слабким. На цих нарадах вирішувалися питання розробки стратегії й тактики в боротьбі з бандитизмом, фіксувався рух банд та створювалися спеціальні карти, обговорювалися можливі заходи щодо подолання бандитизму. Також вирішували вони і політичні питання – по розшаруванню села, ізоляції куркулів, зближенню робітничого класу із селянством [42]. В компетенції Донецької губернської військової наради був також і вибір “відповідальних” із числа місцевого населення за бандитські напади [43].

І нарешті, “...в місцях, де потрібна найбільша концентрація сил, найбільш правильна координація дій і де, разом з тим, громадські та партійні органи є найбільш слабкими, постановою ЦК КПУ та РНК створюються політсекції по боротьбі з бандитизмом, до яких переходять у відношенні боротьби з бандитизмом всі функції місцевих радянських та партійних організацій” [44].

Головним завданням політсекцій було в максимально короткий термін сконцентрувати військові і радянсько-партійні сили для ліквідації банд. Поряд з цим політсекції вирішували і основні завдання радянської влади на селі – провадили роботу по розшаруванню села, допомагали налагодженню нормального функціонування радянського і партійного апарату на місцях.

У подоланні кримінальної злочинності на початку 1920-х рр. також взяла участь і специфічно селянська організація - Комітет незаможних селян (далі – КНС, комнезами, комнезаможі), яка в Україні до 1925 р. була організацією державного значення і в цей період дублювала деякі функції надзвичайних органів [45]. Завдяки її створенню планувалося провести роботу по розшаруванню села, знайти прибічників влади у селянському середовищі, одержати змогу провадити каральні рейди більш спрямовано, не зачіпаючи тих, хто б міг стати у пригоді.

Питання взаємодії комнезаможів та правоохоронних органів не було традиційним для досліджень, присвячених діяльності КНС. Висвітлення теми боротьби КНС із злочинністю в основному зводилося до розгляду участі комнезамів у подоланні так званого “політичного

бандитизму”, при цьому оцінки цієї боротьби в радянські часи [46] і на сучасному етапі [47] майже протилежні за змістом. Це пов’язано з тим, що сьогодні суттєво змінилася оцінка взагалі такого явища, як “політичний бандитизм”, а це автоматично призвело до змін у поглядах на роль КНС у цьому відношенні. Всі інші варіанти спільних із правоохоронними органами дій КНС залишалися за межами досліджень незважаючи на те, що цим явно не обмежувалася їх діяльність у сфері наведення так званого “революційного порядку” в українському селі.

Вже за першим “Законом про Комітети незаможних селян”, ухваленим ВУЦВК і РНК УСРР 9 травня 1920 р. [48], одним із поставлених перед об’єднанням завдань було сприяння утвердженню радянської влади шляхом боротьби з бандитизмом, неписьменністю та куркульським засиллям. Наділені правом оскаржувати рішення місцевої влади, комнезами ставали структурою, яка стояла над сільрадами та волвиконкомами [49].

Цей закон детально пояснювався у виданій згодом “Інструкції про КНС” за підписом народного комісара внутрішніх справ України В.П.Антонова [50]. Тут мова йшла вже не тільки про підтримку з боку місцевих органів влади. Особливі повноваження покладалися на відділи управління повітових виконкомів, які зобов’язувалися вживати усіх можливих заходів щодо найшвидшої та правильної організації комітетів, вести точний облік їхнього особливого складу та діяльності і раз на два тижні подавати зібрану інформацію у губвиконкоми та НКВС. Фактично вони отримали право цілковитого контролю над КНС, оскільки їм надавалося право відхилення та усунення членів президії і рядових членів організації, а також право накладати на них адміністративні стягнення. Ці ж відділи виконкомів мали посилати своїх делегатів–інструкторів для нагляду та керівництва виборами селян до комітетів. При подібному підпорядкуванні комнезами перетворювалися на вагому політичну силу, на яку мала спиратися влада при проведенні своєї політики на селі.

До обов’язків КНС увійшов нагляд за порядком, допомога органам місцевої влади у процесі ліквідації грабівницьких зграй, бандитизму, контрреволюції, агітації та заколотів [51].

Безпосередня робота по створенню комнезамів на території Донбасу розпочалася влітку 1920 р., але їй передувала ретельна агітаційна підготовка. Завдання комітетів роз’яснювалися спеціально виділеними інструкторами та уповноваженими парторганів, висвітлювалися у пресі та плакатних листівках. Відділ по роботі на селі Донецького губпарткому у травні 1920 р. розповсюдив на селах Донеччини 10 тис. примірників листівки “Організація КНС”, 5 тис. “Інструкції про КНС”, 5 тис. “Закону про КНС” та ін. [52]. На початку червня на Донецький губернський відділ управління, окрім виконання повсякденної роботи, було покладено ряд “дуже важливих” повноважень із проведення кампанії організації комнезамов, у зв’язку з чим його діяльність носила особливо напружений характер і проходила “бойовими темпами”. На кінець 1920 р. кількість комнезамів Донбасу (1484 комітети) була найбільшою на території УСРР [53].

Хоча темпи створення КНС у Донецькій губернії визнавалися успішними, насправді організація комітетів наражалася на великі труднощі – давалися взнаки наслідки продовольчої політики радянської влади. Так, начполітсекції тилу 13 армії Піволоцький секретно телеграфував Донецькому губкому партії 12 вересня 1920 р. про те, що в Синельниківському районі було організовано 33 комнезамов. Але при цьому вказував, що настрої селян, і без того хиткий, погіршувався діяльністю продагентів. Було зареєстровано випадки, коли із селян, що повністю виконали норми розкладки, збирали її вдруге; представники військових частин прямо з поля забирали коней, і тому перелякані селяни не висівали озимі [54]. Суворих заходів вживала радянська влада і щодо селян з “бандитських місцевостей” – втілення в життя наказів і розпоряджень забезпечувалося життям узятих у заставу куркулів (по одному від десяти) або, в найгіршому разі, – мобілізацією всього чоловічого населення відповідної місцевості віком від 19 до 45 років до лав Червоної Армії чи переселенням їх до віддалених провінцій Росії [55].

Найгірший стан справ з організацією КНС був у Старобільському та Слов’янському повітах – територіях Донецької губернії, де найбільше був розвинутий “політичний бандитизм” [56]. Саме там у вересні 1920 р. було зафіксовано найбільшу за губернськими масштабами кількість комнезамів (235 і 188 відповідно), але їхня чисельність, за звітами, підозріло не змінювалася протягом кількох місяців. Відомостей звітти майже не надходило, чим займалися новоутворення – ніхто напевне не знав. В інформаційних зведеннях про стан справ у губернії повідомлялося, що після проходження “банд” комнезамовники були “забиті й залякані”, а після випадків убивств ставлення селянства до організації взагалі ставало боязким, і роботу по відновленню комітетів доводилося розпочинати знову [57].

Загалом зростання кількості КНС у той час прямо залежало від стану відносин Н. Махна з радянською владою – під час угод їхня кількість зростала, з відновленням воєнних дій більшість з них зникла [58]. Селяни не бажали вступати до комітетів: хто – з переляку, хто – із поваги до цих “захисників селянських інтересів” [59].

У 1921 р. розпад КНС, внаслідок бандитизму і голоду, констатували Гришинський і Луганський повітові виконкоми. У тому ж році на IV губернському з'їзді рад відзначалося, що нечисленні та слабкі комнезаможі губернії виникали здебільшого стихійно, а у Гришинському і Старобільському повітах їх не було зовсім. У 1922 р. кількість комнезамівців становила лише 1,1% від загальної кількості сільського населення регіону [60]. Саме в таких умовах “головна опора партії на селі” і мала провадити роботу з охорони правопорядку на території Донбасу.

У 1920 р. КНС повинні були повідомляти представникам місцевої влади про випадки правопорушень. У тому разі, якщо останні не вживали жодних заходів, комнезамівці мали звертатись до повітових та губернських установ [61]. В “Інформаційному зведенні про стан Донецької губернії за період з 1 липня до 15 вересня 1920 р.” зазначалося, що деякі комнезаможники Старобільського району приходили до ревкому, скаржились на труднощі існування і були готові у будь-яку мить виказати всіх, хто був помічений “у грабунках або в активному сприянні махновським бандам”. Більш відкрито у той час діяли на іншому боці барикади – у тому ж документі вказувалося, що в окремих місцях повіту “місцеві дезертири й куркулі” організовувалися в летючі (5-10 осіб) загони, які неприховано підбурювали населення проти радянської влади [62].

У грудні 1921 р. до Маріупольського повітвиконкому було надіслано розпорядження повітового НК, в якому рекомендувалося вербувати інструкторів та інформаторів якомога більшою мірою з неможливих членів сільських комосередків [63].

У звітах про свою діяльність, принаймні у 1922 р., місцеві комнезами повинні були вказувати, скільки ними було спіймано дезертирів, бандитів та “інших злочинців”. Так, за першу половину 1922 р. тільки по Стретенській, Темрюцькій, Новоселівській і Гурзуфській волостях Маріупольського повіту (всього їх там на той час було 18) комнезаможниками було виловлено 11 бандитів, 41 дезертира, 57 злочинців. У вересні по Юзівському повіту – 48, 3, 30 відповідно [64].

Незважаючи на всі зусилля республіканського керівництва, надто повільно налагоджувалася взаємодія КНС з міліцією.

У вересні 1920 р. міліцію Донбасу було переведено до відомства відділів управління виконкомів. Підпорядкування міліції та комнезамів єдиній установі та співпадання деяких аспектів їхнього призначення приводило і до схрещення їхніх дій [65]. Мала сприяти цьому й оновлена законодавча база комітетів. Параграфи 48, 50 та 51 “Закону про КНС”, затвердженого ВУЦВК 13 квітня 1921 р., безпосередньо торкалися відносин комнезамовців з міліцією:

§ 48. КНС повинні організувати збройний революційний самозахист від куркулів та бандитів, використовуючи при цьому відібрану в них зброю, а також засоби пересування: коней, обози та інше; створювати з цією метою кавалерійські, піші та інші загони, підпорядковуючи їх, якщо вони доходять до ескадрону та батальйону, командирів місцевого територіального полку, якщо ні – то повітовому начальнику міліції.

§ 50. Брати участь у формуванні кадрів міліції та наглядати за її діяльністю як у центрі, так і на місцях.

§ 51. ...спиратись на збройну підтримку міліції, частини Червоної Армії та збройну підтримку усіх органів радянської влади [66].

У згоді з цим документом і на підставі постанови РНК УСРР від 15 квітня 1921 р. члени КНС зараховувалися на службу до міліції [67].

Вже у червні 1921 р. Головне управління міліції зацікавилася, як і наскільки ці розпорядження та постанови втілювалися на місцях. Начальник Донецької губернської міліції отримав таємного обіжника, в якому пропонувалося повідомити центр про кількість загонів КНС, що перейшли на службу в міліцію, детально описати їх озброєння, коней, майно, обмундирування, вказати кількісний і соціальний склад загонів [68].

Повітові міліції повинні були передати на губернський рівень інформацію і за параграфом 50, який входив у протиріччя з 48. З одного боку, збройні загони КНС підпорядковувалися начальникам повітових міліцій, а з іншого, повинні були формувати кадри міліції та наглядати за її діяльністю. Тобто КНС ставали для міліції водночас і підлеглими, і начальниками.

Оскільки комнезамом надавалась і керівна функція, то центр окремо цікавився, чи є особи командного складу, які прийшли в міліцію з КНС, і чи є серед них комуністи [69].

Але відповіді з місць по Донецькій губернії були невтішними. Повітові міліції надсилали інформацію тільки після повторних таємних запитів. Так, Юзівський підвідділ міліції на червневий запит відповів тільки в серпні – “загони комнезамовців не сформовані з причин збирання продподатку та бандитизму” [70]. Аналогічні дані надходили і з інших повітів, зокрема із Старобільського [71].

У цей час і сама міліція переживала важкі часи: відсутність обмундирування, взуття, зброї, засобів пересування, погане продовольче постачання та невидача платні – цього вже було достатньо, щоб зробити роботу в міліції непривабливою Але навіть це ще було не все – бандитські формування спрямовували свою діяльність передусім проти представників радянської влади на місцях, у тому числі і проти міліціонерів. У доповіді начальника Луганської повітової міліції вказувалося: “Якщо міліціонера спіймали, то йому не врятуватись, використовують найжахливіші засоби катування, доходячи навіть до того, що заливають очі міліціонерам гарячим молоком” [72].

Зрозуміло, що за таких умов на службу в міліцію йшли неохоче. Доводилося утримувати силою хоча б тих, хто вже працював. І тому в цей час загони, сформовані з членів КНС, здавалися найкращим джерелом для формування дійсно пролетарського складу міліції. Але перехід на службу членів КНС одразу ж позначився на якості роботи міліції. Потрібно було багато енергії та часу, щоб навчити вчорашніх селян-незаможників міліцейській службі [73]

Всі ці обставини обумовлювали той факт, що надто активної участі загонів КНС у роботі міліції Донецької губернії не спостерігалось. Більшість із них було влито до складу продміліції. Решту було передано відповідним працівникам міліції, які були повинні “профільтрувати” комнезамівців та доукомплектувати ними правоохоронні установи [74].

Щодо питання про участь членів КНС у створених ними “загонах самозахисту”, то воно далеко неоднозначне, хоча б уже тому, що й самі ці загони не були однотипними.

На підтримку більшовицького заклик: “Незаможник! На куркульського коня та проти бандита” по Україні було створено 750 загонів для безпосередньої збройної боротьби з повстанцями, в яких взяло участь понад 56 тис. членів комітетів. Кавалерійські ескадрони КНС було зорганізовано і в кожному повіті Донецької губернії [75]. На жаль, невідомо – наскільки ефективно вони діяли.

Існували і загони самооборони як такі. Вони були покликані обороняти радянські установи на селі власними силами, не закликаючи на допомогу Червоні Армію. Формувалися з комуністів, представників місцевих рад та комнезамівців [76], але були і суто незаможницькі за складом. Члени цих загонів забороняли “підозрілий” частині населення залишати село, перевіряли транспорт, стежили за появою незнайомих людей [77]. На початок літа 1921 р. загони самозахисту та збройні формування незаможників існували на території всіх губерній України, за винятком Волинської [78].

Нерідко подібні загони одночасно виконували і функції продовольчих. Наприклад, в Успенівському КНС Маріупольського повіту внаслідок частих нальотів “банд” у травні 1921 р. комнезамівці вимушені були кожного разу кидати роботу із збору продовольства і тікати за кілька верст від села. “Така ситуація призвела до необхідності організації з незаможників загону самооборони, під захистом якого і велася робота по вилученню зерна”. Зусилля членів Успенівського КНС були оцінені, бо вже восени з них було зорганізовано загін із 40 осіб для викачування продподатку і з сусідніх шести сіл, найбільш активні діячі були призначені волосними уповноваженими з продовольчої роботи. Пізніше створений восени загін було перебудовано за воєнним взірцем і підпорядковано волосній військовій раді. Існував він до весни 1922 р., у його складі налічувалося до 75 бійців при 50 гвинтівках, 1000 патронів, 2 тачанках і 4 конях (зброя була відібрана у населення). Цікаво, що члени загону (зокрема того, що діяв улітку) відчували себе захисниками бідноти, частину реквізованого розподіляли серед незаможних, а відібране у “спекулянтів” повністю віддавали створеному ними же дитячому будинку [79].

Під час голоду самотужки та у співпраці з міліцією створювалися і спеціальні загороджувальні загони для боротьби “із спекуляцією та міщеництвом” [80]. Так, улітку 1921 р. у Гурзуфі до обов’язків членів КНС входив контроль за вивозом продуктів. Незаможники виставляли спеціальні пости, які контролювали рух селян, робили позначки на перепустках. У разі виявлення спекулянтів призначалася премія [81].

Незаможники брали участь і у формуванні регулярних військових з’єднань. Найбільший відсоток членів КНС Донбасу, які служили в Червоній Армії, нібито демонстрували комнезамовці Луганської округи. Втім, якщо взяти до уваги їх мізерний чисельний склад (всього 292 особи), то наявним було лідерство сільськогосподарських Старобільської та Бахмутської округ. У той же час

найбільша кількість комнезамівців-червоноармійців у процентному співвідношенні до всього сільського населення були на Таганрожчині та Шахтинщині [82].

Під час вибіркового обстеження КНС восени 1923 р. було встановлено, що у Донецькій губернії свого часу взагалі не була виказана допомога Червоній Армії з боку 52,3% комнезамів, по УСРР – 40,3% (далі загальноукраїнські показники подаватимуться в дужках); 2,9 (1,7%) комнезаможів допомагали агітацією; 2,9 (2,0%) надавали матеріальну допомогу; 2,9 (7,6%) формували загони; 40,0 (52,3%) посилали бійців [83]. Впадає в око те, що члени КНС Донбасу значно меншою мірою, ніж в середньому по УСРР, брали участь у формуванні як регулярних армійських підрозділів, так і допоміжних їм комнезамівських ескадронів. Трохи більше активності вони виявляли лише при наданні агітаційної та матеріальної підтримки.

Ініційоване державою втягнення частини селянства до комнезамів, а відтак – і до братовбивчої боротьби, супроводжувалося, окрім усього іншого, і черговим жертвопринесенням. Тільки за період з квітня до листопада 1920 р. по Україні було вбито 152 голови КНС (без урахування рядових членів і тих, хто загинув на фронтах Червоної Армії та в комнезамівських загонах) [84]. За другу половину 1920 р. та першу половину 1921 р. на території Донецької губернії було вбито 130 членів комнезаможів [85], за іншими даними, на кінець 1922 р. – 232 (з них 32,3% – на Старобільщині) [86].

За партійними матеріалами, всього по УСРР з 1919 р. до лютого 1923 р. загинуло 1820 комнезамівців, із них 307 – на території Донецької губернії, більше – тільки на Полтавщині (530 осіб), досить високими були ці показники по інших лівобережних і південних губерніях [87]. Це були ті регіони, де загостреною була боротьба з повстанським рухом, де свого часу організацію КНС проводили якнайшвидше.

Вірогідно й те, що при розпалюванні селянської ворожнечі там, де в цьому була першочергова потреба, комнезамами запроваджувалися передусім у сільськогосподарських районах. З даних вищенаведеної таблиці чітко видно, що найнижчі показники участі селянства у складі комнезамів як у боротьбі з бандитизмом, так і при формуванні лав Червоної Армії спостерігалися саме у найбільш промислово розвинутих Юзівській і Луганській округах. Там, де, як відомо, влада мала й іншу підтримку для свого закріплення на цій території.

Вражає й те, наскільки мізерними були сили головних сільських “помічників” режиму у співвідношенні до загальної кількості селян. Відразу постає просте запитання: до якої міри широко розрекламована свого часу протидія комнезамівців “бандитизму” була суттєвою? Що найбільше сприяло розколу селянства – ця протидія чи надані комнезаможникам матеріальні пільги та адміністративні важелі, чи, можливо, політичні дивіденди пропагандистських заходів, найголовнішим наслідком яких було закріплення у масовій свідомості уявлення про особливу роль КНС? До речі, один з істориків української діаспори Ф. Пігідо ще у 1956 р. висловив думку, що створення на Україні великої кількості (більше 15 тис.) КНС очікуваного ефекту не дало: “Розколоти селянство, за невеликими виключеннями, окупантові не вдалося” [88]. З цим твердженням можна не погоджуватися, але певне раціональне зерно в ньому є, безумовно.

Під час осінньої перевірки комнезамів у 1923 році було виявлено, що “розкуркулення” проводилося у 52,9% обстежених комітетів Донецької губернії, по УСРР цей відсоток був значно більший – 71,9% (далі загальноукраїнські показники знов подаватимуться у дужках). Тенденції до продовження “розкуркулення” мали місце у 12,6 (31,8%) випадків. Боротьбу з “бандитизмом” вели 70,0 (63,4%) КНС, із цієї кількості активно – 16,3 (33,7%) [89]. Те, що на Донбасі частка комнезаможів, які брали участь в узаконеному пограбуванні своїх сусідів, була значно меншою від загальнореспубліканської, могло пояснюватися більшою заможністю степових сіл. Проте навіть тут до експропріації, а отже, і до роздмухування селянської ворожнечі, було втягнуто більше комітетів. І все ж при досить високих показниках залучення КНС Донецької губернії до “боротьби з бандитизмом” в активній формі її проводили трохи більше 1/5 всіх об’єднань (загалом по Україні значно більше – понад 1/3).

Слід підкреслити, що відкрите збройне взаємознищення повстанців і комнезаможників було лише верхівкою айсберга. У більшості випадків комнезамівців (як і працівників виконкомів, міліції тощо) вбивали навіть не у відкритих зіткненнях, а вже тільки за те, що вони співпрацювали з радянською владою – чи не найбільшу протидію викликала безпосередня участь членів КНС у таких заходах як збирання продрозкладки та відбирання “лишків куркульського майна”.

Крім того, сам факт наявності випадків убивств комнезаможників нібито давав владі певне “моральне” право для посилення терору проти повстанців. У телеграмі Реввійськнаради від 30 травня 1921 р. повідомлялося, що жоден випадок вбивства чи поранення членів КНС не повинен

проходити безкарно, пропонувалось розстрілювати подвійне число відповідальних за проведеним між ними жеребкуванням. Якщо ж вбивство відбувалося за межами населених пунктів, то відповідальність несли заручники із сусідніх поселень [90]. (Двома десятками років пізніше подібне “право” у гіпертрофованому варіанті реалізувалося гітлерівцями).

Треба враховувати й те, що ряди зазначених протидіючих сил не були соціально “чистими” і далеко не відповідали тим класовим ознакам (з одного боку – куркулі, з іншого – сама сільська біднота), якими вони наділялися більшовицькою агітацією. Так, В.П.Антонов, характеризуючи у липні 1920 р. склад “банд” Катеринославської губернії, зазначав, що їхньою реальною силою були дезертири і ... незаможні селяни. Причину цього явища він вбачав як у стихійному процесі розшарування селянства, так і в помилках влади, яка своєчасно не надала останній категорії державної форми об'єднання. На його думку, тільки організація КНС була спроможна швидко повернути бідноту “у необхідне для неї русло” [91]. Не був виключно “пролетарським” і склад комнезамів. Наприклад, на початку серпня 1920 р. інструкторами політсекції було розпущено волосний з'їзд КНС Святогірської волості Гришинського району, оскільки серед делегатів мав перевагу “куркульський елемент” [92].

Під час цілої серії республіканських і місцевих чисток 1921-1923 рр. поза організацією залишилися не тільки куркулі і ті, хто нібито їх підтримував. Серед причин звільнення були і суто кримінальні звинувачення: шкурництво, грабіжництво, крадіжки та інше [93]. Неочікуваним “переможцем за всіма номінаціями” стало самогоноваріння і пияцтво: 18% всіх виключених по УСРР, 20% - у Донбасі [94], що, між іншим, не заважало комнезамам у контакті з міліцією брати участь у кампаніях подолання самогоноваріння і незаконного продажу спиртних напоїв [95].

Введення нової економічної політики, зміна політичного курсу відносно українського села призвели до спаду “політичного бандитизму”. Донбаські села, з одного боку, заспокоєні новою політикою, з іншого – заморені голодом, вже не воювали. Штаб дивізії військ ВНК Донбасу констатував, що у грудні 1921 р. на території Донецької губернії вже не було жодного бандитського формування під будь-якими політичними гаслами. З цього моменту спостерігався тільки кримінальний бандитизм [96]. Своєрідно відбилосся це і на комнезамах. На початку 1922 р. губерньська військова нарада Донецької губернії зафіксувала факти причетності до кримінального бандитизму загонів КНС. Було ухвалено організувати комісію у складі членів повітового виконкому, повітового парткому й представника політбюро для перегляду та фільтрації цих загонів [97].

З подоланням такої болючої для радянської влади проблеми зникала і потреба в організації державного значення – КНС. Робота КНС поступово обмежувалася господарськими питаннями. За рішеннями Пленуму ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. КНС поступово повинні були стати своєрідним продовженням партійного апарату і тим самим попереджалася можливість їхнього перетворення на самостійну політичну силу в українському селі [98].

Втім, ще певний період часу комнезаможі виконували покладені на них колись правоохоронні функції.

У доповіді губвідділу управління за листопад 1923 р. повідомлялося, що участь членів КНС у боротьбі з дрібною кримінальною злочинністю була помітною в Юзівській і Таганрозькій округах, де були поширені випадки нічних крадіжок [99]. У звіті Донецької губерньської комісії незаможних селян за 1923-1924 рр. наголошувалося на тому, що в окремих випадках без допомоги комнезамівців просто не можна було обійтись: у Маріупольській окрузі міліція вже не мала надії спіймати конокрадів, “але коли були призвані для цього незаможники, злочинці були виявлені впродовж доби” [100]. Наприкінці 1924 р. при повідомленні міліції про появу поблизу с. Мангуша банди члени КНС три дні чергували поблизу села. Після нальоту на квартири вони першими підняли тривогу, допомогли розшукати викрадені речі та ще й за власною ініціативою зібрали до 50 пудів зерна для підтримки потерпілих. Бойовими в цьому селі були навіть комнезаможники - інваліди, які розкрили п'ять випадків самогоноваріння у 1923 р. і ще один – у 1924 р. [101].

Тобто в умовах, коли в Україні відбувалося становлення правоохоронних установ, радянська влада здійснила спробу залучити до справи подолання злочинності (передусім бандитизму) специфічно селянську організацію – КНС. Члени КНС взяли участь у спільних з міліцією рейдах проти бандформувань, вели боротьбу із самогоноварінням, наглядали за порядком на селі. Комнезами стали джерелом для формування пролетарського складу міліції, хоча на ділі не виконали всіх настанов радянської влади. Результативність їх дій виявилася значно нижчою, ніж на те сподівалися більшовики.

Таким чином, на початку 1920-х рр. радянська влада для зміцнення своїх позицій в Україні використовувала надзвичайні структури, які водночас вирішували проблеми зміцнення радянського апарату на місцях, придушували селянську опозицію в українському селі та брали участь у подоланні чисто кримінальної злочинності.

Діяльність надзвичайних органів часто передувала, а згодом проходила паралельно з діяльністю правоохоронної системи. Перехрещення їх дій призводило до конфліктів та вимагало більш чіткого вирішення організаційних питань, встановлення сфери діяльності кожної з цих структур.

Також своєрідністю початкового етапу становлення системи органів правоохорони було те, що переважна більшість елементів цієї системи, до компетенції яких входила боротьба з кримінальною злочинністю, поєднували функції як слідчі, так і судові, а також мали право виконання вироку.

Деякі з цих надзвичайних структур з часом втратили правоохоронні функції, деякі ліквідувалися, оскільки сформовані міліція та карний розшук стали здатними взяти на себе їх завдання, частина трансформувалася та набула більш політичного змісту.

3.2. Становлення радянської судової системи в регіоні

У науковій літературі останніх років немає єдиної точки зору на те, чи можемо ми відносити суди до правоохоронних органів. Висловлюється думка, що суди є органами судової влади, і тому ми не маємо права змішувати їх з органами прокуратури та виконавчої влади (юстиції, внутрішніх справ і таке інше). Наголошують на тому, що суди повинні бути незалежними, так само як і судова влада повинна бути незалежною і від законодавчої, і від виконавчої. Але віднесення судів до правоохоронних органів не позбавляє їх незалежності. А також виключення судів із цієї системи призводить до заперечення того, що вони уповноважені займатися охороною права. А це вже позбавлено сенсу. Суд належав і належить до числа органів, які не тільки можуть, а й повинні захищати право. Виділення ж їх в окрему гілку влади – судову тільки підкреслює їх особливий статус серед органів, що виконують цю роботу [102].

На початку 1920-х рр. спостерігалось саме це прагнення задекларувати провідну роль радянського суду серед правоохоронних органів, яке знайшло своє втілення в тому, що значна кількість документів, які регламентували основи організації і діяльність не тільки судів, а й органів юстиції, прокуратури, слідства та інших, мали назву “Про судоустрій”. Важливим моментом було також і те, що слідчий апарат знаходився у віданні судів, а працівники прокуратури при розгляді справи в суді виконували тільки функції звинувачення та опротестування судових рішень. І тому ми маємо всі підстави розглядати судову систему 1920-х рр., без сумніву, як складову та найважливішу частину правоохоронних органів. Тим більше що важко говорити про незалежність суду в 1920-ті рр. Це твердження можна проілюструвати цитатою з Постанови ВУЦВКу від 9 серпня 1922 р. “Про взаємозв’язки судових та адміністративних органів влади”: “Суд, як орган влади, тільки технічно був відокремленим та незалежним. Політично та ідеологічно він є складовою та невід’ємною частиною цілісної радянської влади, повністю від неї залежить і проводить у життя єдину лінію диктатури пролетаріату”. З огляду на цю постанову ми можемо вважати суд 1920-х рр. частиною правоохоронної системи, оскільки визнати його незалежною структурою ми не маємо підстав [103].

Як відомо, законодавче оформлення радянська судова система вперше отримала в Декреті № 1 “Про суд” від 24 листопада 1917 р. Цим декретом скасовувалася стара судова система, ліквідовувалися прокуратура, поліція та адвокатура Російської імперії. З виходом у світ цього декрету правосуддя повинні були здійснювати народні суди та революційні трибунали. Різниця між ними полягала у значущості підсудних їм справ. У віданні перших були кримінальні справи, по яких можна було покарати злочинця позбавленням волі на термін до двох років. Сферою діяльності ревтрибуналів були контрреволюція, мародерство, саботаж, зловживання торговців, промисловців, чиновників і таке інше. Декрети “Про суд” № 2 від 7 березня 1918 р. та “Про суд” № 3 від 20 липня 1918 р., а також ряд постанов та обіжників як російського, так і українського урядів продовжили справу створення судової системи.

На момент введення непу, тобто у 1921 р. в судовій системі Радянської держави сформувалися три підсистеми: загальногромадянські суди, революційні трибунали та революційні військові трибунали.

У 1921 р. 10 повітів Донецької губернії обслуговували 78 камер народного суду. Але протягом року внаслідок скорочень, як територіальних, так і кількості працюючих у радянських установах, число камер зменшилося. На кінець 1922 р. у 8 повітах губернії працювало: 60 камер народних судів, 21 камера народних слідчих, 8 судових виконавців, 9 нотаріальних камер. Робота судів проходила в досить складних умовах. Погано було поставлено справу інформації, не було грошей на поточні витрати, поштові послуги. Особливо на роботі народних судів позначалася необхідність брати участь у розв'язанні справ, пов'язаних з продподатком, оскільки переважна більшість їх розглядалася у виїзних сесіях, а це вимагало зайвих витрат.

Паралельно з формуванням нарсудів відбувалося становлення системи революційних трибуналів, створення яких, нагадаємо, також було започатковано першим декретом про суд. В умовах неврегульованості відносин між Україною та Росією більшість російських положень про ревтрибунали автоматично розповсюджувалися на всю територію УСРР. Саме українська діяльність по створенню ревтрибуналів та народних судів розпочалася на підставі “Тимчасового положення про народні суди та революційні трибунали УСРР” від 19 лютого 1919 р. За цим положенням ревтрибунали створювалися в усіх губернських містах України, по одному на кожну губернію. Склад їх призначався місцевими Радами та губвиконкомом. До складу ревтрибуналу входили голова та два члени (один із них був із складу місцевої надзвичайної комісії) [104]. У Донецькій губернії ревтрибунал був створений у м.Бахмуті.

Якщо розглянемо справи, що були у віданні Донецького губревтрибуналу, то побачимо, що реальна сфера його діяльності була дещо ширшою порівняно з тією, що була накреслена в російських документах, перенесених на українське підгрунття. Так, до компетенції Донгубревтрибуналу належали справи не тільки про контрреволюцію, а й про посадові злочини і навіть чисто кримінальні дії, такі як бандитизм, розбій та пограбування, вбивства, крадіжки, купівля викраденого, фальшивомонетництво та інші [105]. Правда, при цьому члени революційного трибуналу на момент слухання справи повинні були вказати, чому цей злочин розглядається ними як спрямований проти завоювань радянської влади. Окремо розглядалися військові правопорушення – дезертирство, здійснення кримінального злочину під час перебування на військовій службі тощо [106].

12 грудня 1920 р. в Україні створювалися особливі сесії трибуналів та народних судів, які розглядали лише продовольчі злочини. Створення їх було викликано тим, що селяни України боролися проти грабіжницьких розкладок усіма відомими засобами – від переховування сільськогосподарської продукції до активної участі у селянських повстанських загонах. До продовольчих злочинів відносили невиконання розкладки, приховування хліба та інших продуктів, виготовлення самогону, відмову виконувати розпорядження продовольчих органів, зловживання владою з боку працівників продовольчих органів та інші [107]. З введенням непу статтю про ухилення від продрозкладки замінили статтею про несплату продподатку.

Фактично ревтрибунали мали змогу розпочати розслідування яких завгодно злочинів, якщо вбачали в них загрозу радянській владі. А щоб уникнути дорікань у жорсткості каральних заходів, у порушенні прав громадян нової соціалістичної держави, через два місяці після створення ревтрибуналів декретом РНК від 15 квітня 1919 р. був сформований Верховний касаційний суд. Кожен вирок ревтрибуналів та народних судів можна було оскаржити в касаційному порядку у двотижневий термін. Виконання вироку не могло бути здійсненим, доки касаційний суд не винесе відповідного рішення [108]. Але вже 16 червня 1920 р. в обіжнику НКЮ вказувалося, що, “беручи до уваги повільність поштового зв'язку та виключну близькість до фронту” по справах, які вимагають “безвідкладної розправи, припускається виконання вироку без очікування результатів скарги, при обов'язковій умові одностайного обговорення такого вироку президією відповідного губвиконкому або губревкому” [109]. Однак цей обіжник досить скоро негативно позначився на роботі ревтрибуналів. Уже 5 листопада 1920 р. Донгубревтрибуналу надіслали обіжника, який підписали заступник Народного комісара юстиції Канарський та завідувач відділом Вищого судового контролю суду і слідства Лебединець і в якому нагадувалося про існування третьої статті декрету про створення Верховного касаційного суду – “вироки трибуналів підлягають оскарженню в касаційному порядку у двотижневий термін” [110]. Це нагадування було викликано тим, що члени ревтрибуналів часто не тільки не повідомляли підсудних про право оскарження вироку, а ще й указували, що вирок остаточний та оскарженню не підлягає.

Звіти про свою діяльність Донецький губревтрибунал подавав у Верховний трибунал УСРР, Донецький губернський відділ юстиції та відділ управління губвиконкому. Верховний трибунал передавав дані до ВУЦВК та копію в Народний комісаріат юстиції (НКЮ) УСРР.

Цікавими з точки зору вирішення організаційних моментів є відносини між російськими та українськими ревтрибуналами. Тут чітко простежується намагання більшовицького уряду створити централізовану державу і водночас продемонструвати рівноправну взаємодію, створити ілюзію формальної незалежності республік. Центральні російські установи зв'язувалися з місцевими органами, обминаючи республіканський рівень. Вказувалося, що це необхідно для забезпечення єдності управління. Фактично така політика зводила нанівець значення уряду України і викликала конфлікти. Намагання республіканського керівництва провести в життя "свої" рішення викликало непорозуміння з місцевими (тобто повітовими або районними) установами, які вже отримали відповідні вказівки з іншого центру. Так, у липні 1920 р. НКЮ України повідомляв ревтрибунали УСРР, зокрема і Донгубревтрибунал, про те, що російське положення про трибунали від 27 березня 1920 р. на територію УСРР не розповсюджується. Особливо наголошувалося на тому, що ревтрибунали УСРР підпорядковані безпосередньо Народному комісаріату юстиції України, а не російському касаційному трибуналу. Цікавим є й останній пункт цього обіжника – керівництво НКЮ України в особі Є.Терлецького та члена колегії НКЮ Є.Ширвіндта вважало, що обіжна телеграма російського касаційного трибуналу адресована тільки російським ревтрибуналам, а на Україну потрапила випадково [111]. Але такі конфлікти були не поодинокі (і тому не випадкові), а спостерігалися й у відносинах між іншими російськими та українськими правоохоронними органами.

Датою остаточного "врегулювання" відносин між російськими та українськими ревтрибуналами можна вважати 23 липня 1921 р. До цього моменту прийняття постанов та декретів стосовно ревтрибуналів в Україні та Росії не збігалось за часом, також дещо відрізнялися і їх організаційні форми. А 23 липня 1921 р., день у день, були прийняті Декрет ВЦВК про створення Єдиного Верховного трибуналу при ВЦВК та аналогічне положення ВУЦВК "Про Єдиний Верховний трибунал УСРР" [112].

Єдиний Верховний трибунал створювався з метою об'єднання усіх ревтрибуналів УСРР та був одночасно і касаційним органом, і органом нагляду за всіма існуючими на території республіки губернськими, окружними, військовими, військово-залізничними та іншими спеціальними трибуналами. Створення єдиного трибуналу було значним кроком на шляху централізації каральної політики. Єдиний трибунал складався із судового, касаційного, військового, військово-транспортного відділів та пленуму. Голова трибуналу був одночасно головою пленуму і касаційного відділу (тобто оскарження вироку тепер мало відбуватись у тій самій установі, яка цей вирок і винесла) [113]. З моменту прийняття положення про Єдиний Верховний трибунал припиняли своє існування Верховний революційний трибунал УСРР та Верховний касаційний трибунал УСРР [114].

Військові трибунали зберігалися на території України в тих місцевостях, де, незважаючи на припинення воєнних дій, ліквідація їх була б передчасною. В Донецькій губернії військовий відділ ревтрибуналу був реорганізований з реввійськтрибуналу Донтрудармії у липні 1921 р., а вже у серпні цього ж року голова РВТ ДонТА П.П.Виноградов переформував його у відділ реввійськтрибуналу ХВО при Донецькій дивізії військ ВНК. Але завдяки втручання голови Донгубревтрибуналу І.С.Ганже та при підтримці губвиконкому та губкому відцентрові тенденції, проявлені П.П.Виноградовим, вдалося подолати. У жовтні відбулося злиття РВТ Донтрудармії з Губревтрибуналом. Її апарат став основою військового відділення, яке очолив П.П.Виноградов, ставши невдовзі і головою Донгубревтрибуналу [115].

Військово-залізничні трибунали залишалися по одному на кожен залізничний та кожний водний район. Донецька губернія потрапляла у сферу діяльності Військово-транспортного трибуналу Південної та Донецької залізниць, що був створений у січні 1921 р. шляхом злиття революційного військово-залізничного трибуналу Південної залізниці та реввійськтрибуналу Донецької залізниці [116].

У Донецькому губревтрибуналі за штатом було заплановано 23 працівники. Реально в 1921 р. працювало 20 осіб, з яких 17 працівників – це особливі народні слідчі (семеро при губревтрибуналі в Бахмуті, по одному - у повітах, крім Юзівського, в якому працювало їх двоє). При губернському трибуналі були колегія обвинувачів (одна особа) та судові виконавці (їх було двоє) [117].

Революційні трибунали працювали в тісному контакті з іншими правоохоронними органами. В ревтрибунали передавали справи міліція, органи НК, нарсуди, народні слідчі та деякі радянські установи [118]. Але цей контакт не завжди виявлявся плідним. Ситуація, коли в державі було створено ціле коло різноманітних структур, функції яких перехрещувалися, породжувала нездорову конкуренцію. І замість того, щоб спільними зусиллями протистояти злочинницькому світові, більшість цих органів почала виборювати лідерське місце в правоохоронній системі радянської держави. Так, на нараді особливих народних слідчих Донецького губернського трибуналу наприкінці 1921 р. вказувалося, “що органи надзвичайної комісії, такі як повітові НК та політбюро, свідомо не бажають працювати з оснарслідами в контакті, часто своїми діями підриваючи їх авторитет, окрім перешкод в роботі, нічого не роблячи”. І взагалі, на цій нараді було визнано, що погану роботу ревтрибуналу протягом 1921 р. (яка проявилася в тому, що тільки незначну кількість справ було розглянуто в судових засіданнях, а переважну більшість припинено у розпорядних) слід пояснювати підірваністю авторитету ревтрибуналів, частими змінами головуючих, кожен з яких вносив власні корективи, ламаючи попередню роботу, тихим саботажем з боку міліції, конфліктами з НК та місцевою владою (яка вимагала передати їй справи комуністів) [119]. Викликали непорозуміння й інші не до кінця врегульовані організаційні моменти. Так, надзвичайні комісії повинні були після проведення слідства передати справу не по підсудності, а спочатку вище по інстанціях власної структури – по лінії аж до ВУНК, і тільки звідти справи поверталися до революційних трибуналів, але це займало стільки часу, що втрачався сам сенс покарання. Склалися також ситуації, коли одну й ту саму справу розслідували і особливі народні слідчі, і працівники карного розшуку. За цих умов керівництво трибуналів мало давати роз’яснення, що “карний розшук є допоміжним слідчим органом для трибуналів, і тому, після проведення дізнання, справу треба передати в трибунал, а карний розшук при цьому повинен вважати свою роботу закінченою” [120].

Всі ці негаразди поставили на порядок денний питання про необхідність врегулювання організаційних моментів, розмежування функцій органів, причетних до справи боротьби зі злочинністю. Цього вимагав і перехід до мирного життя. Треба було змінювати методи та напрямки каральної політики.

Донецький губернський революційний трибунал та губернський народний суд було ліквідовано 15 березня 1923 р. Замість них створювався Донецький губернський суд, що складався з трьох відділів: адміністративно-господарського, кримінального (із слідчою частиною) та цивільного.

Цей процес реорганізації судової системи було започатковано декретом ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. На його підставі створювалися губернські трійки, що займалися розподілом території повітів на дільниці, перевіряли роботу вже існуючих камер нарсудів та нарслідчих, проводили агітаційну кампанію по перевиборах працівників суду. 23 березня 1923 р. за рішенням губернської трійки територію Донецької губернії було поділено на 79 районів. В кожному районі та окружному місті були створені камери нарсуду. Разом по губернії їх було створено 85. На початковому етапі діяльності Донгубсуду його працівниками стали 85 колишніх спеціалістів із реформованих губревтрибуналу та губнарсуду. При цьому нагадаємо, що працівники трибуналу призначалися, а за новими положеннями народні судді і народні слідчі повинні були обиратися на місцях, та їх кандидатури затверджувалися на пленумі губсуду. Необхідність використання на початковому етапі роботи цих призначених спеціалістів була продиктована тим, що в той час було важко знайти кваліфікованих фахівців, які б бажали працювати за невисоку заробітну плату [121].

Таким чином, роботу нарсудів та ревтрибуналів до 1922 р. можна вважати організаційним періодом, коли судова творчість на місцях, нагромадження досвіду були першим кроком на шляху створення радянської судової системи, яка в Донбасі виникла з березня 1923 р. і протягом 1920-х років залишалася майже незмінною (тільки у 1925 р. у зв’язку з ліквідацією губернії замість Донецького губернського суду були створені окружні суди, але загальна організація судів при цьому істотно не змінювалася) [122]. Той факт, що на початку 1923 р. в новому суді працювали спеціалісти з ревтрибуналу, підтверджує думку про спадкоємність цих установ.

Поряд з організаційним вирішувалося і кадрове питання. На кінець 1921 р., коли на території Донецької губернії достатньо зміцніла радянська влада, приборкавши селянський повстанський рух, в кадровому складі судових та правоохоронних органів відбулися істотні зміни. На порядок денний постало питання про необхідність більш детального перегляду працівників, оскільки за попередній період, поки найкращі сили перевірилих партійців були кинуті на вирішення

першочергових завдань радянської влади, в судові, правоохоронні та взагалі радянські органи й установи потрапили далеко не кращі працівники.

Яку ж біографію повинна була мати людина, щоб обійняти відповідальну посаду? Розглянемо ключові моменти життя вже знайомого нам Виноградова Павла Петровича, голови Донгубревтрибуналу. В 1917 р. він розпочав свою діяльність як член Московської ради (Моссовета), у 1918 р. – він уже член колегії повітової НК м. Борисоглібська та завідувач відділу посадових злочинів, у 1919 р. – політичний комісар батальйону особливого призначення, у цьому ж році – завідувач транспортного відділу Тамбовської губернської НК, наприкінці 1919 - початку 1920 р. він став військовим слідчим трибуналу Південного та Південно-Західного фронтів. У березні 1921 р. П.П.Виноградов був відправлений у реввійськтрибунал Української ради Трудової Армії та Донтрудармії, розпочавши з члена колегії і дійшовши до голови. І після реформи у липні 1921р. та врегулювання деяких місцевих негараздів (дивись вище) восени 1921 р. П.П.Виноградов очолив Донецький губревтрибунал [123]. Решта відповідальних працівників трибуналу мали досить схожі і не менш “бойові” біографії. Часто їх кар’єра розпочиналася в Червоній Армії, де вони займали політичні посади, потім починали працювати у військових трибуналах, і згодом, внаслідок зменшення їх кількості, знаходили для себе роботу в системі Єдиного трибуналу [124].

Фактично П.П.Виноградов поклав край регулярним змінам керівництва трибуналу. Він був його незмінним головою до судової реформи, яку в Донецькій губернії було проведено у березні 1923 р. З його приходом цілком виправдалося народне прислів’я: «Нова мітла по-новому мете». Він одразу розпочав переглядати кадровий склад особливих народних слідчих. В результаті в губернський партком була передана інформація про працівників трибуналу, призначених попереднім складом президії Донгубревтрибуналу (мався на увазі не тільки І.С.Ганже та його колегія, а і його попередники). Так, оснарслідчий по Шахтинському та Каменському повіту Борисов утік, прихопивши з собою всі справи та речові докази, оснарслідчі Юзівського повіту Донцов та Кобець були звільнені з посади з причин розтрати речових доказів, оснарслідчий Слов’янського повіту Мова був навіть розстріляний за те, що відпустив з тюрми бандитів, отримавши від них хабара [125]. І цей список можна продовжувати. Але нас цікавить не стільки його довжина, скільки загальний зміст. Дуже важко було втримати в межах дозволеного людей, обтяжених посадою з невеликою на той час заробітною платою, в умовах зголоднілої та зруйнованої держави. Те, що ці правопорушення були викликані передусім важким матеріальним станом, підтверджується характером здійснених злочинів – всі вони так чи інакше пов’язані з отриманням прибутку.

Вирішення кадрової проблеми ускладнювалося і у зв’язку з втручаннями партійних комітетів у роботу ревтрибуналів, внаслідок якого працівники трибуналу опинялися в подвійному стані: як комуністи вони повинні були виконувати накази парткому, як працівники ревтрибуналу вони підкорялись своєму безпосередньому керівнику. Тоді складалася така ситуація, коли відправлений за наказом голови трибуналу на іншу ділянку роботи працівник-партієць з боку партійного комітету визнавався дезертиром [126].

На початку 1922 р. на засіданні членів Народного комісаріату Юстиції, де обговорювався кількісний склад центральних та місцевих органів НКЮ, було чітко встановлено, який процент партійців повинен бути серед працівників судової системи. Так, партійність народних суддів мала становити 50%, народні слідчі мали бути партійними на 1/3, судові виконавці та працівники нотаріальних контор - на 10%. Також членство в партії було обов’язковим для тих, хто бажав обійняти посаду прокурора, голови суду та інші керівні посади [127].

Розглянемо, як ці настанови були виконані в Донецькій губернії.

Таблиця 3.1

Дані про працівників судово-слідчих органів,
підвідомчих Донецькому губернському суду
у 1923-1924 рр. (у процентах) [128]

* У графі «Кількість працівників» у чисельнику подано штатну кількість, а у знаменнику – кількість працівників, про яких є дані, наведені нижче.

Так, у березні 1923 р. народні судді нового єдиного суду були членами Комуністичної партії на 34,6%, приблизно стільки ж було партійців і серед народних слідчих. Ці цифри явно недобирали до запланованих Народним Комісаріатом юстиції УСРР, що пояснювалося перехідним етапом, вимушеним використанням досвіду попередніх працівників, а також і тим, що частина суддів не були обраними, а автоматично продовжували свою роботу. Але протягом 1923 р. над виправленням цих негараздів плідно працювали. Так, якщо розглянемо склад працівників уже на 1 січня 1924 р., то побачимо істотні зміни: кількість членів партії серед народних суддів збільшилася майже у 2,5 рази (85,2%), а серед народних слідчих – майже у 2 рази (61,8%). При цьому на вказаних посадах вдвічі збільшилася кількість вихідців із робітничого класу за рахунок зменшення числа службовців, інтелігенції та інших.

Проведення політики в бік пролетаризації судових установ та посилення їх передусім партійними кадрами призвело до значного зниження загального освітнього рівня працівників. Так, кількість працівників судових установ з вищою освітою зменшилася протягом 1923 р. майже вдвічі, а людей з нижчою освітою зросла в 1,5 рази. Хоча при цьому слід зауважити, що переважна більшість обраних на судові посади протягом 1923 р. мала досвід роботи в цій сфері – більшість з них потрапила в судові установи до 1922 р. (з 1918 по 1920 р. – 92,6% працівників, з 1920 по 1922 р. – 7,4%).

Проаналізувавши таблицю, не важко накреслити загальні напрямки вирішення кадрового питання в підвідомчих Донецькому губернському суду установах. Протягом 1923 р. було виконано та перевиконано вказівку з НКЮ УСРР щодо партійного складу працівників. Істотне збільшення вихідців з робітничого класу підтверджувало ідеологічні положення про те, що саме їм належить право встановлювати порядок у Радянській державі. Але звернемось тепер і до зворотного боку цієї «медалі». Органи прокуратури наглядали за діяльністю судових установ. На зазначений вище період (1923 р.) припадав перший рік роботи Донецької губернської прокуратури. Саме вона і засвідчувала низький рівень роботи судів за цей рік, справи були неповними та доповнити їх (і відповідно розглянути в судових засіданнях) вже не видавалося можливим. Визнаючи провідну роль робітничого класу в Радянській державі, працівники прокуратури ставили досить розумні запитання: «Хіба це нормально, коли посаду слідчого займає працівник, який ніколи і в очі не бачив провадження слідства, і не обіймає власним, часто надзвичайним розумом того, що вважається слідством». І далі: «Потрібна школа, необхідним є стаж для того, щоб обійняти посаду судді, потрібні практична підготовка та партійність, і хоча вона може та повинна складати “плюс” при виборах кандидатів у судді, але не може вважатися основою на шкоду іншим вимогам закону, як це зробили деякі виконкоми, які досягли 100% партійності, обравши навіть малоосвічених осіб» [129].

Уявлення про працездатність таких народних обранців дає нам наведений у цьому ж звіті Донецької губернської прокуратури приклад. У в Шахтинський округ, в одну із судових дільниць

прибув прокурор і застав суддю, який спав на підлозі поряд із купою судових справ. Після того як його розбудили, він сказав прокурору, що з того моменту, як його обрали суддею, він постійно перебував поруч зі справами, але розпочати роботу з ними він боявся, тому що нічого в цьому не розуміє, а досвідченого секретаря знайти не зміг [130].

Брак коштів залишав проблему кадрів судових установ невирішеною у потрібному напрямку протягом років непу. Судова система, з одного боку, залежала від виконкомів, а з іншого, в нових економічних умовах потрапляла в залежність від органів господарчих. Так, у 1922 р. усі судді Донецької губернії отримували пайки від господарчих органів. І тому справи, порушені органами охорони праці проти адміністрації підприємств у судах затримувалися та лежали, очікуючи амністії. Спостерігалися і надзвичайно легкі покарання (умовні або навіть лише догани) по справах про смертельні випадки, в яких явно винною була адміністрація [131]. Усе це підривало авторитет судової влади, викликало зневір'я населення, що можна знайти правду, звернувшись до суду. Завдяки цьому відбувалося змішування функцій різних гілок влади. До життя ставало “явище, як кримінального так і громадянського характеру, яке нічого не мало спільного з встановленим порядком вирішення спірних питань. Це - звернення до сільської, волосної і навіть окружної адміністрації, яка бере на себе функції суду та тим самим перебільшує дану їй законом владу” [132].

Протягом 1920-х років виправити цей стан справ так і не вдалося. Недостатня матеріальна забезпеченість примушувала працівників судової системи шукати інші, не завжди законні джерела існування. З цих же причин у судових органах була досить високою плінність кадрів. У 1925 р. Сталінська окружна прокуратура накреслила приблизно однакову для всіх працівників судових установ кар'єру: “Більшість народних слідчих потрапляють на цю роботу з іншої, зовсім сторонньої, не встигають як слід ознайомитися з технікою проведення попереднього слідства і за звичаєм, кар'єра їх закінчується скоєнням посадового злочину, тому майже кожен три місяці народні слідчі змінюються, що дуже погано впливає на стан слідчого апарату” [133]. Можна уявити і якісний рівень роботи слідчого апарату, розглянувши декілька цитат із постанов народних слідчих: “Труп громадянина Задорожного, коли ще був живий, гуляв”, або “Коли громадяни підійшли до місця (вірогідно, скоєння злочину. – О.М.), то труп громадянина Причини був уже недійсним”. Як засвідчувала прокуратура Сталінського округу, такі “ляпсуси” були досить поширеним явищем [134].

У 1925 р. у зв'язку з переходом на трьохступінчасту систему управління Донецький губернський суд та губернська прокуратура були ліквідовані. Замість них створювалися аналогічні окружні установи. Це реформування дало можливість переглянути та поновити кадровий склад судових установ. Однак навіть це суттєво не покращило справи. Так, наприклад, у Сталінській окрузі з 9 народних слідчих відповідали призначенню тільки двоє. Наприкінці 1925 р. троє з цих дев'яти були звільнені з причин повної непридатності для роботи та за скоєння посадових злочинів, ще один – через відсутність досвіду. Троє працівників відправлені на короткочасні юридичні курси в Харків. І тільки двоє більш-менш дієздатних обслуговували територію усього округу [135]. Не кращою була картина і в Старобільській окрузі. На початку 1926 р. тут побувала спеціальна комісія від ЦК КП(б)У – член Центральної контрольної комісії т.Дубовий та голова прокуратури республіки, прокурор НКЮ т.Чумайло. Вони встановили, що з 413 членів партії, які працювали в Старобільській окрузі, 95 знаходились під судом та слідством. Більшість з них звинувачувалася у розтратах, хабарах, пияцтві, перевищенні влади. До лав злочинців потрапляли передусім голови райвиконкомів, сільрад, КНС, начальники міліцій та судові працівники. З одинадцяти дільничних судів вісім опинилися під судом та слідством [136]. Схожі за змістом повідомлення на ім'я прокурора республіки надходили і з Артемівського округу про діяльність голови Артоксуду Ярошука. Про нього повідомляли, що він як голова “Товариства мисливців та риболовів” більше цікавиться справами товариства, ніж роботою в суді, вважаючи її не дуже цікавою. Відвідувачі з інших місцевостей іноді змушені були чекати його на роботі по декілька днів. Він невчасно розглядав документацію, затримуючи важливі обіжники та директиви по 2-3 місяці. А його заступник, Мініцький, прославився тим, що приймав на роботу дівчат, з якими до цього добре погуляв [137]. Тобто ми дійсно можемо погодитись із загальним трудовим шляхом працівника суду, накресленим прокуратурою: призначення – скоєння посадового злочину – звільнення з посади та засудження. У Старобільській окрузі це якось можна було пояснити специфікою цієї території, її сільськогосподарською спеціалізацією. Тут у 1925 р. був нижчий від визначеного рівень партійності працівників суду – тільки 39,3%. До того ж погано був дотриманий соціальний склад – робітники склали тільки 21,4%, тоді як селяни та службовці – по 39,3% [138].

І взагалі Старобільську округу називали місцем заслання комуністів Донецької губернії, які чимось завинили перед партією [139]. Але аналогічні негаразди були і в роботі судових установ Сталінської округи, де у 1925 р. за соціальним походженням працівники розподілялися так: робітників – 12 (70,5%), селян – 4 (23,5%), службовців – 1 (6%) [140].

Тобто ми можемо стверджувати, що вирішення кадрового питання у бік пролетаризації судових установ та посилення їх партійцями не рятувало ситуації. Справа була не в соціальному походженні працівників та їх ідеологічному загартуванні, а в тих соціально-економічних і політичних умовах, які і були першопричиною зловживань та посадових злочинів. Протягом зазначеного періоду прокуратура незмінно визнавала роботу судів поганою, пояснюючи це технічною слабкістю та невідповідністю працівників, плінністю кадрів та матеріальною незабезпеченістю. Засвідчення низького рівня роботи ілюструвалося показовими цифрами – так, кримінально-касаційне відділення Сталінського окрсуду у 1925 р. з розглянутих 149 справ затвердило вироки тільки по 43,75%, і скасувало 84 вироки (тобто 56,25%) [141].

Таким чином, у 1920-ті рр. судовий апарат, на який було покладено надзвичайно важливі завдання проведення слідства, виявлення винних та засудження їх відповідно до законів Радянської держави (а до 1922 р. – керуючись тільки власною революційною правосвідомістю), виявився неспроможним підтримувати авторитет радянської судової влади на належному рівні. Превалювання класово-партійного підходу в процесі комплектування судових установ позначалося на їх дієздатності. Важкі економічні умови спричинювали значну плінність кадрів та перетворювали переважну більшість місцевих працівників судових установ на злочинців.

У 1927/1928 рр. за суди “взялись”. Оскільки в умовах “активного наступу на приватнокапіталістичний сектор” відбувалися “загострення класової боротьби та активізація непмансько-куркульських груп”, то першочерговим завданням органів, що забезпечували революційну законність, було “забезпечення нормальних умов виконання п’ятирічки з усіх показників” [142]. Для того, щоб підняти авторитет судових установ, було запроваджено практику виїзних сесій, регулярних звітів з боку працівників судів і прокуратури на зібраннях робітничих або сільських колективів, розгортання критики та самокритики та співпрацю з пресою для популяризації роботи. Апарати прокуратури, судів, слідчих дільниць почали посилювати “висуванцями” з виробництва.

3.3. Вирішення організаційних та кадрових питань у міліції та кримінальному розшуку

Внаслідок цілого ряду зовнішніх чинників (передусім нестабільності радянської влади та воєнних дій на території Донецької губернії) до початку 1920 р. не існувало загальної схеми побудови міліцейських апаратів, не працювала централізована система керівництва. Міліцейська структура встановлювалася на місцях і відрізнялася примітивністю та різноманітністю.

Організаційному формуванню правоохоронних органів сприяв відтворений у березні 1920 р. шляхом злиття двох відділів Всеукрревкому (відділу управління та Головного управління робітничо-селянської міліції) Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР. Його першочерговим завданням стало врегулювання відносин з аналогічним російським органом, оскільки НКВС РСФРР, спираючись на постанову Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. про дію на території України всіх декретів РСФРР, активно втручався в місцеві справи. Це призводило до «паралелізму» в роботі та викликало «плутанину й непорозуміння на місцях» [143]. Але після того, як стосунки між цими двома республіками оформилися у вигляді «військово-політичного союзу», функції теоретично було розмежовано [144]. Незважаючи на це, українське керівництво було змушене протягом 1920-1922 рр. нагадувати правоохоронним органам Донецької губернії про те, «що циркулярні та інші розпорядження наркоматів та центральних установ РСФРР, які не підтверджені відповідними постановами УСРР і які від останніх не виходять, виконанню в межах УСРР не підлягають» [145]. Тобто на практиці розмежувати сфери діяльності російського та українського НКВС виявилось не так легко, як на папері.

Наступним питанням у роботі НКВС була організація системи правоохоронних органів. У відання НКВС УСРР було передано повітово-міську міліцію, в яку були мобілізовані міліціонери з Росії і за постановою Ради Праці та Оборони від 13 лютого 1920 р. - червоноармійці, що народилися у 1891 р. і вже відслужили на фронті шість місяців. Але в тих умовах, коли міліція була небмундирована і їй видавали мізерний тиловий пайок, значна частина червоноармійців вважала за краще повернутись на фронт [146].

Також при НКВС УСРР у березні 1920 р. було сформовано відділи залізничної та водної річкової й морської міліції. Розуміючи стратегічне значення портових міст, російський більшовицький центр неохоче передавав контроль за цими територіями у відання українських органів. Так, більше року тягнулося вирішення питання з підконтрольністю порту м. Маріуполя. Начальник міліції Донецької губернії О.В.Філіппов у травні 1921 р. повідомив Головміліцію України про те, що він не може дозволити організувати район міліції в порту, оскільки там знаходиться морська міліція, що перебуває в віданні штабу військ ВНК у Москві [147]. Але протягом 1921 р. це питання було вирішено, і на території Маріупольського порту розпочали роботу працівники одного з районів маріупольської повітової міліції.

У квітні 1920 р. кримінально-розшукову міліцію, що знаходилась до цього часу у віданні органів юстиції, було передано до НКВС. На її основі постановою РНК УСРР від 3 квітня 1920 р. при всіх губернських управліннях міліції, а також у містах з населенням не менше 40 тис. мешканців були створені відділення карного розшуку [148]. В цьому ж місяці при НКВС УСРР розпочав функціонувати відділ примусової праці. Та у вересні 1920 р. було сформовано промислову міліцію, основою якої стала "вільнонаймана дружина", котра до цього часу створювалася з ініціативи керівників підприємств [149].

В середині 1920 р. було встановлено і структуру міліцейських апаратів на губернському рівні: губернське управління міліції, відділення карного розшуку, відділення промислової міліції та політичні бюро [150]. Таким чином, на момент запровадження непу міліція Донбасу була організаційно сформованою, мала досить чітку структуру. Але це сформування в умовах розвинутого бандитизму, відсутності досвідчених працівників, проблем із постачанням, обмундируванням та іншим не давало відчутних результатів. Міліція виявлялась неспроможною виконувати свої обов'язки, які в умовах непу значно розширювалися.

Нова політико-економічна ситуація в державі зробила необхідною «реорганізацію міліції, що мала на меті створення навченої, дисциплінованої міліції з відповідним класовим складом» [151]. Для цього 18 вересня 1921 р. наказом по Донецькій губернській міліції було оголошено постанову РНК УСРР від 12 серпня 1921 р. про проведення воєнізації в органах міліції. Головне військове командування повинно було протягом п'яти місяців провести військове навчання та доозброєння міліції, поповнити її лави представниками командного складу Червоної Армії, провести чистку правоохоронних органів та збільшити кількісний і якісний склад політичних працівників у міліції. Для посилення саме політичної роботи серед міліціонерів постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР при Головному, а також при губернських та повітових управліннях міліції організувалися політсекретаріати, які, до речі, самі партійної роботи не проводили, а виступали посередниками між органами міліції та партійними комітетами на рівні виконання контрольних-інспекційних функцій. Також, оскільки міліцію було мілітаризовано, кожен міліціонер вважався мобілізованим, і тому партійні комітети не мали права знімати та переводити на інші місця роботи партійних працівників міліції без спеціального дозволу на це політсекретаріатів, які підпорядковувалися своєму безпосередньому міліцейському керівництву, і саме тому партійні комітети в даному випадку не наказували, а радили, як працювати [152]. Цим рішенням намагалися покласти край численним конфліктам між правоохоронними органами, з одного боку, які в цих складних умовах не бажали розлучатись зі своїми працівниками, та партійними комітетами, з другого, які переводили партійців на інші ділянки роботи, не узгоджуючи це з міліцейським керівництвом [153].

У Донецькій губернії процес створення політсекретаріатів проходив мляво, що пояснювалося незавершеністю реорганізації міліції, її чисткою, браком політичних працівників, а також і тим, що Донецький губернський партійний комітет розумно розцінював цю структуру як зайву, надмірну. І дійсно, в Донецькій губернії політсекретаріати працювали досить слабо і тільки збільшили на 4 особи кількісний склад тієї частини повітової міліції, яка не мала прямого відношення до справи боротьби зі злочинністю [154].

Загалом мілітаризація міліції сприяла поліпшенню її якісного складу, створила сприятливі умови для підвищення боєздатності, підняття на необхідний рівень дисципліни. Військове командування взяло на себе завдання обмундирування та доозброєння міліції, а також для працівників правоохоронних органів вводився фронтний пайок [155]. Але при цьому ускладнювалася схема підпорядкування правоохоронних органів, оскільки військовому командуванню вони підлягали тільки у питаннях військово-стройових, а в адміністративному відношенні - місцевим органам влади (14 вересня 1921 р. було прийнято Постанову РНК УСРР про перехід міліції у відділи управління виконкомів) [156]. Це призвело до введення нових посад,

розростання штатного складу. В цей період апарати міліції стали громіздкими та неповороткими. Так, якщо розглянемо дані про кількість міліції перед та під час мілітаризації на прикладі одного з повітів Донецької губернії - Луганського, то побачимо, що кількісний склад міліції збільшився майже вдвічі.

Таблиця 3.2

Процент збільшення штату міліції Луганського повіту
в умовах мілітаризації [157]

За період мілітаризації штат міліції усієї Донецької губернії становив 8815 осіб, з яких уже у 1922 р. внаслідок чисток та скорочень залишилося 1500, тобто кількість працівників у міліції зменшилася в 6 разів [158]. Також, як бачимо з таблиці, мілітаризація менш за все торкнулася промислової міліції. Це пояснювалося тим, що її організація та матеріальний стан суттєво відрізнялися від тих, що були в надвірної міліції. По-перше, промміліція створювалася в Донбасі для охорони передусім вугільної промисловості, і тому протягом 1920-1921 р. її структура встановлювалася відповідно до рупів ЦПКП (районних управлінь Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу). І, по-друге, матеріальний стан промислової міліції був дещо кращим у порівнянні з іншими правоохоронними структурами, оскільки постачанням промміліції займалися підприємства, які цією міліцією охоронялися.

Взагалі мілітаризація міліції Донбасу провадилася досить повільно, з переборами, оскільки на місцях не завжди розуміли її зміст, спостерігалися конфлікти між військовим командуванням та місцевими органами влади, перехрещення їх наказів і рішень [159]. Гальмували цей процес і недостатня матеріальна забезпеченість міліції та необхідність майже всі сили віддавати справі боротьби з бандитизмом. За таких умов часу на стройові заняття й вивчення загальних військових прийомів не залишалося.

Воєнізація міліції з самого початку планувалася як тимчасовий захід для виведення міліції на новий рівень. Через п'ять місяців, тобто не пізніше 15 січня 1922 р., міліція України без видання окремого про те декрету повернулася в усіх відношеннях у повне підпорядкування НКВС.

Навіть на думку керівництва міліції 1920-х рр., «спроба перебудувати органи міліції за зразком стройових частин внесла тільки плутанину в структуру міліції» [160]. Особливо неясними стали питання призначення, підпорядкування та переведення на іншу посаду. Навіть після закінчення періоду мілітаризації міліція і надалі залишалася напіввійськовим, напівцивільним відомством [161]. Таким чином, ми можемо стверджувати, що воєнізація міліції у Донбасі не відіграла цілком тієї ролі, на яку розраховували при прийнятті цього рішення. Міліцію дійсно підтягнули в стройовому відношенні, більш-менш обмундирували та доозброїли. Але й надалі невизначеним залишався статус міліції, її права та обов'язки, оскільки постанова РНК УСРР від 14 вересня 1920 р. «Про робітничо-селянську міліцію УСРР» [162] усього цього не визначала і на момент 1922 р. була вже явно застарілою. Це вносило непорозуміння у стосунки між міліцією та відділами керівництва виконкомів, «міліція трактувалася як місцева охорона, її особовий склад та структура могли бути змінені тільки на підставі звичайнісінької примхи того чи іншого відділу керівництва, розпорядження, і накази Головного управління замість негайного виконання виносились на обговорення різними колегіями» [163].

В умовах непу гостро постало і питання про матеріальну забезпеченість працівників правоохоронних органів. Так, на з'їзді голів губернських виконавчих комітетів після заслуховування доповіді народного комісара внутрішніх справ В.М.Манцева (який при цьому, нагадаємо, очолював також і українську НК-ДПУ) постановили, що матеріальна незабезпеченість є найголовнішою причиною збільшення числа посадових правопорушень з боку працівників міліції [164]. Протягом 1922 р. матеріальний стан правоохоронних органів погіршився ще більше. В умовах непу держава виявлялася неспроможною утримувати на власні кошти правоохоронну систему. В першу чергу це торкнулося міліції, але коштів не було навіть і на утримання ДПУ. Зубожіла і роздягнута міліція Донецької губернії навесні 1922 р. почала поволі пристосовуватись до нових умов життя – повітові, районні відділення міліції брали в оренду землю і вирощували хліб, орендували млини, радгоспи. Неспроможність держави утримувати правоохоронні органи була офіційно закріплена 1 жовтня 1922 р. – міліцію Донбасу зняли з усіх видів державного постачання [165]. Легше до цих умов пристосовувалася промислова міліція, існування якої після воєнізації було узаконене постановою РНК УСРР від 31 березня 1922 р. Промміліцію було визнано складовою частиною загальної міліції, але охорону підприємств вона повинна була нести тільки після підписання відповідного договору між міліцією та зацікавленим в охороні

підприємством. За умовами договорів, виплату платні (не менше середньої ставки по міліції), а також постачання промислової міліції продуктами, речовим довольством та забезпечення житлом брало на себе підприємство [166].

На цей складний у фінансовому відношенні період існування правоохоронних органів припала спроба народного комісара внутрішніх справ В.М.Манцева (який водночас, нагадаємо, був і головою республіканського ДПУ) виділити зі складу міліції карний розшук та максимально наблизити його до органів ДПУ. За його наказом від 19 липня 1922 р. карний розшук республіки було підпорядковано безпосередньо НКВС при повній адміністративно-господарській автономії. Те, що В.Манцев обіймав дві вказані вище посади, дало можливість зблизити апарати карного розшуку та ДПУ, між якими тепер не стояла міліція. На перший погляд, ці переформування не обов'язково мали б привести до об'єднання їх діяльності. Але ситуація стає більш ясною, якщо до цього додати ще один невеличкий факт. Справа в тім, що наказом Управління карного розшуку Донбасу 5 квітня 1922 р. окружні карні розшуки були підпорядковані в оперативному відношенні органам ДПУ, і цей наказ закріплювався спеціальною постановою ВУЦВК від 6 грудня 1922 р. [167].

З виділенням розшуку зі складу міліції розпочалося його реформування. Були ліквідовані кримінально-слідчі столи, які функціонували з 1920 р. при кожному районному відділенні міліції і займалися практичною роботою на місцях: збирали дані про випадки кримінальних правопорушень, про місце та час скоєння злочину, займалися встановленням особи винного, збирали речові докази і таке інше. Також були встановлені чіткі штати [168]. Взагалі, на цьому етапі було налагоджено тісний зв'язок між органами ДПУ та карним розшуком, які і до цього співпрацювали, але тепер їх співпраця набула більш офіційного характеру. Це поставило карний розшук Донецької губернії у привілейоване становище по відношенню до міліції. Вони розпочали конкурувати між собою, відмовляли один одному в допомозі, що досить скоро позначилося на загальному рівні роботи. І тому наказом Головного управління міліції УСРР від 23 жовтня 1923 р. карний розшук знов було злито з міліцією. Однак це не припинило вже налагоджених добрих стосунків з ДПУ – вони співпрацювали і надалі у боротьбі з кримінальним бандитизмом, при розслідуванні важких злочинів і таке інше. До речі, у 1924 р., коли відчутне зменшення державного фінансування ДПУ примусило їх провести скорочення штатів, то більшість цих звільнених працівників зміцнили собою склад карного розшуку [169].

Зміни в стосунках між карним розшуком і міліцією співпали за часом із загальним реформуванням центрального апарату, що розпочалося у серпні 1923 р. Відділи управління виконкомів, яким до цього часу підпорядковувалася міліція, скасовувалися [170]. Було також ліквідовано і промислову міліцію, яку замінили загони озброєної промислової охорони, підпорядковані окружним управлінням міліції [171]. На базі Головного управління міліції, Управління карного розшуку та інших близьких за змістом роботи структур було створено Центральне адміністративне управління. На місцях цю схему було продубльовано, але з деяким запізненням. Адміністративні відділи окружних виконкомів Донецької губернії були сформовані восени 1924 р. і завідували відділом надвірної міліції, відділенням розшуку, будинками примусової праці (БУПР) та записом актів громадянського стану (ЗАГС), а також адміністративним відділенням нагляду та контролю [172].

Як бачимо, між прийняттям рішення про реформування та здійсненням заходів щодо створення адміністративних відділів окрвиконкомів минув тривалий час. Що ж відбувалося між цими двома етапами однієї події, в період, коли статус правоохоронних органів чітко визначений не був?

Навесні 1924 р. губернські відділи ДПУ отримали обіжного листа за підписом заступника голови ОДПУ Г.Ягоди, в якому пропонувалося винести на обговорення губвиконкомів питання про повне злиття органів міліції й розшуку з органами ДПУ та розформування НКВС. Це питання обговорювалося на нараді НКВС союзних республік 16 червня 1924 р., і оскільки прийнята резолюція проходила під подвійним грифом “Цілком таємно” та “Не підлягає оголошенню”, то в ній усе називали більш-менш своїми словами. Процитуємо деякі положення цього документа: “...постановка питання про таке підпорядкування могла б бути зрозумілою при відчутному погіршенні внутрішнього політичного стану в державі... Існує залежність міліції від місцевих республіканських автономних центрів та виконкомів, що продиктована їх своєрідними побутовими і національними особливостями та характером міліцейської роботи. Міліція не може діяти незалежно від вказаних умов, оскільки міліцейський апарат проникає в саму гущу населення і свою роботу повинен пристосовувати до особливостей кожної національності”. Таким чином, ми

бачимо тут намагання з боку ОДПУ максимально централізувати систему органів, що займалися боротьбою як з кримінальною, так і з політичною злочинністю, та очолити її, а з боку республіканських НКВС – зберегти власний статус та запобігти цій централізації, яка розцінювалася досить чітко: “Передача міліції в об’єднане та централізоване відомство ОДПУ буде означати порушення прав автономних та союзних республік, встановлених Конституцією СРСР” [173].

Врешті-решт централізаторські тенденції, проявлені керівництвом ОДПУ, були засуджені на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) та на нараді НКВС союзних республік, на якій наголошувалося на “конституційній невідповідності та політичній помилковості внесеної ОДПУ пропозиції” [174]. РНК УСРР визнав необхідним збереження структури НКВС, побудованої аналогічно російській та іншим союзним і автономним республікам. Однак слід зауважити, що це збереження НКВС носило в Україні подвійний характер, оскільки призначений у вересні 1923 р. новий голова ДПУ УСРР В.А.Балицький у березні 1924 р. обійняв посаду наркома внутрішніх справ УСРР. Нагадаємо, що в Україні поєднання цих посад тимчасово припинилося після прийняття положення, затвердженого ЦВК СРСР від 15 листопада 1923 р., за яким створювалося ОДПУ, при цьому ДПУ вилучалося зі складу НКВС союзних республік, а керівництво роботою місцевих органів ОДПУ здійснювали спеціальні уповноважені при республіканських РНК [175].

По закінченні цього періоду дебатів питання організаційної побудови органів внутрішніх справ було вирішено у вигляді адміністративних відділів, в які міліція та карний розшук увійшли на правах підвідділів [176]. Третім компонентом цієї системи стала заново відтворена промислова міліція, яку повертали до життя у лютому 1924 р. наказом Донецької губернської міліції та Донвугілля про організацію промміліції на підприємствах останнього [177].

І, нарешті, у 1926 р. відбулося довгоочікуване визначення статусу міліції, її структури, підпорядкування та меж діяльності. У жовтні 1926 р. було обговорено постанову ВУЦВК та УСРР “Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР”, якою скасовувалися всі попередні постанови РНК УСРР, такі як: “Про робітничо-селянську міліцію УСРР” від 14 вересня 1920 р. [178], “Про організацію з міліціонерів охорони заводів, фабрик, радгоспів та інших державних підприємств, що мають важливе місцеве або суспільне значення” від 31 березня 1922 р. [179], “Про промислову міліцію” від 17 грудня 1924 р. [180], “Про залучення стройових працівників міліції та активних працівників карного розшуку до відповідальності на підставі статті 107 КК УСРР за самовільне залишення служби раніше встановленого законом терміну” від 25 серпня 1925 р. [181].

За новим положенням міліцію визначили як “виконавчий і оперативний по охороні внутрішнього порядку та безпеки орган центральної та місцевої влади, який перебуває у віданні НКВС”. Чітко було встановлено і структуру міліції УСРР. До її складу входили: міліція надвірна, міліція промислова та карний розшук. Положення це було запроваджене 1 січня 1926 року.

Протягом наступного року, у процесі згортання непу, деякі корективи було внесено в систему промислової міліції. Так, постановою РНК СРСР від 12 травня 1927 р. “на виробництві, яке має державне значення, для більш надійного захисту від підпалень, вибухів та ряду інших шкідництв з боку агентів міжнародного капіталу замість промислової охорони ввести воєнізовану охорону” [182].

Таким чином, розглянувши процес вирішення організаційного питання протягом 1920-х рр., ми можемо розцінювати цей період як час перманентних пошуків у сфері побудови республіканських органів внутрішніх справ. Відсутність до 1926 р. чіткого положення, яке б окреслювало права, обов’язки та межі діяльності міліції, спричинювала втручання у справи органів по боротьбі з кримінальною злочинністю з боку партійних комітетів, керівництва виконкомів, НК-ДПУ та інших установ, підривала і без цього досить нестійку систему. Організаційні пошуки 1920-х років закінчилися прийняттям “Положення про робітничо-селянську міліцію УСРР”, яке чітко визначило сферу діяльності міліції, її статус, а також врегулювало відносини між міліцією та карним розшуком як структурними підрозділами однієї системи. У 1927 р. карний розшук уже не провадив дізнання, яке цілком було визнане однією з головних функцій міліції [183].

Організаційні пошуки супроводжувалися вирішенням кадрового питання. В сучасній історичній науці і досі залишається проблемною оцінка вирішення кадрового питання в радянських установах на початковому етапі їх діяльності. Центром дебатів стали проблеми використання старих спеціалістів та реальні наслідки політики щодо укомплектування радянських установ «пролетарським елементом». Особливо це стосується правоохоронних органів, оскільки їх

розцінювали як представників радянської влади на місцях, тому вирішення проблеми кадрів тут, особливо в умовах непу, прискорювалося.

Як було зазначено вище, до початку 1920 р. не існувало загальної схеми побудови міліцейських апаратів, не працювала централізована система керівництва. При цьому новоутворена міліція цілком відмовилася від допомоги колишніх спеціалістів царського режиму. Головною умовою прийняття на роботу в міліцію була відданість радянській владі. Саме на цьому етапі було винайдено такий напрямок вирішення проблеми кадрів, як відрядження в міліцію України, і зокрема Донбасу, працівників російських правоохоронних органів. Правоохоронна система України створювалася за часом пізніше, ніж у Росії. Внаслідок несталості радянської влади, широкомасштабного селянського повстанського руху, національно-визвольних рухів процес формування радянських органів правопорядку відбувався в Україні з деяким запізненням, але вже на підставі наявного російського досвіду. Носіями цього досвіду і стали міліціонери, відряджені з російських губерній. Питання про них гостро постало у 1920 р., після офіційного оформлення стосунків між Росією та Україною у вигляді “воєнно-політичного союзу”. Уряд України почав вимагати повернення російських міліціонерів на попередні місця роботи. Так, за наказом начальника Головного управління міліції УСРР О.М.Чайковського, всі міліціонери, відряджені з губерній РСФРР на територію Донецької губернії, повинні були не пізніше 1 січня 1921 р. повернутись до Росії. Правда, у відношенні командного складу це рішення мало більш поміркований характер: їх відправляли назад тільки в тому разі, якщо їх було ким замінити [184]. Але здійснити таке повернення одним тільки адміністративним рішенням було вже неможливо. За той термін, що пройшов від початку їх відрядження і до 1921 р., більшість міліціонерів встигли перевезти в Донецьку губернію свої родини, скарб. Були серед них і ті, хто просто не мав коштів для такого переїзду. Це змусило українське керівництво шукати вихід. Було вирішено, що російські міліціонери, які бажали продовжити роботу в міліції Донбасу, мали право залишатись, але працювати вони повинні були тепер на загальних умовах - їм негайно припиняли сплачувати добові як відрядженим та переводили на місцевий оклад [185].

Однак відряджені з Росії не могли вирішити цілком проблему кадрів. В умовах розвинутого бандитизму, проблем із постачанням, обмундируванням, утриманням тощо відчувалася нестача бажаних поступити на службу в правоохоронні органи. Це і зумовило пошук інших напрямків вирішення кадрового питання, одним з яких стала мобілізація в міліцію Донбасу військових з Червоної Армії. Саме тому рішення про мілітаризацію міліції за умов уведення непу можна розцінювати як логічне продовження політики, розпочатої ще у 1920 р., коли міліція Донецької губернії посилювалася спеціально для цього мобілізованими червоноармійцями. Їх робота тут дорівнювала службі в армії, демобілізувати їх могли тільки військкомати [186]. Так, наприклад, у 1921 р. на підставі телеграми начальника мобілізаційного управління штабу ХВО від 6 жовтня 1921 р. усі установи, в які були мобілізовані червоноармійці 1897 р. народження, повинні були звільнити їх у безстрокову відпустку [187]. За письмовим нарядом від штабу ХВО для міліції Донбасу протягом 1920-1921 рр. були відряджені 1092 червоноармійці 1897 р. народження [188]. Але на момент демобілізації у складі міліції Донбасу їх виявилось близько двох тисяч [189]. Вони представляли майже всю територію колишньої Російської імперії. Так, у Юзівському повіті 83,6% демобілізованих відправилися додому у напрямку Пермі, Іркутська, Уфи, Москви та Самари. Решта, 16,4%, були місцевими мешканцями [190]. Така кількість демобілізованих була відчутною втратою для міліції, і тому Головне управління міліції в Харкові вирішило оголосити добровільний набір до лав органів правопорядку. З повітів надходили телеграми, в яких доповідалось, що внаслідок демобілізації у міліції спостерігався значний некомплект, який не поповнювався. Недостатня кількість працівників викликала посилення кримінальних проявів, зокрема збільшилась кількість грабежів [191]. Складність міліцейської роботи, відсутність обмундирування, зброї, погане харчування та мінімальні оклади робили службу в міліції не дуже привабливою. І тому червоноармійські мобілізації здавалися одним з найреальніших джерел комплектування міліції, оскільки добровольців у цей час виявилось небагато.

Також треба вказати ще одне джерело комплектування міліції «пролетарським елементом», яке було знайдено для вирішення проблеми некомплекту в складних умовах запровадження непу - в 1921 р. Цим джерелом стали комітети незаможних селян - КНС. Постановою ВУЦВК від 13 квітня 1921 р. було затверджено «Закон про комнезаможі», в одному з пунктів якого вказувалося, що КНС повинні взяти участь у формуванні кадрів міліції, і водночас наглядати за її діяльністю як у центрі, так і на місцях [192]. Зарахування членів КНС до лав міліції підтверджувалося спеціальною постановою РНК УСРР від 15 квітня 1921 р. [193].

Уже в червні 1921 р. Головне управління міліції зацікавилася, як і наскільки втілюються ці розпорядження та постанови на місцях. Керівництво Донецької губернської міліції отримало таємного обіжника за підписом начальника міліції УСРР Чайковського, в якому пропонувалося повідомити центр про кількість загонів КНС, що перейшли на службу в міліцію, детально описати їх озброєння, коней, обмундирування, вказати кількісний та соціальний склад загонів [194]. Але відповіді з місць були невтішними. Повітові міліції надсилали інформацію тільки після повторних таємних запитів. Так, Юзівський підвідділ міліції на червневий запит 1921 р. відповів тільки в серпні - «загони не сформовані з причин збирання продподатку та бандитизму» [195]. Аналогічні повідомлення надійшли і з інших повітів, зокрема Старобільського [196]. Взагалі надто активної участі загонів КНС у роботі міліції Донецької губернії не спостерігалось. Більшість цих загонів було влиито до складу продовольчої міліції. Решту передали відповідним начальникам міліцій, які повинні були «профільтрувати» комнезаможів та доукомплектувати ними правоохоронні органи [197]. Цей перехід на службу членів КНС одразу ж позначився на якості роботи міліції. Потрібно було багато енергії та часу, щоб навчити вчорашніх селян-незаможників міліцейській службі [198].

Фактично всі вказані вище категорії працівників правоохоронних органів прийшли в міліцію Донбасу з моменту її створення, в основному з початку 1920 р. і пізніше. Більшість з них не мала відповідного досвіду, не була знайома з міліцейською справою взагалі. Серед міліціонерів були колишні пекарі, вибійники, хлібороби, чорнороби та інші, яким доводилось набувати досвіду безпосередньо під час роботи. Але необхідність подолання кримінальної злочинності, налагодження нормального життя в республіці, вимагали присутності в лавах працівників правоохоронних органів старих, дореволюційних фахівців. Особливо це стосувалося карного розшуку. Потрібні були спеціалісти-оперативники, фотографи, дактилоскопісти та інші, які б могли сприяти справі боротьби зі злочинністю, а також передати свій досвід новим працівникам. Навесні – влітку 1921 р. Головне управління міліції України навіть звернулося в Народний комісаріат праці з проханням взяти на облік спеціалістів царської поліції, які знайшли собі роботу не за профілем, для того, щоб начальники управлінь міліцій на місцях отримали можливість вимагати від будь-яких установ повернення старих спеціалістів на роботу в правоохоронні органи. Але приймати на роботу дореволюційних «спеців» начальники міліцій мали право тільки після отримання дозволу на це від виконкомів та відповідних політичних органів на місцях [199].

На жаль, зараз дуже складно підрахувати, скільки ж старих спеціалістів працювало в правоохоронних органах Донецької губернії на початку 1920-х рр. Це пояснюється тим, що, по-перше, дані про колишніх спеціалістів не подавалися окремо, а вказувалися тільки загальні кількісні показники, і, по-друге, тим, що у зв'язку з перманентними «чистками» колишні фахівці і самі були зацікавлені в тому, щоб приховати свою кваліфікацію. Про їх кількість ми можемо судити тільки через опосередковані дані - скільки їх було вичищено з лав правоохоронних органів. Так, з міліції та карного розшуку Донецької губернії в 1923 р. було вичищено 104 особи, які служили в поліції та білогвардійських військових формуваннях (дані на них подавалися разом), що складало 17,1% [200] від усіх вичищених. На фоні цього дані про чистку, наведені в доповіді про стан та діяльність міліції України за 1923 р., не виглядають реальними - тут указано, що на території усєї України за службу в поліції та у білих було звільнено 95 осіб, що менше навіть кількості звільнених тільки по Донецькій губернії [201]. Як би там не було до 1923 р., але після нього в лавах міліції Донбасу вже не перебувало жодного працівника царської поліції [202].

Наскільки ж досягли мети всі ці напрямки формування пролетарського складу правоохоронних органів? Якщо розглянемо особовий склад міліції Донецької губернії на початку 1921р., то побачимо, що 35-40% міліціонерів тут були уродженцями російських губерній, 50-55% - місцевими мешканцями і решта - представники інших губерній України. Серед командного складу частка представників російських губерній складала близько 70%. Майже весь командний склад був партійним, причому члени партії з Росії становили знову ж таки 70-75% від усіх наявних членів партії [203]. Тобто командний склад міліції Донбасу посилювали передусім партійцями.

Якщо розглянемо місце народження тільки членів партії, що перебували на службі в лавах міліції Донецької губернії, то побачимо, що партійці з Росії склали в середньому 50-60% від усіх наявних членів партії, тоді як частка місцевих уродженців не перевищувала 30-40%, і решта - це міліціонери, переведені в міліцію Донбасу з усєї України [204]. Узагалі за кількістю партійців – працівників міліції Донбас значно випереджав усі інші регіони України. Так, якщо на території усєї України члени партії у правоохоронних органах склали в середньому 6%, то в міліції Донбасу їх було 33,8% [205].

Належність до більшовицької партії була майже обов'язковою умовою для того, щоб обійняти посаду командного рівня. А оскільки головною метою російських представників правоохоронних органів було налагодження роботи апарату міліції України та побудова його аналогічно до російського, то саме їх і призначали на командні посади для здійснення цієї політики. Так, наприклад, весь командний склад Маріупольської та Бахмутської повітових міліцій походив з російських губерній. Взагалі на початок 1921 р. серед командного складу міліції місцеві уродженці становили приблизно 20-30% [206].

Окремо слід зупинитись і на такому засобі вирішення кадрового питання, як «чистки». Цей засіб комплектації правоохоронних органів був провідним протягом 1920-х років. Дев'ятого квітня 1920 р. губернські начальники міської та повітової міліції одержали наказ Головного управління української робітничо-селянської міліції, в якому зверталася увага на те, що з боку громадян УСРР неодноразово надходять скарги на незаконні дії міліції, такі як хабарництво, насильство, брутальність, пияцтво і таке інше. Для подолання цих негативних явищ пропонувалося «вичистити» міліцію від «злочинницького елемента», що потрапив до її лав [207]. Питання про «чистку» міліції не було зняте з порядку денного і в умовах радянсько-польської війни та боротьби із силами Врангеля. У липні 1920 р. міліції знов було наказано «негайно розпочати чистку, незважаючи на те, що кількість працівників зменшиться. В міліції багато колишніх поліцейських, жандармів та інших – елементи, які всіляко гальмують та розкладають ще не до кінця налагоджений апарат міліції» [208]. Для прискорення «чистки» наказом голови Всеросійської надзвичайної комісії від 1 червня 1920 р. (який поширювався і на Донецьку губернію), створювалися міжвідомчі комісії, які «як постійні органи повинні замінити представництва від НК при обслідуванні роботи в установах» [209]. До складу такої комісії входили представники НК, відділу юстиції та робітничо-селянської інспекції.

У рамках політики спрощення радянського апарату у 1922 р. відбулось скорочення штатів в усіх радянських установах, включаючи й ті, що були підвідомчі НКВС. Для того, щоб обґрунтувати ці звільнення в умовах безробіття та кризи, їх назвали знайомим тут з 1920 р. словом «чистка». Особливо рекомендувалося звернути увагу на «начальників районів повітової міліції, перевіряючи їх відданість справі революції чи співпрацю з бандитами», а також перевірити «по окремих районах міліціонерів, що зжилися з куркулями» [210]. Так, на початку 1922 р. штат міліції було скорочено з 8418 осіб до 4750 (це скорочення було пов'язане не тільки з «чистками», а ще й із закінченням етапу воєнізації міліції), а на 1 грудня 1922 р. особовий склад міліції Донецької губернії нараховував уже тільки 1450 працівників [211]. З лав правоохоронних органів звільняли за такі злочини, як служба в поліції та у білих, дезертирство з лав Червоної Армії, хабарництво, шкурництво, непридатність до служби. В цьому ж 1922 р. майже 10% були вичищені з міліції з причин малолітства, частину міліціонерів звільнено за інтелігентність [212]. Під час цієї «чистки» втратили роботу тільки 6 осіб, що мали досвід роботи в дореволюційній поліції [213].

В наступному, 1923 р., старих спеціалістів почистили більш ретельно. Цей рік став справжнім «роком чисток» для правоохоронних органів. Другого січня 1923 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом був проголошений початок Всеукраїнської чистки міліції [214]. В середині січня на місцях отримали «Інструкцію про порядок перегляду особового складу міліції та доукомплектування», в якій чітко вказувалося, що саме має на меті ця «чистка» - «виявлення відповідного службі в міліції наявного складу її працівників шляхом з'ясування ступеня пролетарської класової свідомості, соціального походження, індивідуальних здібностей, професійної міліцейської підготовки та морального рівня». Як бачимо, пролетарська свідомість була пріоритетним показником, тоді як професійна міліцейська підготовка названа в документі однією з останніх [215].

У лютому цього ж року губернські виконкоми отримали «Інструкцію про перегляд особового складу в установах та на підприємствах, підвідомчих НКВС УСРР» [216]. Згідно з нею створювалися постійно діючі перевірконо-атестаційні комісії у складі трьох-чотирьох осіб – представників від адміністрації, комуністичного осередку, комітету службовців, ДПУ та прокуратури. Через цю комісію повинні були пройти усі працівники, незалежно від стажу та посади. Винятком були лише члени партії - їх кандидатури розглядалися на засіданнях комосередків.

У списках «вичищених» наведені такі причини звільнення з роботи: служба у білих, у Махна, Петлюри; служба в поліції, австрійській жандармерії та гетьманській варті; посадові злочини (хабарництво, приховування злочинців, халатне ставлення до служби, брутальність, кар'єризм, зловживання службовим становищем, приховання при вступі на роботу судимість та інше).

Зустрічалися і такі причини звільнення, як інтелігентність, політична неблагонадійність, аполітичність, спів на криласі, відмова взяти участь у першотравневій демонстрації. Звільненню також підлягали дезертири, ті, хто не служив у Червоній Армії, а також ті, хто не з'явився на чистку [217].

У вересні по губерніях було розповсюджено інструкцію про перегляд особового складу управлінь та місць позбавлення волі - робота спеціально створених перевіряльних комісій розпочалася і тут [218]. Комісія, що перевіряла особовий склад на цій ділянці роботи, була такою ж самою, тільки доповнювалася ще представником від карного розшуку. Також тут розглядали не тільки документи, що зібрав працівник, та відгуки всіх бажаючих, а ще й рекомендувалося опитати всіх до одного арештантів.

“Чистка” 1923 р. в Україні далеко вийшла за межі тих планів, які були поставлені Москвою. Вона “перетворилася на велику, серйозну політичну кампанію, яка ще не мала прецедентів ні в радянській, ні в буржуазній практиці” [219]. Фактично цей перегляд особового складу міліції став публічним судом. Його супроводжувала усна (а у трьох найбільших містах України і навіть світлова) реклама, а також подавалися звіти про хід чистки в місцевій пресі [220].

У 1923 р. з лав міліції України було “вичищено” 2733 особи. Від загальної кількості вичищених 57% складали селяни, 25,7% - робітники, 16,6% - інтелігенти, 0,7% - буржуазія. Росіяни складали 69%, українці та інші – 31%. Колишні поліцейські та чини білої армії складали 7,6% [221].

У цьому ж році з лав державної та промислової міліції Донецької губернії було звільнено 609 осіб, з них: за службу в поліції та у білих - 17,1%, за пияцтво - 17,1%, за непридатність до міліцейської служби - 11%, за співучасть у злочинах - 10,7%, політично неблагонадійних, шкурників, елементів, які вважалися чужими радянській владі, - 6,6%, за хабарництво - 3,1%, як куркулів або осіб буржуазного походження - 1,3%, з інших причин - 33,1% [222].

“Чистка” міліції у 1923 р. набула найбільшого розмаху серед усіх чисток 1920-х рр. Міліція Донбасу рапортувала, що їй вдалося звільнитися від 32% «свого попереднього складу, злочинницького, білогвардійського та негідного елемента» [223]. Дійсно, серед звільнених було багато п'яниць, хабарників, непридатних до служби. Але, вирішуючи проблему кадрів, нова влада на деякий час, здається, забула про необхідність регулярної та систематичної боротьби зі злочинністю.

По-перше, щоб пройти чистку, кожен із міліціонерів повинен був зібрати значну кількість документів, частину яких треба було замовляти за межами не тільки Донбасу, а й України - свідоцтва про народження, характеристики з попереднього місця роботи або служби та інші. Це відволікало працівників правоохоронних органів від їх безпосередньої роботи.

По-друге, як підкреслив начальник Таганрозької повітової міліції В.Г.Максимов, «чистка створила атмосферу пригніченості, тому що старе прислів'я «Хто у Бога без гріха» було виправдане тут цілком. Поряд з особами, яких треба було звільнити, що обов'язково було зроблено і без чистки, мало місце зведення особистих рахунків, коли невеличка провина, навіть і не провина, а недоречно сказане слово, давали підставу для вичищення. Звісно, кожен, пригадуючи свою роботу та усвідомлюючи за собою ці гріхи, був невпевнений у завтрашньому дні, а це впливало на самопочуття і на продуктивність роботи» [224].

І, по-третє, суттєво позначилося на стані боротьби зі злочинністю те, що під час чисток оголювалися значні території, на яких майже не залишалося працівників правоохоронних органів. З місць повідомляли, що в деяких відділеннях начальники були змушені формувати особовий склад наново [225]. Особливо загрозливим це ставало ще й тому, що нові працівники, відряджені від професійних, радянських та партійних органів прибували нерегулярно, а прийняття добровольців під час чисток припинялося [226].

Чистки 1923 р. та попередніх років призвели до різкого скорочення штатів. Наприкінці 1923 – початку 1924 рр. в сільських районах залишилося тільки три працівники (один начальник району та два міліціонери), незалежно від площі та кількості населення. Було підраховано, що один український міліціонер у 1924 р. в середньому обслуговував 16380 сільських жителів та 695 мешканців міст [227] (для порівняння: за нормами 1920 р., один міліціонер обслуговував 3 тис. мешканців сільської місцевості та 400 осіб у місті [228]).

Далі, сільська місцевість фактично залишилася без осередків розшуку (окрім заштатних міст, де розпорядженням НКВС були введені посади двох агентів розшуку). Це також вплинуло на якість роботи, оскільки в районах було важко виявити кримінальні елементи тільки за допомогою дізнання - селяни, побоюючись помсти, досить нечасто викривали злочинців [229].

Однак головної мети було досягнуто. Чистка 1923 р. завершила процес формування пролетарського складу правоохоронних органів.

Таблиця 3.3

Соціально-демографічні дані про працівників промислової і державної міліції та карного розшуку у 1923 р. [230]

Висловлюючись мовою документів 1920-х рр., «міліція після чистки набула більш оформленої пролетарської фізіономії» [231]. Наведена вище таблиця чітко демонструє загальні напрямки вирішення кадрового питання в правоохоронних органах Донбасу. Так, бачимо, що після чистки 1923 р. міліція та карний розшук Донбасу демонстрували чисто робітничо-селянський склад. Це водночас позначилося і на загальноосвітньому рівні працівників – малоосвічені та з початковою освітою разом склали 95,9%. Також внаслідок звільнення старих спеціалістів, дореволюційних працівників міліція значно «молодшає» - майже половині її працівників не виповнилося і 25 років, а працівники, старші за 35 років, склали лише 10%. У статистичних даних про працівників правоохоронних органів Донецької губернії за 1923 р. спеціально було залишено колонку «колишні поліцейські», щоб продемонструвати, що їх в губернських міліції та розшуку не залишилося жодного [232]. І, щоб запобігти поверненню цих «небажаних елементів», їх звільняли без права поновлення в посаді, хоча це було явним порушенням правових норм того часу [233].

Ставали також більш жорсткими умови прийому до лав правоохоронних органів. Після чистки 1923 р. на службу в міліцію приймали тільки тих, хто мав трьох партійних поручителів, довідку про несудимість, атестацію з місця попередньої роботи, рекомендацію професійної спілки або місцевого партійного комітету. З цього часу в міліцію не приймали не тільки тих, хто служив у білогвардійських військових формуваннях, а й навіть тих, хто мешкав на території, захопленій білими [234]. До того ж чітко визначалося, що командний склад правоохоронних органів повинен призначатися тільки через Головне управління міліції республіки, а також і те, що «начальники губернських, повітових та районних міліцій повинні обов'язково бути партійними, а їх призначення повинно узгоджуватися з губернськими та повітовими партійними й виконавчими комітетами» [235].

Аналогічна чистка лав міліції та розшуку в округах колишньої Донецької губернії була проведена восени 1925 р. Вона не мала вже того класового характеру та політичного змісту чистки 1923 р. Основними причинами звільнення у 1925 р. були здебільшого кримінальні порушення, такі як хабарництво, знущання над заарештованими, пияцтво, зв'язок із злочинницьким світом, невідповідність посаді. Про якість попередніх чисток може свідчити той факт, що, наприклад, у 1925 р. в Артемівській окрузі з 1116 осіб, які працювали в міліції й розшуку, були виявлені тільки троє колишніх працівників надвірної поліції та п'ятеро тих, хто служив у білих [236]. А в Луганській окрузі серед вичищених у 1925 р. не було жодного старого спеціаліста [237]. Тепер головним ставало вже не формування пролетарського складу, оскільки це вже було вирішено, а подолання згубної криміналізації працівників правоохоронних органів.

Також з 1925-1926 рр. на кадровій політиці щодо працівників правоохоронних органів почала позначатися «українізація». І хоча місцеві керівники «втілювали в життя принцип прийому на роботу осіб, що знають українську мову, незалежно від їх корінного походження», однак політика «коренізації» у цьому випадку відіграла свою роль [238]. Серед працівників правоохоронних органів України поступово збільшується частка українців (так, у 1926 р. їх було 56,2%, у 1928 р. - 62,7 %, у 1929 - 64,8%) [239]. Але в Донбасі цей процес проходив повільніше. На місцях із напругою переходили на корінну мову діловодства, міліціонерів примушували відвідувати вечірні курси по вивченню мови, погрожуючи звільненням [240]. Спостерігалися випадки, коли на запити з центру, написані українською мовою, на місцях або не реагували взагалі, або відповідали якусь нісенітницю, що свідчить про низький рівень володіння мовою [241].

З 1927/1928 рр. активізувалася практика «висуванства». Суд, прокуратура, міліція поповнювалися за рахунок спеціально висунутих парткомаами перевірених робітників та селян, які довели свою революційну свідомість [242].

Таким чином, протягом 1920-х років у вирішенні проблеми кадрів правоохоронних органів головним було формування їх пролетарського складу. На початковому етапі кадрове питання вирішувалося за рахунок досвідчених працівників радянської міліції Росії, мобілізованих червоноармійців, членів КНС і, нарешті, місцевих добровольців, переважно пролетарського походження. Після 1925 р. кадри правоохоронних органів почали поповнюватися місцевими

«висуванцями», які володіли українською мовою. Але при цьому пролетарські корені були і надалі більш вирішальними, ніж корені національні.

Процес розв'язання кадрової проблеми в правоохоронних органах Донбасу проходив під керівництвом та контролем з боку більшовицької партії, яка посилала своїх представників передусім у ті повіти Донецької губернії, які спеціалізувалися на промисловому виробництві й у зв'язку з цим були пріоритетними в питанні наведення «революційного порядку». Це стосувалося передусім таких повітів, як Юзівський, Шахтинський, Гришинський, Бахмутський, Луганський, а також Маріупольський (як стратегічно розташований та прикордонний). Оскільки Донбасу відводилась роль економічної бази Радянської держави, то головним завданням правоохоронних органів тут було створення максимально сприятливих умов для розгортання відбудовчих процесів, а також налагодження регулярних поставок у центр продовольства та вугілля для вирішення продовольчої й паливної кризи. Цим і була зумовлена підвищена увага до кадрів правоохоронних органів саме в промислово розвинутих районах Донецької губернії. З цієї точки зору показовим є і те, що у названих вище повітах переважна більшість працівників була на службі в міліції з 1920 р., тоді як, наприклад, в міліції Слов'янського повіту дореволюційні працівники склали більше 30%, а в 4-му районі Слов'янської повітової міліції - більше половини особового складу. Тобто Слов'янський повіт явно не був пріоритетним у радянській політиці щодо Донбасу [243].

Процес укомплектовування правоохоронних органів виявився болючим та складним. Часто переважання політичного змісту у вирішенні кадрового питання негативно позначалося на рівні роботи та призводило до зростання негативних явищ у суспільстві. «Чистки», що мали продемонструвати народний характер держави, главенство пролетаріату над державними установами призводили до зниження авторитету працівників правоохоронних органів, породжували у злочинців впевненість у відсутності кари. Але проблему, що була для радянського уряду першочерговою, було вирішено: після 1923 р. міліція Донбасу констатувала наявність чисто пролетарського кадрового складу.

* * *

Таким чином, специфічною рисою першого радянського десятиріччя стало поєднання зусиль новоутворених надзвичайних та правоохоронних органів у справі наведення «революційного порядку». Невизначеність статусу кожного елемента радянської правоохоронної системи призводила до певних зіткнень між її структурними елементами, примушувала шукати нові організаційні форми і з'ясовувати власні функції. Зайнята «внутрішніми» проблемами, система органів правопорядку виявилася нездатною забезпечити необхідний рівень протистояння злочинності у нестабільному та неконтрольованому суспільстві перехідного часу. Перегини у вирішенні кадрового питання, превалювання класово-партійного підходу у процесі комплектування органів правопорядку призводили до зниження їх дієздатності. Неймовірно жорсткі умови життя та праці, погана матеріальна забезпеченість працівників надзвичайних, правоохоронних органів та судових установ перетворювали значну частину їх на злочинців.

Однак поступово, із завершенням організаційного періоду, система надзвичайних та правоохоронних органів набувала структурної усталеності, зміцнювалася кадрово та професійно, стаючи вирішальним чинником протистояння злочинності.

РОЗДІЛ 4. БОРОТЬБА З КРИМІНАЛЬНОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ В ДОНБАСІ У 1920-ті РОКИ

4.1. Юридичні засади правоохоронної діяльності

Практика терору є характерною для усіх революцій. Події 1917 року не стали у цьому відношенні історичним винятком. Але перед більшовицькою владою постала серйозна проблема - знайти певну середину між необхідністю захищати завойовану владу й прагненням сформувати позитивний міжнародний імідж нової Радянської держави. Однак це виявилось дуже складним

завданням, оскільки репресій зазнали не тільки класові вороги радянської влади, а й саме кримінальне право, що базувалося на традиціях, звичаєвих моральних нормах та складалося протягом тривалого часу [1].

Постанова РНК Росії від 5 вересня 1918 р., що, як і більшість російських постанов та розпоряджень автоматично поширювалася на всі території, підконтрольні більшовицькій владі, проголошувала початок “червоного терору”. Це рішення було прийняте на підставі даних, що надійшли від ВНК, і пояснювалося необхідністю захисту Радянської республіки від класових ворогів [2]. Йшлося про ізолювання ворогів нової держави у концентраційних таборах, а також про розстріл усіх тих осіб, які підтримували будь-які стосунки з білогвардійськими організаціями, мали відношення до заколотів та заворушень. Улітку 1920 р. на території України було створено 24 концтабори, розраховані на 20 тисяч ув’язнених. На початку 1921 р. в них утримувалося 6 тисяч осіб, серед яких 43-45% складали ув’язнені на термін до 5 років, 38-40% - ув’язнені до кінця війни, 5-6%; становили заручники та стільки ж – військовополонені, 4-5% отримали строки більше 5 років [3]. Зрозуміло, що ці заходи опинялися за межами кримінального права. Але цікавою з цієї точки зору є частина вказаного вище документа про необхідність надрукувати прізвиська всіх розстріляних, пояснюючи при цьому, на якій підставі їх було розстріляно. Тобто більшовики намагалися для всіх тих, хто не поділяв інтересів радянської влади, знайти відповідне визначення злочину та навісити ярлика «злочинець» (термін, що однозначно негативно сприймається людською свідомістю).

Вибір між бажанням сформувати позитивний міжнародний образ і необхідністю втримати та захистити свою владу призводив до розширення меж тлумачення поняття «законність» не тільки щодо кримінального права, а й у питаннях законодавчого закріплення нової політичної системи. Влада більшовиків формувалася як партійна диктатура. Радянська політична система не залежала від голосів виборців. Диктатуру від імені партії здійснював ЦК РКП(б). Законодавчо керівна роль більшовицької партії була закріплена тільки у 1936 р. у Конституції СРСР [4]. Оскільки нова влада задекларувала повну відмову від надбань попереднього періоду в правоохоронній сфері, то в цих умовах цілком зрозумілою була ліквідація буржуазних законів, які не відповідали ідеології нових переможців. Носієм вищої моралі та революційного права повинен був стати пролетаріат.

Законодавство нової держави формувалося у двох напрямках: видання декретів і постанов радянської влади та правотворча діяльність місцевих судових органів, які повинні були гнучко реагувати на зміни в суспільно-політичній сфері [5]. Кримінальне право, що перебувало у стадії формування, було надмірно ідеологізованим. Вважалося, що кримінальні елементи складаються із вихідців з буржуазних або перехідних класів, які не сприйняли революцію і намагаються перешкодити зміцненню пролетарської держави. Наголошувалося, що з подоланням опору буржуазних елементів та з побудовою комуністичного суспільства пролетаріат ліквідує державу як апарат тиску та право як функцію держави. Виходячи з цього, діяльність правоохоронних органів розглядалася як тимчасова історична місія. Це ставлення до кримінального світу, злочинності було закріплено у «Провідних основах кримінального права РСФРР» (рос.- “Руководящих началах по уголовному праву РСФСР) [6], які були введені на території України урядом республіки в 1920 р. За цим документом злочином вважалися як діяльність, так і бездіяльність, які були загрозливими для існуючої системи суспільних відносин. Окремо наголошувалося на тому, «що радянське кримінальне право має своїм завданням завдяки репресіям охороняти систему суспільних відносин, що відповідає інтересам трудящих мас... у перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату» [7], тобто ще раз підкреслювалася тимчасовість застосування репресивних заходів щодо кримінальних елементів. Більша частина цього документа була присвячена врегулюванню покарань. Але при цьому зовсім не названі види протиправних дій. “Місцям” надавалася цілковита свобода у вирішенні того, що саме вважати злочином.

Як свідчать архівні документи, протягом 1920 та на початку 1921 р. правоохоронні органи Донецької губернії у своїй діяльності керувалися декретами та постановами російського й українського урядів і обіжниками Народного комісаріату юстиції (НКЮ) УСРР. У цей період нещодавно створена міліція на місцях не мала навіть чіткого уявлення про загальні норми проведення дізнання, і тому більшість матеріалів про зареєстровані правопорушення передавала в юридичні відділи. Так, аналізуючи свою роботу попереднього періоду, працівники Луганської окружної міліції та розшуку констатували, що робота правоохоронних органів у період з 1919 по 1921 р. відзначалася примітивністю, кустарництвом. Форми бланків постанов, протоколів були довільними. У кращому випадку радянська міліція використовувала бланки з поліцейських

порадників. Заарештованих часто утримували під вартою без відповідних постанов, обшуки проводили без ордерів та понять [8]. Таким чином, на момент введення непу в Україні ще не було чіткого, систематизованого зводу законів, який би регулював суспільні відносини. Більшість так званих «непманів» одразу ж опинилися за межами закону, втрачали право обирати та бути обраними. Нез'ясованість різниці між спекуляцією та вільною торгівлею ставила під удар нових комерсантів, розв'язувала руки владі, що залишала за собою право регулювати економіку заходами політичними. Державні рішення у правоохоронній сфері в цей час мали досить суперечливий характер. З одного боку, простежувалося намагання законодавчо закріпити всі ті соціально-економічні зміни, що відбулися в державі (в цьому були однаково зацікавлені як влада, якій потрібно було підняти державу з руїн, так і «непмани», що мали власні матеріальні інтереси), але паралельно з цим продовжувалася боротьба з «класовими ворогами» радянської влади, яка провадилася у напрямках, що не мали відношення до кримінального права, і при цьому - позаправовими методами. На момент 1921 р. населенню України вже стають знайомі такі види злочинів, як «контрреволюція», «шпигунство», «політичний бандитизм». Той, хто не сприйняв політики радянської влади та в тій чи іншій формі заявляв про це неприйняття, автоматично потрапляв до кола кримінальних злочинців.

Масштаби кримінальної злочинності примусили більшовицький уряд посилити увагу до створення нових правових норм, на які б могли спиратись правоохоронні органи, що і самі в цей час перебували в стадії формування. З цієї точки зору досить цікавим є тогочасне пояснення на місцях необхідності прийняття Кримінального кодексу. Так, на загальних зборах партійного осередку міліції Луганського округу у 1925 р. в доповіді було зазначено, що «під час воєнного комунізму засуджували, керуючись революційною свідомістю, але при непі взаємини між членами суспільства ускладнилися, що і викликало видання кодексів кримінального, цивільного, земельного і таке інше...»[9]. Тобто навіть у 1925 р. все ще не відмовилися від ідеї, що кримінальне право є необхідним лише в умовах капіталістичного або перехідного періоду і що прийняття Кримінального кодексу в Україні - це вимушений захід у складний період нової економічної політики. Але міліція та карний розшук, в лавах яких майже не було професіоналів, потребували хоча б елементарних пояснень щодо того, з ким та як вони повинні боротись.

Протягом 1919-1921 рр. першочерговим завданням правоохоронних органів Донбасу була спільна з Червоною Армією та надзвичайними органами боротьба проти бандитизму. І тому в першу чергу на місця відправляли інструкції та постанови центру, що стосувалися саме цього виду протиправних дій. З цих документів слід виділити «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями» від 20 квітня 1920 р. [10], «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом на Україні» від 8 грудня 1920 р. [11], кожна з яких передбачала інститут заручництва. Заручників планувалося брати з осіб «куркульського походження», але в умовах воєнних дій виконати це не завжди було можливим, і тому інструкція від 8 грудня (яка була вже більш продуманою) наголошувала на необхідності перенесення центру ваги всіх покарань саме на заможне селянство, не зачіпаючи незаможних селян та середняків, які були потенційними або можливими прибічниками радянської влади. Але боротьба з політичним бандитизмом не повинна була стати основним заняттям міліції. В неї було дещо інше призначення.

Третього березня 1921 р. губернські управління міліції України (у тому числі і Донецьке) отримали обіжника НКЮ, в якому пояснювалася сутність найбільш поширених злочинів. Зокрема були вказані бандитизм, провокація, саботаж, хабарництво, самоправство, зґвалтування, розбій, підпалення, грабїж та інші. Метою цього документа, розробленого відділом Верховного судового контролю НКЮ, була координація та уніфікація діяльності судових та слідчих органів [12]. Більшості вказаних у документі злочинів надавався політичний зміст. Особливо це стосувалося найбільш шкідливої для радянської влади на початку 1920-х рр. проблеми - бандитизму (як політичного, так і кримінального). Цей обіжник цікавий і тим, що в ньому вже зазначено декілька різновидів посадових злочинів. Незадовільний стан справ у радянських установах, зміцнення самої влади та зміна ставлення до старих спеціалістів примушували уряд звернути особливу увагу на службові правопорушення. Роз'яснення, що прийшли у згаданому вище обіжнику, були явно недостатніми. Реалії життя вимагали більш детального нормативного акта щодо посадових злочинів.

16 липня 1921 р. Донецький губернський відділ юстиції отримав від відділу Верховного судового контролю при НКЮ обіжного листа, який був затверджений головою РНК Х.Раковським та народним комісаром юстиції Є.Терлецьким. Цей документ вже був цілком присвячений тільки посадовим злочинам. Їх описувалося 25 видів, а також зазначалося, що посадовими є й усі кримінальні злочини, що вчинені службовцем [13].

Протягом 1921 р. на місця приходили й інші обіжники, в яких пояснювалися ті чи інші види злочинів, пропонувалося уніфікувати покарання за рівнозначні провини. Фактично 1921 р. для правоохоронних органів Донбасу став часом підготовчої роботи, збирання інформації про те, які види злочинів є найбільш поширеними, як саме їх систематизувати та вибрати відповідне законодавство. Інформацію, що було зібрано на місцях, передавали в центр, який і займався питаннями уніфікації діяльності правоохоронних органів. Результатом правотворчої та статистичної роботи стало оформлення у 1922 р. кримінального права України у Кримінальний кодекс (КК) [14]. Республіканський кодекс текстуально дублював кодекс РСФРР. Це мало сприяти централізації держави, оскільки незалежні республіки об'єднувалися єдиним для всіх кримінальним правом.

У Кримінальному кодексі було враховано потребу детального пояснення на місцях сутності злочинів для уніфікації дій правоохоронних органів на території Радянської держави. Було ретельно описано найбільш поширені злочини і їх можливі підвиди та варіанти. Саме з цього часу на тривалий термін вводилося досить політизоване визначення злочину: «Злочином визнається будь-яка суспільно-небезпечна дія або бездіяльність, яка загрожує основам радянського устрою та правопорядку, встановленому робітничо-селянською владою на перехідний до комуністичного ладу період» [15]. Навіть у цьому визначенні знайшла своє відображення ідея щодо тимчасової потреби в Кримінальному кодексі. Це - посилання на «перехідний до комуністичного ладу період» із нікому не відомою тривалістю та змістом.

Політизація самого терміну «злочин» зумовлювала і порядок введення окремих груп протиправних дій. Кримінальні кодекси відкривали так звані «державні злочини» [16], серед яких 17 статей було присвячено розтлумаченню варіантів контрреволюційних дій та 30 статей було відведено для злочинів «щодо порядку управління» (під ці статті підпадали ті, хто був серед організаторів або учасників масових заворушень, організовував банди або брав участь у вчинених бандами розбійних нападах, ті, хто відмовлявся сплачувати грошові або натуральні податки та виконувати трудові повинності, ті, хто демонстрував відсутність поваги до представників радянських установ та до державних символів (герба, прапора, гімну), ті, хто незаконно звільняв арештованих з-під варти або сприяв їх втечі тощо).

Наступну велику групу формували не менш важливі для радянської влади посадові (службові) злочини [17]. Їм було присвячено 14 статей, які суттєво відрізнялися від 25 вказаних в обіжнику відділу Верховного судового контролю при НКЮ УСРР від 16 липня 1921 р. У Кримінальному кодексі залишилися такі види посадових злочинів, як зловживання владою, бездіяльність влади, недбале ставлення до служби, дискредитування влади, привласнення, хабарництво, підробка та декілька інших. Решту доповнили групи злочинів «щодо порядку управління» та «господарські злочини».

Наступна частина Кримінального кодексу врегульовувала відносини між Радянською державою та церквою. Після неї йшло роз'яснювання сутності господарських злочинів (це трудове дезертирство, невиконання умов договору, який було підписано з державною установою або державним підприємством, штучне підвищення цін, валютні спекуляції, самогонваріння, порушення правил про торгівлю тощо). Фактично ними завершувалася частина Кримінального кодексу, яка регулювала відносини між урядом і населенням, і розпочиналася частина, в якій провідним було звичасве право, моральні норми, які контролюють нормальне існування суспільства. Це - злочини проти життя, здоров'я, свободи й гідності особи та майнові злочини. Цей поділ на дві частини був зумовлений тим, що радянський Кримінальний кодекс 1922 р. розмежував усі види правопорушень на дві категорії:

1. Спрямовані проти встановлених робітничо-селянською владою основ нового правопорядку, або визнані нею найбільш небезпечними, по яких зазначена кодексом нижча межа покарання не може бути знижена судом.

2. Всі інші злочини, по яких встановлено вищу межу покарання, що визначається судом.

Пріоритетне значення злочинів першої категорії підтверджувалося кількістю статей, за якими звинувачених мали розстріляти. Так, серед злочинів першої категорії вищу міру покарання було передбачено 34 статтями, а серед злочинів другої категорії - тільки у двох випадках: при рецидивних розбійних діях, що супроводжувалися насильством або вбивством, та за систематичне розкрадання з державних (!) складів, вагонів, суден. Тобто законом затверджувалось переважність значення життя державного над життям особи.

Прийняття наступного Кримінального кодексу України за часом співпадало з початком згорання непу. В новому кодексі, який було прийнято 1 липня 1927 р., незмінним залишалось

визначення терміна «злочин» із посиланням на умови перехідного до комуністичного ладу періоду. Цей Кримінальний кодекс зафіксував деякі зміни державної політики. Так, було розширено склад контрреволюційних злочинів, уточнювались та доповнювались статті, що стосувалися шпигунства та економічної контрреволюції. Зафіксовані були в кодексі й надбання «чисток» попередніх років - тепер винними ставали не тільки ті, хто служив при царському режимі, а й ті, хто так чи інакше проявив себе під час громадянської війни чи навіть просто мешкав на території, захопленій білогвардійцями [18].

В кодексі 1927 р. з'явився самостійний розділ «Особливо для Союзу РСР загрозливі злочини щодо порядку управління» (у попередньому кодексі він був складовою частиною державних злочинів). Тобто було розмежовано контрреволюційну діяльність та злочинну діяльність щодо порядку управління.

Починаючи з Кримінального кодексу 1927 р. визначилась і стійка тенденція до зростання кількості статей, якими передбачено розстріл як міру соціального захисту. У 1927 році смертну кару передбачали 45 статей (нагадаємо, що у 1922 їх було 36), у 1928 році - 47 статей та у 1929 році - 49 [19].

Таким чином, введення непу відіграло роль каталізатора в процесі становлення правової системи Радянської держави. В умовах ринкових відносин уряд повинен був встановити межі дозволеного, враховуючи необхідність формування міжнародного образу правової держави. Видання в 1922-1923 рр. Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів вперше з 1917 р. дало правоохоронним органам конкретну орієнтацію як у сфері виявлення та кваліфікації злочинів, так і в галузі процесуальних правил. Але протягом цього перехідного періоду право дещо відставало від політики Радянської держави, доповнювалося та уточнювалося різними урядовими постановами, які іноді суперечили існуючим нормам кримінального права.

Цю проблему відставання права від політики намагалися вирішити завдяки принципу аналогії - в КК 1922 р. (ст.10) було зазначено, якщо в Кримінальному кодексі немає прямої вказівки на будь-який вид злочину, то покарання може бути призначене те ж саме, що і у найбільш схожих випадках, але зафіксованих законом. Тобто злочином могла бути визнана дія, що прямо не зазначена в КК як протизаконна, злочинницька. Аналогія закону була збережена і в наступному кодексі 1927 р. І якщо на початку 1920-х рр. аналогія допомогла доповнити кримінальне право непередбаченими статтями, то в умовах згорання непу і в наступні роки ця стаття стала використовуватись як засіб порушення закону [20]. До того ж місцеві правоохоронні органи не завжди мали змогу точно дотримуватись букви закону, оскільки на всіх не вистачало примірників Кримінальних кодексів як 1922, так і 1927 років. Різницю між ними «місцям» пояснювали усно, у вигляді інструктажу [21].

Відмова від ринкової економіки та перехід до державного планування позначились на кримінальному праві у вигляді розширення видів і вдосконалення тлумачень злочинів першої категорії (які регулювали відносини «державна-населення») та посиленні каральних заходів.

4.2. Форми та методи боротьби зі злочинністю

Головним завданням новоутворених правоохоронних та надзвичайних органів на початковому етапі було встановлення та зміцнення радянської влади на місцях, подолання політичного і кримінального бандитизму. Невизначеність статусу правоохоронних органів призводила до того, що «командири військових частин та окремі партизани, різноманітні коменданти, начальники гарнізонів, повітові військкоми, комітети по боротьбі з дезертирством та комітети праці, численні уповноважені з аршинними мандатами та наганами за поясом командували міліцією, втручалися в її роботу, арештовували, а час від часу навіть і розстрілювали її працівників» [22]. За цих обставин діяльність правоохоронних органів не була повноцінною. Повноваження міліції та кримінального розшуку обмежувалися або взагалі скасовувалися різноманітними комісіями, або їх функції перебирали на себе Червона Армія, політтрійки, озброєні загони різноманітного призначення.

За таких умов робота міліції не могла мати систематичного характеру. Боротьба з кримінальною злочинністю та політичним бандитизмом на цьому етапі виконувалася кустарницькими заходами, здебільшого у формі збройних сутичок із бандитами. Наведення революційного порядку проводилося засобами, які важко назвати законними (тим більше, що відносно того часу взагалі недоречно використовувати цей термін). Відсутність чіткої системи органів правопорядку та нерозуміння мети, завдань та основних напрямків наведення порядку аж

ніж не сприяли стабілізації ситуації в державі. Все це зумовлювало певну специфіку заходів та застосованих методів боротьби зі злочинністю.

Говорячи про роботу правоохоронних органів Радянської держави на початковому етапі, не можна обминути питання, останнім часом гостро поставлене в історичній літературі та в публіцистиці, – це питання про каральні заходи надзвичайних та правоохоронних органів, спрямовані на приборкання непокірного українського селянства, питання про червоний терор при встановленні диктатури пролетаріату, про розправу з усіма неугодами радянській владі особами. Ці проблеми стають актуальними у дослідженні кримінальної злочинності тому, що ідеологічне забарвлення головних юридичних актів початку 1920-х рр. призводило до того, що було стерто межу між політичними та кримінальними злочинами, кожного злочинця розглядали як ворога радянської влади, кожному опозиціонеру вішали ярлика “злочинець”, розраховуючи на однозначне негативне сприйняття в людській свідомості цього терміна.

Тож негативним супровідником селянського повстанського руху (який у документах здебільшого називався “політичним бандитизмом”) був бандитизм кримінальний. Ватажкам цих суто бандитських загонів було дуже зручно прикривати власні, суто грабіжницькі дії якоюсь ідеологією та популістськими гаслами. Відокремити політичний бандитизм від кримінального було майже неможливо, і тому правоохоронні та надзвичайні органи застосовували однакові методи боротьби з цими явищами. В той час коли політичні органи займалися проведенням політики розшарування українського села, виділенням незаможників в окрему політичну силу та стиканням інтересів різних верств сільського населення, правоохоронні органи повинні були взяти на себе роботу по вилученню в населення зброї, якої після першої світової та громадянської війни було досить. Налякане регулярними грабунками як з боку вояків білих формувань, червоноармійських частин, так і з боку різноманітних “батьок”- отаманів, населення неохоче віддавало зброю. У відповідь на це надзвичайні та правоохоронні органи вдавалися до репресивних заходів. Це – розстріл заручників, взятих із числа заможних селян по одному на десять дворів, мобілізація чоловічого населення до лав Червоної Армії або висилання їх за межі республіки. Також на території Донбасу діяло і горезвісне положення про 15-верстну “зону відповідальності” навколо залізничного полотна. Каральні заходи вважалися не необхідними, вимушеними, а обов’язковими, оскільки “видання наказу та невиконання його населенням, після чого не були прийняті репресивні заходи, принижує авторитет радянської влади” [23].

На початку 1920-х рр. правоохоронні та надзвичайні органи використовували і такий метод боротьби зі злочинністю, як “введення в злочинницькі організації агентів для висвітлення та встановлення діяльності як окремих осіб, так і усїєї організації”. Однак результати використання цього методу виявилися іншими, ніж на те розраховували. Молоді, часто непрофесійні, але активні працівники замість того, щоб обмежитись розвідувальною роботою, “від ролі пасивного спостерігача переходили до активних дій, займалися створенням організації, спайкою осіб і навіть підштовхуванням пасивного антирадянського елемента та обивателя до активної антирадянської роботи”. Про розповсюдженість цього явища свідчить те, що на початку 1921 р. начальник НК та Особливого відділу України В.М.Манцев та начальник Особливого відділу Цупнадкому Ю.Г.Євдокимов видали цілком секретний наказ, покликаний припинити саме цю, “надто активну” діяльність. Зокрема в наказі вказувалося, що “метод провокації для нас, революціонерів, і неприйнятний, і недопустимий. Погоня за викриттям організацій, роздування справ або створення організації, хоча б з метою викриття змови, – є злочинним. Оскільки така діяльність призводить до виродження наших революційних органів надзвичайної боротьби в старі жандармські розшукові органи”, і далі: “... завдання надзвичайної комісії, особливих відділів полягає в боротьбі з ворогами революції, рішучій розправі з ними, а не в створенні ворогів революції там, де їх немає” [24].

Досить специфічною була і форма покарання, винайдена у 1921 р. революційними трибуналами. Це – “розстріл умовно”. Кара, явно розрахована на психологічний ефект, що повинна була вразити людину, налякати її, примусити робити те, що вимагала від неї нова влада. Цю кару могли замінити ув’язненням на будь-який термін (від 1 року до 20), або взагалі відпустити до горезвісного “наступного разу” [25].

Всі ці наслідки “червоного терору” та звичок часів громадянської війни викликали в суспільстві негативне ставлення до правоохоронних і особливо надзвичайних органів. Підривали авторитет правозахисних структур чвари, які спалахували під час чисток, а також пияцтво, яке було поширеною хворобою відповідальних працівників Донбасу.

Отже, правоохоронні органи в тих умовах становили лише незначну частку каральної системи, яка тільки-но переживала процес становлення й утвердження у суспільстві. Саме цим перехідним станом можна пояснити переважання в роботі правоохоронних органів військових заходів над усіма іншими, що можна трактувати як однобічність у роботі. І дійсно, правоохоронні органи на початковому етапі своєї діяльності не мали досвіду роботи, відсутньою була систематична фіксація злочинів, не були розроблені єдині форми звітів, не проводилась реєстрація злочинців тощо. Але якщо поглянути на це з іншого боку, то в умовах, коли міліція не мала чіткої законодавчої бази і керувалася у своїй діяльності лише революційною правосвідомістю, спостерігалось розмаїття видів людських дій, що були визнані злочином, які важко було систематизувати. Зафіксовані випадки правопорушень майже неможливо було об'єднати за видами у зведення не тільки у межах республіки, а й навіть на повітовому рівні - не співпадали визначення, суттєво відрізнялися застосовані заходи.

Поступово, у процесі розбудови власної структури, накопичення досвіду, правоохоронні органи починають суттєво змінювати свою діяльність. Однак на ці зміни впливали також і зовнішні фактори – політичні, економічні та соціальні. Нова економічна політика внесла значні корективи в суспільство 1920-х рр., ускладнила суспільні відносини. Це вимагало кардинальних змін у системі “суспільство-держава”. Населення країни неоднозначно сприймало перетворення, ускладнюючи завдання влади щодо збереження власної легітимності. За тих умов радянському урядові, націленому на збереження “надбань революції” та власних позицій, довелося лавірувати між селянством (що у своїй більшості сприйняло перетворення позитивно), новими підприємцями (яких влаштовувала нова ситуація, але які неоднозначно сприймалися у суспільстві та отримали в народі напівнегативну назву «непмани») та пролетаріатом, який негативно сприймав нову політику (розцінюючи її як поступку капіталу та повернення до минулих часів). За цими суспільними настроями пильно стежило ДПУ, яке кожні 10-15 днів складало секретні огляди політико-економічного стану по кожній губернії, у тому числі й Донецькій [26].

У цих умовах на правоохоронні органи було покладено досить складне завдання – зовні декларувалося надання економічної та суспільної свободи, але при цьому робилося все, щоб зберегти основи революційних завоювань. Місцеві правоохоронні органи отримали спеціальні партійні вказівки про те, як саме слід сприймати неп. Також ці ідеї були ще раз підкреслені у виступі Д.З.Мануїльського на першій Всеукраїнській нараді працівників міліції 18 березня 1922 р., надрукованому в газеті «Комуніст»: «У зв'язку з переходом до непу міліції випадає особливо важка та відповідальна задача. При новій економічній політиці міліція повинна твердо обороняти інтереси пролетаріату, спроби ущемити інтереси якого можуть бути здійснені з боку буржуазії, що народжується... Сьогодні ми взяли курс, який може бути неправильно розцінений нашими ворогами. Ми пішли на економічні поступки. Крізь стіни цієї зали я від імені уряду роблю заяву: більше жодної поступки не буде. Політична диктатура пролетаріату власних позицій не віддасть ані на крок”. Товариш Іванов, що був делегований на цю нараду від ВУЦВК, в своїй промові був ще відвертішим: “Міліція повинна підготуватися та дати по черепу тим, хто всередині буде робити спроби створити ускладнення в нашій мирній ситуації” [27]. Все це і зумовлювало зміни у формах і методах боротьби правоохоронних та надзвичайних органів з переходом до нової економічної політики.

Введення непу зумовило посилення уваги до роботи правоохоронних органів. Тепер вони ставали посередниками між політичною владою та населенням, контролювали та коригували всі ті зміни, які відбувалися у зв'язку з перетвореннями. Для зміцнення лав міліції в умовах непу була здійснена воєнізація (або мілітаризація) міліції, яка врешті-решт призвела до значного розростання апаратів правоохоронних органів [28]. Вирішення проблеми захисту населення від кримінальних елементів шляхом збільшення кількісного складу правоохоронних органів ставало обтяжливим для населення. Необхідно було прискорити процес переходу від кількісних показників до якісних. Так чи інакше, воєнізація відіграла в цьому свою роль. Завдяки їй міліціонерам були “прищеплені” навички військової дисципліни, уставних взаємовідносин. Також міліціонери пройшли відповідну стройову підготовку, яка хоч і не зробила їх професіоналами міліцейської служби, але навчила володіти зброєю.

Припинення воєнних дій, мирне життя держави вимагали відмови від подолання злочинності чисто воєнними заходами. Частково вирішення цієї проблеми повинна була взяти й взяла на себе радянська влада. Нею були здійснені загальнопрофілактичні заходи (які покликані були блокувати загальні причини та умови злочинності) – це заміна продрозкладки продподатком, легалізація приватної торгівлі, закріплення землі за селянами на 9 років, амністія бандитам, що здалися

добровільно, та інші. Всі ці заходи були передусім спрямовані на вирішення найбільшої проблеми початку 1920-х рр. – ліквідацію політичного бандитизму (тобто на заспокоєння українського села). Загальнопрофілактичні заходи супроводжувалися заходами спеціальними (що повинні були блокувати дію додаткових причин та умов злочинності). Це призвело до згортання повстанського руху, розпорошення значних за кількістю повстанських загонів, сприяло поверненню більшості українських селян до сільськогосподарської праці. Але одним із негативних наслідків українського повстанства став кримінальний бандитизм. Рештки банд розпорошувалися на невеличкі загони (від 2 до максимум 5 осіб, переважно ті, кого не так цікавили політичні гасла, як щось більш матеріальне). Оскільки банди були невеликими за кількістю і склалися з досвідчених партизанів, які добре орієнтувалися на місцевості та мали досвід ведення партизанської війни, вони ставали для тогочасної міліції майже невловимими. До того ж відчутною проблемою став і міський кримінальний бандитизм, з'явився і ряд нових злочинів, пов'язаних з непом. Практика військових заходів в цих умовах уже не спрацьовувала.

На кінець 1920 р. міліція України отримала детальні інструкції про проведення облав. Ця форма боротьби з кримінальною злочинністю, що була складовою активних дій міліції, в тих умовах здавалася найбільш реальною для здійснення, оскільки не вимагала значної професійної підготовки від тих, хто її провадив. Облави провадились на базарах, вокзалах, у кварталах міста, в садах та місцях розваг. І оскільки ця інструкція була розрахована на погано підготовлену в професійному відношенні міліцейську масу, то і пояснення відрізнялися надмірно деталізованим характером [29]. Поряд з облавами провадились схожі за методикою обходи, обшуки, перевірки документів, які використовувалися і як окремо взяті методи боротьби з кримінальною злочинністю, і як складова частина облав.

У результаті цих дій у правоохоронних органах поступово накопичувався статистичний матеріал, який вимагав систематизації та аналізу для виявлення загальних тенденцій розвитку кримінального світу з метою розробки плану проведення подальшої роботи. Це сприяло становленню системи інформації. Наприкінці 1920 р. - початку 1921 р. було нарешті розроблено єдину для всієї України форму зведення з чітко визначеними видами злочинів. Також у цій формі передбачалось отримання інформації ще й у таких питаннях, як скільки загинуло під час проведення операцій бандитів, працівників правоохоронних органів або “публіки” (що давало можливість виявити рівень професіоналізму в роботі). Цікавились також і кількістю рецидивістів серед заарештованих – питання, на яке можна було б відповісти тільки за умов регулярного обліку заарештованих.

Завдання обліку затриманих було покладене на реєстраційні бюро, перша спроба організувати які була здійснена ще у 1921 р. Але цьому зашкодила недостатня кількість спеціалістів (при цьому малися на увазі не спеціалісти-реєстратори, а взагалі люди, які були хоча б елементарно освіченими) [30]. До того ж бракувало фотографів, дактилоскопістів, не було спеціального обладнання, хімреактивів тощо [31]. І тому в 1921 р. налагодити справу реєстрації злочинців на належному рівні було неможливо. Повітові правоохоронні органи обмежувалися записом заарештованих у спеціальні алфавітні книги, з яких можна було почерпнути мінімальну інформацію – ім'я та прізвище, а також іноді вік та причину арешту. І, до речі, сама назва “Алфавітна книга” не завжди відповідала змісту – прізвища часто подавалися не за абеткою, а за часом, і тому виявити рецидивістів або знайти тих, кого розшукують, у межах усієї Радянської держави було майже неможливо [32]. Це був чудовий вихід для злочинців-професіоналів – щоб бути впевненим у власній безпеці, треба було лише перейти на територію іншого повіту або губернії чи просто назвати якесь фіктивне прізвище [33].

З 1923 р. метод реєстрації злочинців удосконалився. Було офіційно введено реєстрацію на картках з обов'язковим дактилоскопуванням та фотографуванням. При реєстрації вказувалася стать заарештованого (окремо підраховували підлітків), соціальна належність, рівень освіти, національність, вік, а також відстежувалися рецидивісти [34]. Не обходилось без проблем – і надалі бракувало спеціалістів. Фотографи часто працювали в міліції за сумісництвом і в умовах непу вимагали реальної оплати праці [35]. Але реєстраційна робота у 1923 р. не була марною. Вже в 1924 р. вона почала приносити результати. Правоохоронні органи з гордістю почали констатувати наявність випадків ототожнення злочинців, які намагалися сховатися під чужим прізвищем, або розшуку злодіїв по відбитках пальців. Однак у середині 1920-х рр. дактилоскопія, як метод розкриття злочинів не була вирішальною. Так, у Луганській окрузі в 1925 р. було зареєстровано тільки 2 випадки ототожнення злочинців [36]. Декілька аналогічних випадків спостерігалися і в Артемівській окрузі [37]. До того ж більшості ув'язнених вдавалося обминути

реєстрацію завдяки тому, що в середині 1920-х рр. за браком спеціалістів в'язнів у будинках примусової праці не реєстрували. Їх відправляли в карний розшук по закінченні терміну ув'язнення за довідками про звільнення (зрозуміло, що не всі з них виявлялися такими свідомими, щоб зареєструватися). По різних округах це дало різні результати, залежно від рівня роботи. Так, в Артемівській окрузі наприкінці 1925 р. від реєстрації ухилилося до 75% звільнених з БУПРів, стільки ж у Сталінській, в Луганській – 25-30% [38]. Але вже з 1926 р. кількісні показники застосування цього методу засвідчують постійне зростання результативності. Так, на території усієї України у 1926/1927 бюджетному році було ототожнено 2440 злочинців, у 1927/1928 – 2824 і в 1928/1929 р. – ототожнених вже було 3623 [39].

Однак вести боротьбу з кримінальною злочинністю, спираючись лише на дані реєстраційних бюро, було неможливо, оскільки період непу у цьому відношенні мав свою специфіку. Майже всі управління міліції та карного розшуку констатували відчутні зміни в кримінальному світі. Якщо до революції злочинці чітко дотримувалися обраної кваліфікації, то після неї ці традиції були розірвані, частина професіоналів залишила зголоднілу та спустошену державу, в якій не було кого грабувати, решта часто зраджувала власну кваліфікацію, змінюючи профіль. Але якщо частина професіоналів-рецидивістів так чи інакше проходила через столи реєстрації, то зафіксувати всіх тих, хто йшов на злочин “виключно з метою добути гроші, щоб вижити”, було неможливо [40]. Тому з 1922 р. радянська правоохоронна система повернулася ще до одного надбання царської поліції – системи інформаторів. У 1922 р. інформатори не мали офіційного статусу і діяли переважно в районах. Це було пов'язано із скороченнями в правоохоронній системі, внаслідок яких у районах майже не залишилось представників карного розшуку. Отримати будь-яку інформацію про те, що ж саме відбувається на місцях, можна було тільки через спеціально завербованих осіб [41]. Спочатку система інформаторів не відігравала відчутної ролі, але поступово вона набувала значення, особливо з 1924 р., коли наказом Головного управління міліції було введено планове вербування інформаторів. Вони поділялися на територіальних, що повідомляли про всі негативні явища в межах певної території, та спеціальних, які інформували тільки з конкретного виду правопорушень.

Офіційне затвердження цього методу роботи призвело до надто швидкого зростання кількості інформаторів, при цьому якість інформмережі значно погіршилася. Якщо розглянемо кількість виключених за непрацездатність із лав інформаторів на території Луганської округи, то побачимо, що в 1924 р. вони склали майже половину завербованих, а в 1925 р. – близько двох третин. Кількісне зростання інформмережі в 1925 р. не дало якісних результатів. Завербовані інформатори у своїй масі виявлялися нездатними працювати у контакті з правоохоронними органами. Це пояснювалося тим, що на місцях агенти карного розшуку (а саме вони і повинні були вербувати позаштатних працівників) ще не мали досвіду роботи, невміло підходили до цієї досить складної справи. Також нагадувала про себе й одна з найсерйозніших проблем 1920-х рр. – брак засобів пересування. Інформатор, якщо і мав якийсь повідомлення, не міг вчасно попередити працівників міліції. З іншого боку, й самі інформатори з прохолодою ставились до виконання своїх обов'язків, оскільки, як уже було зазначено вище, більшість з них були вчорашніми в'язнями, яких примушували видавати колег по ремеслу, а також вони добре розуміли, що буде з ними у разі викриття [42]. Але вже з 1925 р. робота інформаторів досить високо оцінювалася керівниками правоохоронних органів. Так, карний розшук Артемівської округи наприкінці 1925 р. засвідчував, що 50% усіх злочинів було розкрито завдяки агентурним розробкам та системі інформаторів і лише 20% - завдяки оперативним діям [43]. У 1926 р., коли роботу з інформаторами було вже чітко налагоджено, позаду був організаційний період, на місцях отримали детальні інструкції щодо добору кадрів інформаторів, якість роботи досягла ще більших показників. Так, у Луганській окрузі наприкінці 1927 р. 70% злочинів розкривалися завдяки роботі інформаторів, 29% - у результаті активних операцій і лише 1% - завдяки застосуванню наукових методів (у даному випадку маються на увазі дактилоскопія, науково-слідча експертиза тощо) [44].

У партійних указівках щодо роботи правоохоронних органів протягом 1920-х років поступово формувалася образ ворога, який використовує будь-які посади у радянських установах для того, щоб перешкодити нормальному розвитку Радянської держави. Наслідки цієї ідеї міліція та розшук Донбасу відчули на собі вже під час чисток 1921-1925 рр. Але, оскільки чистки мали тимчасовий характер, треба було знайти якусь постійну форму контролю за тими, хто у свою чергу контролював суспільство. І тому з кінця 1926 р. починає формуватися система “внутрішнього інформування”, яка повинна була “висвітлювати життя та роботу міліцейських одиниць” [45]. Для цієї справи вербували переважно працівників міліції і лише іноді – сторонніх

громадян. Було введено навіть спеціальну посаду уповноваженого по внутрішньому інформуванню [46].

Також у 1920-ті роки застосовувався такий метод боротьби з кримінальними елементами, як адміністративне вислання за межі повіту, губернії або навіть республіки. Цей метод боротьби з неугодами елементами почали застосовувати надзвичайні, а згодом і правоохоронні органи в процесі подолання політичного бандитизму. Прикладом цього може бути рішення, винесене на нараді представників Гришинського повітового ревкому, продовольчого комітету, відділу управління виконкому, політбюро та військкомату на початку 1921 р. – “викачування зброї та заспокоєння українського села забезпечували взяттям заручників (по одному від десяти куркульських дворів), а в разі опору - вилученням із волостей, визнаних “махновськими”, усього чоловічого населення віком від 19 до 45 років, яких передавали у розпорядження губернії “для відправлення у віддалені провінції Росії” [47].

Згодом, з приборканням політичного бандитизму, адміністративне вислання стали застосовувати до грабіжників, злодіїв, “гастролерів”, конокрадів, бродячого елемента. Злочинців встановленої кваліфікації висилали до концтаборів. Але проти бродяг прямих заходів боротьби не існувало - міліція провадила регулярні перевірки місць їх скупчення, затримувала їх до встановлення особи та відпускала. Бродяги спеціалізувалися переважно на дрібних квартирних або базарних крадіжках, які майже не піддавалися розкриттю. Результатом перевірок з боку правоохоронних органів було лише те, що бродяги просто переходили в інші міста, які щойно аналогічним шляхом звільнилися від “власних приبلуд”.

Після налагодження реєстраційної справи вислання за межі Донбасу почало провадитись більш цілеспрямовано. Карний розшук уже мав на руках документи, на підставі яких можна було ставити питання про вислання елементів, що загрожують спокійному життю суспільства. Необхідність цієї роботи в Донбасі було підтверджено наказом Головного управління міліції та розшуку від 29 грудня 1924 р. [48]. Але, позбавляючись завдяки цим заходам від власних злочинців, Донбас отримував нових, з території усього Радянського Союзу. Так, на обліку адміністративного відділу Старобільського окрвиконкому на початку 1926 р. було 40 кримінальних злочинців, яких вислали з Північного Кавказу, Азербайджану, Ростова-на-Дону, Москви тощо. Причому незрозуміло є доцільність цього вислання, адже “завдяки відсутності в окрузі промисловості або інших джерел, де можна було б застосувати працю висланців, останні не тільки не виправляються, а, навпаки, при відсутності засобів до існування йдуть на повторне скоєння злочину” [49].

У 1925-1926 рр. цю відпрацьовану вже практику виселення було поширено на колишніх поміщиків та заможних селян [50]. Необхідність застосування цих заходів щодо заможного селянства пояснювалася напруженням класової боротьби в українському селі.

Також з 1924 р. правоохоронні органи Донбасу почали використовувати в процесі розкриття злочинів пошукових собак. Але собак - “фахівців” було небагато (у середньому від 2 до 5 на округу) [51], до того ж у населення виникав специфічний інтерес до роботи цих “міліціонерів” - їх викликали надто часто, особливо в сільські місцевості, іноді через два-три тижні після скоєння злочину [52]. Взагалі цю роботу в Донбасі не було поставлено на належний рівень. Міліція вказувала на незадовільну роботу собак, яких спеціально готували в центральному розпліднику при адміністративному управлінні НКВС УСРР. Випадків розкриття злочинів за допомогою собак майже не спостерігалось [53].

Ще одним методом боротьби з кримінальною злочинністю в 1920-ті рр. було створення музеїв, в яких накопичувалися досить специфічні експонати - знаряддя злочинів, фотографії злочинців, фальшиві гроші. Створювалися альбоми по класифікації злочинів та злочинців, розроблялися словники злочинницької “фені” (жаргону) [54]. Центральний музей був розташований при адміністративному управлінні НКВС УСРР, аналогічні було створено майже в усіх округах [55]. Це наочно демонструвало молодим працівникам те, з чим вони повинні боротися, сприяло підвищенню їх професійного рівня.

Протягом 1920-х років практикувалося і проведення спеціалізованих кампаній, часто всеукраїнського масштабу. Це було викликано тим, що міліція та карний розшук були нездатні вести боротьбу з кримінальною злочинністю по всіх напрямках і тому концентрували сили на будь-якому, пріоритетному на даний момент виді. На початку 1920-х рр. це був політичний бандитизм, потім провадилися періодичні кампанії, спрямовані на вилучення виробників та продавців самогону, кампанії проти хуліганства, хабарництва тощо. На допомогу міліції були

покликані суди – вони повинні були розглядати пріоритетні справи позачергово, організувати показові процеси. Преса сповіщала населення про результати цієї боротьби [56].

Взагалі контакт правоохоронних органів з пресою та їх спільна робота є важливим питанням і потребує окремого дослідження. Поряд із робкорами та сількорами були і міліцейські кореспонденти, які поєднували правоохоронну роботу з публіцистикою, а іноді навіть і з поезією. Вони намагалися зі своєї точки зору висвітлити власні проблеми, специфіку міліцейського життя та роботи. Мали своє значення у правоохоронному відношенні замітки, статті робкорів та сількорів, які бралися до уваги судовими органами, розслідувалися, ретельно перевірялися, і врешті-решт по них призначали покарання. Так, якщо розглянемо статистичні дані про рух справ по газетних замітках у Сталінській окрузі в 1925 р., то побачимо, що більш активно працювали у цьому напрямку робкори, по статтях яких підтвердилася тільки половина фактів правопорушень, майже 6% заведених справ було передано до суду і 31,4% вирішено в адміністративному порядку [57]. Значну роль відігравала преса і під час проведення спеціалізованих кампаній, спрямованих проти будь-якого виду злочинів, або в процесі “чисток” радянських установ.

Свою специфіку роботи мала промислова міліція. Охорону підприємств вона здійснювала виставленням вартових, патрулюванням та обходами. В 1926-1927 р. промліція почала використовувати науково-технічні засоби боротьби зі злочинністю. Так, в Артемівській окрузі використовувалася секретна тривала сигналізація, яку за закордонними зразками почало виготовляти українське відділення заготгоспу міліції. На кінець 1920-х рр. починають використовувати підслухачів (перший було встановлено “з практичною метою при Харківській міській міліції”) [58].

Однією із складових процесу боротьби зі злочинністю є покарання. Типовою помилкою кризових етапів розвитку людського суспільства є думка про те, що злочинність можна приборкати, зробивши покарання більш жорстоким. Але досвід 1920-х років ще раз підтверджує те, що першочергове значення в процесі подолання злочинності має не покарання, а заходи економічного, політичного та організаційного характеру. На початку 1920-х рр. радянська влада вже почала відчувати наслідки політики “червоного терору” та “пролетарської правосвідомості”. Концтабори, БУПРи були переповнені, при цьому більшість ув'язнених складали підслідчі – “в БУПРі сидять по 10-12 місяців особи, закріплені за Донецьким губернським судом. За цей термін їм не було винесено конкретного звинувачення”. Люди впадали у розпач. Спостерігалися випадки проголошення смертельного голодування для того, щоб примусити слідчі та судові органи прискорити розслідування справи [59].

З початком голоду в Україні голодувати почали не тільки “шукачі правди”, а всі ув'язнені. Так, у квітні 1922 р. в усі губревтрибунали, військові та військово-транспортні трибунали, народні суди, оснарслідчим та народним слідчим було надіслано термінового та таємного обіжника за підписом Народного комісара юстиції України Рейхеля, Голови Верховного трибуналу Буздалина та завідуючого відділом Верховного судового контролю при НКЮ Малицького. В цьому обіжнику засвідчувалося, що “стан місць позбавлення волі в Україні є катастрофічним... На Україні є більше 20 тис. ув'язнених. Народний комісаріат продовольства відправив їжі по голодній нормі на травень - на 6843 особи, червень – 8581, липень – 4960, тобто на 1/5 тієї кількості людей, яких треба нагодувати... Якщо в БУПРах України і надалі буде 20 тис. осіб, то ми зможемо давати кожному ув'язненому тільки по 32-26 золотників (136,5 – 111 грамів) хліба, і тільки хліба. Це повільна, але неминуха смерть”. Вихід бачився у розвантаженні місць позбавлення волі, а також у зміні ставлення до покарання – застосовувати ув'язнення треба було тільки в надзвичайних випадках. В усіх інших із підслідчих брати підписку про невиїзд, заставу, якісь інші майнові гарантії тощо [60].

В умовах боротьби за виживання в БУПРах не могло бути й мови про реальне перевиховування злочинницьких елементів. Процес розвантаження проходив мляво, при цьому однією з причин гальмування цього процесу було те, що “в місцях позбавлення волі були відсутні копії постанов судових органів про попереднє ув'язнення, головним чином тих, хто лічиться за ВУНК” [61].

У березні 1922 р. в Україні розпочали вирішувати питання про можливість використання трудотерапії, при цьому перевагу віддавали примусовій праці без позбавлення волі. Таким чином, нова держава знімала з себе обов'язки по утриманню засуджених, а також отримала джерело безкоштовної робочої сили. Незвичність такого заходу подолання злочинності викликала здивування в Центральному виправничо-трудовому відділі (ЦИТО) при НКЮ, де вважали, що “примусова праця без позбавлення волі не досягає своєї прямої мети..., така організація праці не

може бути продуктивною та є в економічному відношенні втратною та нестійкою”, а також “робота без позбавлення волі не відповідає принципу покарання – позбавлення волі як карі за здійснений злочин” [62]. Відповідь Малицького (заступника народного комісара юстиції та заступника голови Верховного трибуналу) на доповідь ЦИТО була чіткою й короткою – “питання про введення примусової праці без позбавлення волі передбачено як обіжником НКЮ, так і Кримінальним кодексом, і тому ваші міркування про недоцільність її введення є абсолютно зайвими” [63]. Таким чином, з 1922 р. практика використання праці звинувачених почала широко застосовуватися. Для організації праці ув'язнених при БУПРах відкривалися майстерні. Створювалися навіть виробничі БУПРи, які існували на підставі договору з заводоуправліннями і були цілком самоокупними, як наприклад, виробничий БУПР № 2 в Сталінській окрузі, керівництво якого вимагало, щоб злочинці, яких присилали з інших місць позбавлення волі, “строго перевірялися в питанні їх благонадійності – завдяки цим заходам можна досягти продуктивності праці засуджених до 100%” [64].

Незважаючи на обіжні інструкції щодо розвантаження БУПРів, на місцях не поспішали випускати злочинців на волю. І тому в кінці 1925 р. - на початку 1926 р. ситуація з тюрмами залишалася складною. В'язнів у тюрмах Донбасу було в 3-4 рази більше тієї кількості, на яку вони були розраховані. Люди задихалися від нестачі повітря, хворих утримували разом із здоровими, в деяких БУПРах ув'язнені змушені були спати по черзі. В цих умовах місцева влада, наприклад, Сталінської округи прийняла навіть рішення про можливість застосування практики відпусток для арештантів [65].

Взагалі по Україні на початку 1926 р. завантаженість БУПРів була і надалі критичною. В БУПРах УСРР, розрахованих на 15-20 тис. в'язнів, знаходилося 30 тис. осіб, з яких 12 тис. були підслідними. Все це викликало бунти та голодування арештантів і в 1926 р., так само як і в 1922 р. [66].

Підсумовуючи все наведене вище, ми можемо стверджувати, що протягом 1920-х років чітко сформувалися такі форми роботи правоохоронних органів: оперативна робота (активні дії); агентурні розробки; система покарань; профілактичні дії.

Головними методами боротьби з кримінальною злочинністю у 1919-1929 рр. були: адміністративне вислання соціально небезпечних елементів; робота з інформаторами; реєстрація та облік злочинців шляхом складання словесного портрета фотографування, дактилоскопування; застосування науково-технічних методів (встановлення приладів секретної тривалої сигналізації за закордонними зразками, влаштування підслухачів, створення музеїв тощо); використання собак-шукачів; проведення спеціалізованих кампаній; використання преси у правоохоронному напрямку; специфічні методи (як то “розстріл умовно”, “метод провокації”, розстріл заручників тощо).

Вже на початку 1920-х рр. керівництво правоохоронних органів визнавало, що пріоритетною формою боротьби зі злочинністю є її профілактика. Але досягти цього можна було тільки на базі статистичних, теоретичних та емпіричних даних про стан злочинності і динаміку її розвитку. І тому на початку 20-х рр. правоохоронні заходи переважали запобіжні. При цьому на початку 1920-х рр. вирішальною в процесі розкриття злочинів була оперативна робота. І лише поступово, в результаті накопичення статистичного матеріалу, зростання професійного рівня працівників, вона поволі поступалася місцем роботі з інформаторами та агентурним розробкам. Також ми можемо стверджувати, що не досягла своєї мети інтенсифікація каральних заходів. Покарання у тому вигляді, в якому воно застосовувалося протягом 1920-х років, не виправляло засуджених. Воно або робило їх професіоналами кримінальної справи, або вбивало їх. І це ще раз нагадує нам про те, що покарання повинно мати скоріше допоміжний характер у справі боротьби зі злочинністю. Перевага повинна надаватись економічним, політичним та організаційним заходам (як це було зроблено під час подолання політичного бандитизму, коли нарешті з'ясувалося, що суто військовими заходами припинити його неможливо).

4.3. Результативність діяльності правоохоронних органів

Проблема результативності боротьби зі злочинністю стає особливо актуальною в умовах сьогодення, коли спостерігається повсюдне, постійне та значне зростання злочинності як у нашій державі, так і за кордоном [67]. Оцінка ефективності роботи правоохоронних органів у 1920-ті роки (протягом яких кількісні показники злочинності Донбасу невпинно збільшувалися,

незважаючи навіть на територіальні втрати та відчутне зменшення населення), допоможе сьогодні знайти загрозливі «точки», на які слід звернути увагу в першу чергу, розробляючи стратегію та тактику боротьби з цим суспільним явищем.

У цьому відношенні в першу чергу слід приділити увагу ефективності роботи міліції та кримінального розшуку, на плечі яких було покладено основний тягар боротьби зі злочинністю. Хоча при цьому слід враховувати, що справи по злочинах, розслідуваних ними, становили приблизно половину від усіх тих, що надійшли до суду (48,7%). Так, наприклад, протягом 1922 р. в народні суди губернії надійшла 23361 кримінальна справа. За цей самий період часу міліцією Донецької губернії було розкрито 4397 злочинів та карним розшуком – 6976 [68].

Оцінимо спочатку загальний рівень результативності діяльності міліції та карного розшуку у 1920-ті роки, використовуючи для цього щорічний процентний показник розкриття злочинів. В наступних таблицях не наведені дані до 1921 року, оскільки в інформаційних повідомленнях у більшості випадків не подавалися дані щодо розкриття злочинів, а також за 1928-1929 рр., оскільки з цього часу намітилася тенденція подавати у звітах тільки дані про кількість зареєстрованих злочинів, що унеможливило встановлення процента їх розкриття.

На підставі цих цифр, здавалося б, можна говорити про зростання протягом 1920-х років професійної кваліфікації працівників правоохоронних органів. Процент розкриття злочинів поступово збільшувався (за винятком 1922 р., коли зниження можна пояснити голодом і початком чисток, та у 1925 р., що було пов'язане з переходом на трьохступінчасту систему управління, скасуванням губернських установ, реорганізаційною роботою та, знову ж, чистками).

Однак, якщо взяти до уваги кількість розкритих злочинів тільки з таких видів, як крадіжки, грабунки та вбивства, і відокремити від них справи з приводу фактів винокуріння, то побачимо дещо відмінну картину.

Таблиця 4.2

Рівень розкриття злочинів у Донбасі протягом
1921-1927 рр. (з окремих видів) [70]

Що має такий графічний вигляд:

Діаграма 4.1

Рівень роботи правоохоронних органів Донбасу
протягом 1921-1927 рр. (процент розкриття злочинів) [71]

Так, ми спостерігаємо, що найвищим був процент розкриття злочинів по важких для розслідування видах у 1921 р., коли в міліції Донбасу ще були представники дореволюційних правоохоронних органів, які мали досвід роботи. Найменшого показника цифри досягли у 1923 р. – на піку «чисток» правоохоронних органів, коли позбулися усіх дореволюційних спеціалістів, а міліцію і карний розшук укомплектували переважно «пролетарським елементом». Після складного для правоохоронних органів 1923 р. рівень розкриття злочинів дещо підвищився та стабілізувався – в середньому 55-57% розкритих злочинів від загального числа зареєстрованих. До того ж, розглянувши процент розкритих випадків винокуріння, ми можемо зрозуміти, завдяки чому формувалися непогані дані щорічного розкриття злочинів. Оскільки на самогонниць сигнали надходили нечасто (причинами могли бути заздрощі, конкуренція або намагання повернути людину на правильний шлях), то міліція розкривала ці злочини завдяки обшукам та облавам, добиваючись при цьому показників розкриття, що перевищували 100%-ну позначку (а в 1923 р. низький рівень роботи намагалися виправити, піднявши показники розкриття випадків самогонваріння навіть до 850%, що є абсурдним по суті.). Саме тому загальний рівень розслідування злочинів у 1923 р. виглядає досить непогано, хоча за логікою має бути одним з найнижчих. Відсутність даних про рівень розкриття випадків винокуріння та незаконного продажу спиртних напоїв після 1925 р. пояснюється тим, що з переходом на триступінчасту систему управління боротьба із самогонварінням була покладена цілком на адміністративні відділи виконкомів, які боролися з ним тільки за допомогою обшуків і не вказували в документах кількість поданих заяв.

Низьким рівнем роботи відзначалися у 1921 р. такі повіти Донецької губернії, як Шахтинський (тут злочини розкривалися на 37,6%), Старобільський (на 44,1%) та Дебальцевський

(45%). А якщо розглянути процент розкриття по цих повітах тільки таких видів, як крадіжки, пограбування та вбивства, то цей рівень ледь сягав позначки 30%. Трохи більше 50% розкритих злочинів давали працівники правоохоронних органів Бахмутського, Гришинського, Слов'янського та Маріупольського повітів, 70% розкриття злочинів досягали Таганрозьке та Юзівське відділення карного розшуку, і найкращим був рівень роботи в Луганському повіті – 99,1% [72] розкритих правопорушень.

У 1922 р. робота міліції та карного розшуку в повітах Донецької губернії удосконалилася, майже всі повітові відділення працювали приблизно на однаковому рівні – від 60 до 70% розкритих злочинів, крім Дебальцівського повіту, де показники знизилися ще більше – до 41,8 %, вірогідно, у зв'язку з початком ліквідації повіту та обслуговуючих його структур. Найбільшим процент розкриття і надалі залишався в Луганському повіті – 86,8 %. Загальне зниження процента розкриття злочинів по губернії можна пояснити голодом, який торкався працівників правоохоронних органів так само, як і усього населення Донецької губернії.

Важливим кроком уперед протягом 1921-1922 рр. було виявлення міліцією залежності рівня злочинності від пори року, місяця, сезону. У міліцейських зведеннях після 1921 р. почали з'являтися пояснення причин низького відсотка розкритих злочинів приходом весни або осені. І хоча вони не вдавалися до глибокого аналізу цього явища, їх зауваження були цілком слушними. Злочинність виявилася дійсно “сезонним” явищем, але з деякою специфікою в окремих повітах.

У процесі роботи з документами звертало на себе увагу те, що не всі відділення міліції та карного розшуку Донецької губернії пояснювали зниження рівня роботи зміною сезону і не всі вказували однакові “пікові” місяці. Цим зацікавилися також і в Головному управлінні міліції, і тому в 1922 р. дані було подано не тільки по видах злочинів та по повітах, а ще й окремо розбито по місяцях. Завдяки цьому було виявлено проблемні періоди в роботі правоохоронних органів – в Донецькій губернії спостерігалось підвищення показників кримінальної злочинності у березні, червні та вересні. Однак якщо ми підемо далі та розглянемо, як змінювалися показники злочинності в окремих повітах Донецької губернії протягом року, то побачимо певну різницю між територіями, що спеціалізувалися на сільськогосподарському та промисловому виробництві. Склавши графіки, розподілити повіти по видах неважко, навіть не знаючи, де який. У повітах, що спеціалізувалися на сільськогосподарському виробництві, різке підвищення злочинності було пов'язане з польовими роботами – це березень (напередодні посівних робіт), червень (закінчення посівної) та вересень (зібрано врожай). Саме таку динаміку розвитку злочинності протягом року ми спостерігаємо на території Бахмутського, Маріупольського, Слов'янського, Старобільського та Таганрозького повітів Донецької губернії. В промислових повітах, які відрізнялися більшою кількістю мешканців міст, підвищення показників злочинності спостерігалось у січні-лютому (голодних зимових місяцях), а також у серпні (традиційному місяці відпусток). Ця динаміка залишається майже незмінною, якщо розглянути кількість правопорушень протягом року по окремих видах злочинів. Це ми і спостерігаємо в Дебальцівському та Юзівському повітах. Та якщо розглянемо дані по Луганському і Шахтинському повітах, то з упевненістю можемо засвідчити змішаний характер цих територій, оскільки в графіках злочинності тут присутні елементи як сільськогосподарських районів, так і промислових. Саме ці, “пікові”, місяці і погіршували загальні показники розкриття злочинів, оскільки міліція була неспроможна встигнути за значним збільшенням протиправних дій. Однак поступово, з підвищенням професійності працівників, цей стрибкоподібний характер злочинності поступово згладжується: правоохоронні органи знали, коли їм очікувати “сплесків”, і були до цього готові. Більш-менш сезонними видами злочинів у 1926-1927 рр. залишалися тільки крадіжки коней та пограбування. В динаміці розвитку решти злочинів різких перепадів не було.

Окрім відсотка розкриття злочинів, ще одним не зовсім стандартним показником рівня роботи правоохоронних органів початку 1920-х рр. є дані про кількість загиблих під час операцій міліціонерів, бандитів та сторонніх людей. Так, з травня по листопад 1921 р. в Донецькій губернії загинуло 19 міліціонерів, вбито 35 бандитів і 10 абсолютно непричетних до цього людей (у зведеннях їх подавали як вбитих з “публіки” – тобто це перехожі на вулиці, відвідувачі ресторанів, покупці на базарах та у магазинах тощо) [73]. У цьому відношенні 1922 р. виявився не кращим. Протягом січня-липня 87 міліціонерів загинуло, 1-го злочинця вбито, і при цьому з “публіки” було застрелено 40 осіб [74]. Після 1922 р. форма зведення дещо змінилася, і тому ми не знаємо, як змінювалися ці цифри надалі. Але на початку 1920-х років роботу міліції та розшуку навряд-чи можна назвати професійною, а їх дії – обережними.

Показові дані про рівень роботи працівників правоохоронних органів у 1920-ті роки дає нам аналіз структури кримінальної злочинності протягом зазначеного часу. Так, боротьбу з простими крадіжками у 1921-1922 рр. можна назвати майже безуспішною. Але після 1923 р. почало спостерігатися відчутне зменшення частки цього злочину в загальній структурі злочинності, що можна пояснити завершенням активних структурних та кадрових змін у правоохоронних органах, підвищенням професійного рівня працівників та припиненням на території губернії голоду (який дав значне збільшення кількості випадків викрадення худоби).

Також після 1923 р. в загальній структурі злочинності збільшилася частка посадових злочинів, що було пов'язане із згортанням роботи спеціалізованих комісій, що боролися саме з цими протиправними діями, та покладенням усього тягаря боротьби з нечистими на руку службовими особами на міліцію і карний розшук. Цей вид злочинів належав до складних для розкриття, оскільки в цьому випадку працівники правоохоронних органів мали справу не з напівосвіченим злодієм або грабіжником, а з людиною з високим на той час освітнім рівнем.

Цікаві дані про роботу міліції та розшуку дає нам статистика підпалів. На початку 1920-х рр. цей вид злочинів вважався зникаючим. Частка підпалів у загальній структурі злочинності була настільки незначною у 1921 р., що у 1922 їх навіть не винесено в окрему колонку. З 1924 р. вони знову з'являються в міліцейських зведеннях, хоча їх частка в структурі злочинності і надалі залишалася незначною – 1%, але з 1926 р. під них була підведена ідеологічна основа. Виконуючи вказівки зверху, міліція почала пояснювати збільшення кількості підпалів загостренням класової боротьби на селі, намагаючись довести, що підпалюють в основному майно селян-активістів та представників радянської влади. Однак дані судів свідчили про те, що жертвами підпалів та замахів на селі були передусім заможні селяни, тоді як звинуваченими – тільки незаможні [75]. І оскільки саме вони (а не заможні селяни, як очікувалося) складали основну частину звинувачених, то було зроблено висновок про те, що куркулі використовують у терористичних актах кримінальних злочинців [76]. Тобто, з 1926 р. на роботі міліції почав позначатись ідеологічний тиск – від неї вимагали подавати “необхідні” дані замість реальних.

З 1925 р. в загальній структурі злочинності Донецької губернії значне місце посіло хуліганство, поширення якого правоохоронні органи тісно пов'язували з введенням державного продажу спиртних напоїв. Збільшення його показників у наступному 1926 р. було викликано явно штучно. Внаслідок спеціально проголошеної кампанії по боротьбі з хуліганством міліції та карному розшуку вирішити цю проблему допомагають наради по боротьбі з бандитизмом та ДПУ (така посилена увага знову ж була пов'язана з “проблемами в українському селі”, оскільки було визнано, що хуліганство особливо розвинуто саме в сільській місцевості). Активний похід проти хуліганства спільними силами призвів до штучного розширення меж тлумачення сутності цього виду злочинів (і, відповідно, і до збільшення кількісних показників). Також ДПУ привнесло у боротьбу з хуліганством власні методи – звинувачених рекомендувалося висилати за межі України, заключати у концентраційні табори і, в разі якщо доказів для суду недостатньо, просто виселяти їх, “оскільки їх перебування загрожує суспільству” [77].

З 1925 р. ми також спостерігаємо поступове зменшення кількості викрадення коней, що було пов'язане з підвищенням кваліфікації працівників правоохоронних органів, проведенням спеціальних кампаній, висланням конокрадів за межі губернії та України, а також і з тим, що ціна на коней з 1925 р. поступово знижувалася [78].

Таким чином, ми простежили, як саме впливала робота правоохоронних органів на загальну структуру кримінальної злочинності. Працівники міліції та карного розшуку поступово, у процесі роботи набували необхідного досвіду, компенсуючи практичною діяльністю брак спеціальної освіти. Зростання їх професійного рівня засвідчують і дані про середньорічний процент розкриття таких видів злочинів, як крадіжки, пограбування та вбивства. Це також дає нам право стверджувати, що протягом 1920-х років професійність працівників правоохоронних органів поступово зростала. Але підвищення якісного рівня роботи не призводило до зменшення рівня злочинності. Так, якщо порівняємо дані за 1922 р. з показниками у 1925/1926 (“піковим роком”), враховуючи демографічні зміни, то побачимо, у скільки разів протягом зазначеного часу збільшився рівень злочинності.

Таблиця 4.3

Порівняння кількості злочинів на кожні 10 тисяч населення у 1922 р. та 1925/26 рр. [79]

Таким чином, на території, обраній для порівняння, навіть при зменшенні кількісного складу населення протягом 1922-1925 рр. відбулося збільшення загальних показників злочинності більш ніж у 6 разів, незважаючи на поступове покращання роботи правоохоронних органів після 1923 р. Саме тому високий рівень злочинності ми маємо пояснювати не поганою роботою працівників правоохоронних органів, а загальним зростанням кількості правопорушень у 1920-ті роки.

Розглянемо тепер, як виконувала свої обов'язки судова система Донбасу протягом зазначеного часу. Нагадаємо, що до березня 1923 р. в Донецькій губернії діяли трибунали та народні суди, специфіка роботи яких дещо відрізнялася. Різниця між ними полягала, по-перше, в тім, звідки вони отримували справи для розгляду. Так, наприклад, у Донецький губтрибунал протягом 1921 р. надійшло 4289 справ, по яких було звинувачено 6480 осіб. Справи були заведені на підставі повідомлень установ та посадових осіб – 44,6%, надійшли від працівників трибуналів повітового рівню – особливих народних слідчих – 29,7%, від органів НК – 14,4%, від нарсудів – 4,4%, від міліції – 3,9% та від народних слідчих – 2,6%. Як бачимо, міліція та карний розшук більше співпрацювали з народними судами – передані ними справи тут становили половину від загальної кількості, тоді як у трибуналах – тільки близько 4 %.

Про рівень роботи революційних трибуналів Донбасу можна судити виходячи з даних наступної таблиці.

Таблиця 4.4

Співвідношення кількості справ та обвинувальних вироків, звинувачених та засуджених
Донгубревтрибуналом у 1921 р. [80]

У результаті підрахунків, зроблених на базі цієї таблиці, можна стверджувати, що обвинувальні вирокі були винесені лише по 2,4% справ. А засуджено лише 3,5% від загальної кількості звинувачених. Решта або виправдані, або справи їх припинено з таких причин: смерть звинуваченого, амністія, відсутність складу злочину, недоведеність обвинувачення, а також – відсутність винного [81]. Цей стан справ суттєво відрізнявся від попереднього 1920 року, коли засуджені складали 65,7% від загальної кількості заарештованих [82]. Тобто в перший рік уведення нової економічної політики діяльність ревтрибуналів набула показного, демонстративного характеру. Справи заарештованих у багатьох випадках були незавершені, недорозслідувані і тому їх припиняли в розпорядчих засіданнях, не доводячи навіть до судових. Але сам факт приводу до ревтрибуналу, а також і те, що заарештованого не виправдано, а лише припинено його справу, - все це повинно було вразити людину, примусити її виконувати все те, що від неї вимагали в умовах диктатури пролетаріату та революційної законності. До того ж приблизно в цей час з'явилося і таке покарання, як "розстріл умовно", теж явно розраховане на психологічний ефект. Той же стиль роботи ревтрибуналів зберігався й у 1922 р., в якому засуджено було 23,3% від загальної кількості заарештованих, 4,6% виправдано та справи у 72,1 % випадків припинено [83].

Діяльність нарсудів проходила в дещо іншому режимі. У 1922 р. в народні суди Донецької губернії потрапили 23361 кримінальні справи, з яких 70,3% (16429) справ були розглянуті в судових засіданнях і 29,7% (6932) справ залишилися нерозглянутими. У продовольчих сесіях кількість закінчених справ була ще вищою – 85,2% [84]. Після судової реформи, в результаті якої на базі ревтрибуналів і нарсудів було створено Донецький губернський суд, робота удосконалювалася. З усіх звинувачених у вчиненні карних злочинів у 1923 р. 82,5% були засуджені і 17,5% виправдані [85].

Нагадаємо, що протягом 1920-х років судам був підконтрольний слідчий апарат. Про рівень його роботи ми можемо довідатись, якщо розглянемо склад “населення” Будинків примусової праці (БУПРів). Так, протягом зазначеного часу серед в’язнів БУПРів Донбасу засуджені складали 50-60% та 40-50% становили підслідні (тобто ті, провину яких ще не було доведено) [86]. У 1923 р. спостерігалися випадки, коли арештанти, справи яких розглядали народні слідчі, сиділи в БУПРі по 10-12 місяців і протягом цього часу їм не було винесено конкретного звинувачення [87]. Розглянемо, наприклад, дані про в’язнів Юзівського БУПРу (1923 р.).

Таблиця 4.5

Дані про в’язнів, що перебували під слідством та утримувалися в Юзівському БУПРі на 15-31 червня 1923 р. [88]

Отже, найбільша кількість підслідних значилася за народними та старшими слідчими (разом ці в’язні становили 75% від загальної кількості, при цьому 23% їх утримувалися під арештом більше 6 місяців). Такий стан справ пояснювався надзвичайною перевантаженістю судів. Так, на один народний суд в Україні у 1925 р. припадало в середньому на місяць близько 95 справ [89]. Серед причин зазначених вище проблем можна вказати також і недостатню кількість слідчих, їх низький професійний рівень, технічну й матеріальну незабезпеченість працівників судових та слідчих органів, плінність кадрів, відсутність необхідного законодавчого та інструкторського матеріалу, яким місця повинні були забезпечуватися за рахунок місцевих коштів.

Цими ж причинами можна пояснити і те, що в кримінально-касаційних відділеннях кількість скасованих вироків народних судів була досить високою. Так, у 1923 р. в касаційному відділенні Донецького губернського суду було затверджено трохи більше половини справ, розглянутих у касаційному порядку – 55,3%, решту – 44,7% вироків було скасовано [90]. З часом цю проблему так і не було вирішено. Так, у Сталінському окружному суді протягом 1925 р. тільки 43,8% вироків нарсудів було затверджено і 56,2% скасовано [91].

Таким чином, оцінюючи загальні показники результативності роботи правоохоронних органів Донбасу протягом 1920-х років, ми можемо констатувати, що працівники міліції та карного розшуку поступово, в процесі роботи набували досвіду, підвищували власну кваліфікацію. Зменшувалася кількість справ, які поверталися з судів у міліцію для повторного проведення розслідування або для доопрацювання. Це пояснювалося передусім завершенням організаційного етапу діяльності міліції та карного розшуку, налагодженням справи підготовки спеціалістів, становленням системи реєстрації злочинців тощо. Однак і надалі приблизно половина працівників не мала спеціальної освіти (і мала низький загальний освітній рівень) і була змушена набувати досвіду в процесі роботи в складних умовах невинного та значного зростання рівня кримінальної злочинності протягом років нової економічної політики. Оцінюючи сьогодні рівень роботи правоохоронних органів, не слід забувати й те, що робота ця в тих умовах була подвигом.

Значно гіршим у порівнянні з міліцією та карним розшуком був стан справ у судових установах та у підконтрольних їм народних слідчих. Протягом 1920-х років проблему кадрів наслідних так і не було вирішено. Виною цьому була передусім матеріальна незабезпеченість працівників, а також недостатня їх кількість, що заважало вчасному розслідуванню справи та призводило до накопичення значної кількості підслідних ув’язнених в місцях позбавлення волі. В умовах швидкого зростання рівня кримінальної злочинності (нагадаємо, що протягом 1922-1925 рр. вона зросла більш ніж у 6 разів), народні слідчі просто фізично не встигали розслідувати отримані справи, а суди – розглянути їх у судових засіданнях. Заважали роботі судових установ також і перманентні кампанії боротьби з окремими видами злочинів, які змушували працівників облишити розпочаті справи та переключити всю увагу на визначений пріоритетним в урядових документах злочин, розгляд справи по якому в суді прискорювалося.

* * *

Таким чином, ми маємо констатувати, що процес боротьби зі злочинністю в Донбасі у 1920-ті роки мав свою специфіку. Характерним для цього перехідного часу було відставання права від політики, політизація змісту окремих злочинів, що породжувало у решті-решт як сприйнятні для суспільної свідомості, так і подекуди шокуючі форми та методи боротьби з цим соціальним явищем.

Однак поступово, з подоланням наслідків революційних часів, з усталенням системи правоохоронних органів та судових установ, боротьба з кримінальним світом набула систематичного характеру. На зміну «кустарницьким» і воєнним заходам поступово приходили превентивні дії, що спиралися на агентурні розробки, створену протягом зазначеного періоду інформаційну базу, систематичний облік злочинців тощо.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене, слід загострити увагу на тому, що можливість висвітлення кримінальної злочинності та боротьби з нею в єдиному дослідженні зумовлена кардинальними змінами у підходах до осмислення власної історії. Останнім часом все більшої актуальності набувають теорії, що пропонують багатоаспектне, багатовекторне бачення історії, окремої особи у суспільстві, відводячи значну роль життєвому досвіду, структурам поведінки – тобто всьому тому, що раніше залишалося за межами традиційної історіографії.

Засекреченість моральної статистики, недоступність для дослідників багатьох архівних фондів, приниження значення соціальної історії зробили питання девіантної та делінквентної поведінки одними з малодосліджених. Однак починаючи з 1990-х років “нова” соціальна історія поволі займає відповідне їй місце у вітчизняній науці - вченими розробляються такі напрями, як гендерна історія, історія конфлікту, сім’ї, релігії тощо. Серед цих штудій своє місце посіла і історія злочинності, яка поглиблює наші знання про суспільство, відкриває його “тіньові” сторони, демонструє суспільну реакцію на політичні, економічні та соціальні заходи влади тощо.

Складність та розширення меж об’єкта дослідження зумовили наявність висновків щонайменше у трьох напрямках: стосовно динаміки та специфіки кримінальної злочинності в умовах політико-економічних та соціальних перетворень; відносно структурної побудови та перебудови правоохоронних органів у перехідних умовах 1920-х років; та у напрямку боротьби зі злочинністю і її результативності.

Оскільки розробка зазначених проблем у науковому середовищі є далекою від завершення, автор намагався уникнути безапеляційності тверджень, залишаючи місце для дискусії. Результатом дослідження стали наступні положення:

- глибокі протиріччя між культурними цінностями, суспільно-політичними структурами і реальною поведінкою людей провокують структурні, культурні і поведінкові конфлікти, взаємодія яких в решті решт і веде до системної трансформації. Подібний перехідний стан – це важливий етап у розвитку будь-якої системи, який свідчить про те, що система перейшла поріг стійкості, колишні джерела її розвитку вичерпали свої ресурси, і процеси розпаду структури стали переважати. Зі зростанням ентропії система усе менше виявляється здатною пристосовуватися до умов навколишнього середовища, що постійно змінюються. На цьому етапі виникає проблема самозбереження системи, формування її нової організації, створення порядку з хаосу. Цей час нестабільності звільняє людей від значної частини соціальних “табу”, відкриває перед людиною можливість соціальної творчості, індивідуального вибору. Через це можна стверджувати, що перехідні періоди супроводжуються погіршенням криміногенної ситуації. Зазначене вище робить перехід, хаос об’єктом дослідження, які дозволяє сформулювати значну частину проблем, що так явно не виявляють себе в стабільні періоди існування системи;
- в умовах “переходу” чітко встановлюється залежність рівня окремих видів правопорушень від політичних, економічних та соціальних змін у державі. Завдяки цьому можна поділити правопорушення на відповідні групи, виділити “зони ризику” і враховувати це при проведенні профілактичних заходів;
- в кризових умовах спостерігається знецінення життя людини (свідченням цього може бути хоча б те, що в міліцейських зведеннях 1920-х рр. статистику вбивств подавали на шостому місці);
- для зазначених періодів характерне загальне “омолодіння” кримінального світу. Злочинцями у своїй більшості ставали особи віком від 20 до 30-ти років – молоді та повні сили

члени суспільства, які засвоїли життєву філософію кризового часу. Це переважно некваліфіковані злочинці. Найчастіше вони звинувачувалися у побутових крадіжках. Саме цим і можна пояснити переважання майнових злочинів у загальній структурі злочинності;

- кризовий стан у державі зумовлює зниження суспільної уваги до підростаючого покоління. Злочинність серед підлітків є особливо небезпечною для суспільства, оскільки вона загрожує його майбутньому. Антисоціальні звички, погляди, набуті у дитинстві, призводять до деморалізації особи і, як наслідок, до зростання частки рецидивної злочинності (яка в 1920-ті роки сягала позначки 25 - 30% від усіх заарештованих підлітків);

- дані про освітньо-культурний рівень правопорушників примушують нас звернути увагу на залежність антисоціальної поведінки від інтелектуального розвитку. Так, протягом 1921-1928 рр. злочинці у своїй більшості були неписьменними або з нижчою освітою. Саме це і зумовлювало структуру злочинності 1920-х років – переважання корисливих та корисливо-насильницьких правопорушень;

- особливу увагу привертають злочини, вчинені людьми з високим соціальним статусом, оскільки навіть при незначному кількісному рівні ці злочини мають резонансний характер та деморалізують суспільство. При цьому треба зважати на те, що загальна кількість цих правопорушень насправді була значно вищою, оскільки, як свідчать документи 1920-х рр., переважна більшість цих злочинів залишалася за межами офіційної кримінальної статистики;

- процес розв'язання організаційного питання в правоохоронних органах засвідчує, що в умовах перманентних організаційних змін знижується рівень роботи працівників цих органів. Кваліфіковано протистояти злочинності може тільки усталена і міцна система, статус якої чітко визначено на правовому рівні;

- перегини у вирішенні кадрового питання (особливо під час чисток) підривали авторитет працівників правоохоронних органів, створювали у злочинців впевненість у відсутності кари;

- погана матеріальна забезпеченість працівників системи внутрішніх справ та судових установ спричинювала плинність кадрів, а також перетворювала значну кількість працівників правоохоронної системи на злочинців;

- переважання класово-партійного підходу в процесі комплектування правоохоронних органів (без урахування професійної підготовки або навіть загальноосвітнього рівня) призводило до зниження їх дієздатності;

- перехідним періодам властиве відставання законодавства від динамічних змін у житті. Свідченням цього є те, що протягом 1920-х років стабільно збільшувалася частка злочинів, які не піддавалися узагальненню та заносилися у зведеннях в колонку “інші”;

- відсутність у державі чітких законів до прийняття у 1922 р. Кримінального кодексу України і потім введення в кримінальне право принципу аналогії, заміна християнської моралі пролетарською призвели до розмивання межі між добром і злом у людській свідомості. Стерлися грані між злочином та невинністю, однак при цьому сформувалося ставлення до людини як до істоти, яку можна покарати, незалежно від таких факторів, як “винність” або “невинність”. Тобто у 1920-ті рр. були закладені основи того, що під час сталінських репресій набуло небачених досі масштабів. Цим також частково пояснюється і те, чому саме суспільство 1930-х рр. виявилось неспроможним протистояти командно-адміністративній системі, було нездатним до опору;

- саме в 1920-ті рр. було започатковано практику зведення політичних злочинців до кримінальних. В першу чергу в Україні це відбулося в процесі подолання селянської непокори, так званого “політичного бандитизму”, коли селяни, які не бажали віддавати хліб з власних зголоднілих сіл, негативно сприйняли ліквідацію приватної власності та стали на шлях активного протистояння більшовицькому уряду, були проголошені злочинницькими елементами. І зовсім не випадковим є використання визначення “злочинець” – терміна, що однозначно негативно сприймається людською свідомістю;

- для сьогодення важливе значення має досвід розв'язання проблем криміналізації суспільства, особливо тоді, коли суспільство наближується до порога терпіння і схиляється до авторитарного правління, яке було б здатне вгамувати кримінальні елементи. У цих умовах доречно нагадати, що посилення репресій якщо і зменшує показники карної злочинності, то при цьому значно збільшує кількість так званих політичних правопорушників, покарання яких є нічим іншим, як злочином влади проти власного народу.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Даньшин И.Н. Из истории криминологических учреждений в Украинской ССР в 20-е - 30-е гг. // Вопросы борьбы с преступностью. Вып.32.-М.: Юрид. лит., 1980.-С.68.
2. История Украинской ССР: В 10 т. / Гл.ред.Ю.Ю.Кондуфор.-К.: Наук.думка, 1984. - Т.7: Украинская ССР в период строительства и укрепления социалистического общества (1921-1941).- 720 с.
3. Історія Української РСР: У 2 т. / Гл. ред. К.К.Дубини.- Т.2.-К.: Наукова думка, 1967.-860 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / АН УРСР. Ін-т історії. - К, 1970.-Т.: Донецька область.- 992 с.
5. История советского рабочего класса: В 6-ти т. / АН СССР. Ин-т ист. СССР.- М.: Наука, 1984.- Т.2: Рабочий класс - ведущая сила в строительстве социалистического общества.1921-1937. - 512 с.
6. Історія робітничого класу Української РСР: У 2-х т. Т.2.-К.: Наук.думка, 1967.-508 с.
7. История рабочих Донбасса: В 2 т. / АН УССР. Ин-т ист.- К.: Наук. думка, 1981.- Т.2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму.- 326 с.
8. История крестьянства СССР: В 5 т. / АН СССР. Ин-т истории СССР.-М.: Наука, 1986. - Т.1: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти. 1917-1927.- 456 с.
9. Історія селянства Української РСР: У 2 т. - К.:Наук.думка, 1967. - Т.2: Від великого жовтня до наших днів.-535 с.
10. История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. - М.: Изд-во полит.лит., - Т.4: Коммунистическая партия в борьбе за построение социализма в СССР. Кн.1.1921-1929.- 663 с.
11. Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн.: Навч.посібн.-К.:Либідь, 1992. - Кн.2: XX століття - 464 с.
12. Історія України: Нове бачення: У 2 т. -1996. - Т.2 -494 с.
13. Історія України /В.Ф.Верстюк, О.В.Гарань, О.І.Гуржій та інш., Під ред. В.А.Смолія.-К.: Альтернативи, 1997.
14. Бойко О.Д. Історія України. Запитання і відповіді.- К.: ВЦ Академія, 1997.
15. Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917-1990.-208 с.
16. Карр Э. История Советской России. Кн.1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917-1923.-М.: Прогресс, 1990.-768 с.
17. Боффа Дж. История Советского Союза. Т.1 От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917-1941 гг.-М.: Международные отношения, 1990.-632 с.
18. Пайпс Р. Россия при большевиках. - М.: Российская политическая энциклопедия, 1997.-662 с.
19. Кульчицкий С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К.: Основи, 1996.-396 с.
20. Никольский В.Н., Изюмов В.И. НЭП в Донбассе. Историческое исследование.-Донецк, 1992.-128 с.
21. Советская милиция : история и современность (1917-1987).- М.: Юрид. лит., 1987.-336 с.
22. Кожевников М.В. История советского суда.-М.: Госюриздат, 1957.-384 с.
23. Петухов Г.Е. Советский суд и становление революционной законности в государственном управлении.-Киев-Одесса: Вища школа, 1982.-154 с.
24. Смирнов Н.Г. Высшие суды революции (Центральные революционные трибуналы. 1918-1922 гг.).-М.: Знание, 1990.- 64 с.
25. Софинов П.Г. Очерки истории ВЧК. (1917-1922 гг.).-М.: Госполитиздат, 1960.-248 с.
26. Портнов В.П. ВЧК, 1917-1922.-М.: Юрид. лит., 1987.- 207 с.
27. Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы. 1918-1921 гг.-М.:Наука, 1990.-320 с.
28. Из истории милиции советской Украины.-К.: Изд-во МООН УССР, 1965.-400с.
29. Сусло Д.С. Історія суду радянської України (1917-1967 рр.).-К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968.-234 с.
30. Дукельский С. ЧК-ДПУ // Укр.іст.журн.-1991.-№3.-С.16-25.

31. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.Й., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Х.: Основа, 1990.-345 с.
32. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.1.-К.: Либідь-Військо України, 1994.-432 с.
33. Шаповал Ю., Пристайко В.,Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.-К.: Абрис, 1997.-608 с.
34. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз. - К.: Вид-во Національної академії СБУ, 2002. - 290 с.
35. Див.: Дорошко М. Органи ВУЧК-ГПУ-НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920 - 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - № 1. - С. 50-59; Капустян Г. Опір українського селянства політиці правлячого режиму наприкінці 1920-х рр.: маловідомий епізод // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2003. - № 1. - С. 60-65.
36. Шевченко А.Е. Деятельность милиции Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): Дисс... канд.ист.наук: 07.00.01 / Донецкий гос.ун-т.- Донецк, 1998.-180 с.; Лагоша М.М. Міліція України в 1945-1953 рр.: Автореф. дисс... канд.ист.наук: 07.00.01 / Донецький держ.ун-т.- Донецьк, 2000.-19 с.; Абдуллін А.А. Діяльність міліції Донбасу (1956-1964 рр.): досвід, проблеми, уроки: Автореф. дис... канд.ист.наук: 07.00.01 / Донецький держ.ун-т.- Донецьк, 2004.-19 с.
37. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города 20-30-х годов // Вопросы истории. - 1994. - №2. - С.30-42; Гулай В. Прояви соціальних девіацій у повсякденному житті Львова (50-60-ті рр. ХХ ст.) // Історія та історіографія в Європі: Зб.наук.праць /Редактори С.Стельмах, Г.Хаусманн. Вип. 1-2. - К.: УНІСЕРВ, 2003. - С. 174-180.
38. Гернет М.Н. Избранные произведения.- М.: Юрид. лит, 1974.-640 с.
39. Золин П.М. Преступность в стране в 1909-1928 гг. Сравнительная статистика // Советское государство и право.- 1991.- № 5.-С. 112-119.
40. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции. - М.: Изд-во НОРМА, 1997.-525 с.
41. Филин Н.А. Вопросы уголовного права и процесса в постановлениях пленума Верховного Суда УССР 1 января 1923 г. - 1 января 1928 г. / Под ред. Прокурора Верх.Суда УССР С.А.Пригова.-Харьков: Юрид.изд-во Наркомюста УССР, 1928.-168 с.
42. Пригов С.О. Злочин і кара в робітничо-селянській державі (про кримінальний кодекс).-Харків: Юрид. вид-во Наркомюсту УСРР, 1925.-Кн.9.-50 с.
43. Герцензон А.А. Борьба с преступностью в РСФСР: По материалам обследования НК РКИ СССР / Под ред. В.А.Радус-Зеньковича.-М.: Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1928.-163 с.
44. Герцензон А.А. Уголовный закон и личность преступника: Учебное пособие.-М.: Знание, 1968.-80 с.
45. Остроумов С.С. Уголовная статистика и борьба с преступностью.- М.: Знание, 1975.-63 с.
46. Остроумов С.С. Советская судебная статистика.-М.: Изд-во Московского ун-та, 1976.-415 с.
47. Загородников Н.И. Советская уголовная политика и деятельность органов внутренних дел.- М.: МВШМ МВД СССР, 1979.-100 с.
48. Михайленко П.П., Гельфанд И.А. Предупреждение преступлений - основа борьбы за искоренение преступности.-М.: Юрид. лит., 1964.-203 с.
49. Ремизова Е.В. Уголовно-процессуальные вопросы борьбы с преступностью несовершеннолетних в СССР.-М.: Изд-во Московского ун-та, 1979.-131 с.
50. Землянский П.Т. Уголовно-процессуальное законодательство в первые годы Советской власти (на материалах УССР).-К.,1972.-307 с.
51. Мироненко А.Н., Бенько А.П. Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921-1927) / АН Украины, Ин-т гос. и права.-К.-Днепродзержинск, 1992.-33 с.
52. Мироненко А.Н., Бенько А.П. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-х -30-х гг. / АН Украины, Ин-т гос. и права.-К.-Днепродзержинск, 1992.-17 с.
53. Гринберг М.С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов // Государство и право.-1993.-№ 1.- С.63-73.
54. Філонов В.П. Актуальні проблеми сучасної кримінології: Монографія.-Донецьк: Донеччина, 1997.-288 с.; Філонов В.П. Причини злочинності.-Дніпропетровськ: Січ, 1996.-200 с.

55. Гуценко К.Ф., Ковалёв М.А. Правоохранительные органы: Учебник для студентов юрид. вузов и фак. Московского гос. ун-та им. М.В.Ломоносова.-2-е изд. испр. и доп.-М.: Зерцало, Теис, 1996.-166 с.
56. Історія держави і права України: Навчальний посібник для студентів юрид.вузів та факультетів.-К.:Вентурі, 1996.-228 с.
57. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.).- К.: Ін-т іст. України АН України (історичні зошити), 1994.-41 с.
58. Диптан И.И. Дети и голод на Украине в 1921-1922 гг.// Философская и социологическая мысль, 1991.-№ 1.-С.101-111.
59. Нікольський В.М. Безробіття в Донбасі часів НЕПу // Укр.іст.журн.-1992.-№ 3.-С.50-57.
60. Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921-1941рр.) // Укр.іст.журн.-1991.-№ 8.-С.3-20; Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на півдні України (за фондами ЦДАВО України) // Архіви України.- 1993.- № 1-3, 4-6.
61. Салига Л.П. Боротьба Х.Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень-липень 1923 р.)// Укр.іст.журн.-1992.-№1.-С.115-125.
62. Нагорная Л.П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки скрізь призму 90-х // Укр.іст.журн.-1993.-№1.-С.3-15.
63. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні, 1921-1923 рр. - Х., 1971.-171 с.
64. Белый П.Ф., Дышлевский П.С. Единство действий в защиту завоеваний революции. Боевое содружество трудящихся Украины и России в борьбе против кулацкой вооруженной контрреволюции (конец 1920-1922 гг.).- К.: Вища школа, 1988.-155 с.
65. Римаренко Ю.І. З історії боротьби трудового селянства України проти куркульського бандітизму (1921 - 1922 рр.) // Укр. іст.журн. - 1965.-№ 1.- С.110-114.
66. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: Стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории: Сб.научн.труд. АН УССР. Ин-т истории Украины, Кондуфор Ю.Ю. (отв.ред.).-К.:Наук.думка, 1991.-С.102-172.
67. Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918-1921).- К.: Наук.думка, 1992.-368 с.
68. Волковинский В.М. Батько Махно.-К.: Т-во "Знання" України, 1992.-46 с.
69. Витковский В., Попик В. У Махно своя ЧК или превратная фортуна Левы Задова // Донбасс, 1992. - №1-4.
70. Беспечный Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. Лева Задов: человек из контрразведки.-Донецк: Донеччина, 1996.-288 с.
71. Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України (далі - ЗУ УСРР).-1921-1927.
72. Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов VI -го созыва (18 декабря 1921 г.- 10 декабря 1922 г.).-Харьков: Изд-во ВУЦИК, 1922.
73. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952) / Под ред. И.Т.Голякова.-М.: Гос.издат.юрид.лит.,1953.-С.7-310.
74. Курицкий И.И., Гиммельфарб Л.А., Шихмантер Н.И. Уголовный кодекс УССР в редакции 1927 г. Текст с постатейными разъяснениями из циркуляров и постановлений Наркомюста и Верховного Суда УССР (по 1 июля 1927).- Харьков: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927.
75. Уголовный кодекс УССР и РСФСР. Сравнительный текст и комментарий / Под. ред. М.Е. Шаргея, С.А.Пригова, Ю.П.Мазуренко.-Харьков: Юрид.изд-во Наркомюста УССР.-Вып.2-7.
76. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів - К.: Вид-во політ.літ. Укр., Ін-т іст.партії при ЦК КПУ, філіал ін-ту Марксизму-Ленінізму при ЦК КПРС, 1976.- Т.1 (1918-1941).- 1007 с.
77. Статистический бюллетень УССР.-1922.-№13-18.
78. Статистика Донбасса. Орган Донецкого губернского статистического бюро.-1923-1925.
79. Статистика труда в Донбассе. Орган Донецкого губернского совета профсоюз.-1924.-№ 1.
80. Статистичний бюлетень Маріупольщини. Орган Маріупольського окружного статистичного бюро.-1926-1928.
81. Статистический справочник Сталинского округа. Орган Сталинского окружного статистического бюро.-Сталин, 1928.
82. Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭСУ и СТО.-Славянск, 1922.

83. Бандитизм в Донецкой губернии за первую половину 1921 г. Приложение к полугодовому отчету о работе каменноугольной промышленности Донбасса (В.Секретно).-Издание Донецкого губернского отдела В.С.Г. ЦУКП Донбасса.-1921.

84. Коммунист. Орган Центрального Комитета КП(б)У.-Харьков, 1921-1927.

85. Всероссийская Кочегарка. Орган Донецкого губернского комитета партии и губисполкома.-Бахмут, 1922-1923.

86. Диктатура Труда. Орган Сталинского окружного комитета КП(б)У, окрисполкома и окрпрофбюро.-1922-1925.

87. На посту. Журнал при Харьковском губернском партийном комитете.-1922.

88. Державний архів Донецької області (далі - Держархів Донецької області):

1) Губернські органи робітничо-селянської міліції і кримінального розшуку: Донецьке губернське управління робітничо-селянської міліції і кримінального розшуку.-Ф.Р-1145; Донецьке губернське відділення кримінального розшуку.-Ф.Р-2295;

2) Повітові управління робітничо-селянської міліції: Бахмутське.-Ф.Р-1154; Гришинське.-Ф.Р-2460; Дебальцівське.-Ф.Р-1148; Єнакіївське.-Ф.Р-2462; Маріупольське.-Ф.Р-1280; Слов'янське.-Ф.Р-1147; Чистяківське.-Ф.Р-1150; Юзівське.-Ф.Р-537;

3) Окружні управління робітничо-селянської міліції: Артемівське.-Ф.Р-1170; Сталінське.-Ф.Р-327;

4) Відділ юстиції Донецького губернського виконавчого комітету.-Ф.Р-1167;

5) Документи судових органів: Донецький губернський революційний трибунал, м.Бахмут.-Ф.Р-2470; Донецький губернський суд, м.Артемівськ.-Ф.Р-1168; Артемівський окружний суд.-Ф.Р-1171; Бахмутський окружний суд.-Ф.Р-1171; Сталінський окружний суд.-Ф.Р-377;

6) Донецька губернська прокуратура, м.Бахмут.-Ф.Р-1469;

7) Донецька губернська надзвичайна комісія, м.Бахмут.-Ф.Р-1459;

8) Донецький губернський виконавчий комітет Ради Робочих, Селянських і Червоноармійських депутатів.-Ф.Р-1146; Артемівський (Бахмутський) окружний виконавчий комітет.-Ф.Р-1169; Маріупольський окружний виконавчий комітет.-Ф.Р-1202; Сталінський окружний виконавчий комітет.-Ф.Р-2;

9) Документи партійних комітетів: Донецький губернський комітет КП(б)У.-Ф.1п; Сталінський (до квітня 1924 р.-Юзівський) окружний комітет КП(б)У.-Ф.9п; Маріупольський окружний комітет КП(б)У.-Ф.11п.

89. Державний архів Луганської області (далі-Держархів Луганської області):

1) Управління робітничо-селянської міліції: Старобільське повітове.-Ф.Р-1164; Старобільське окружне.-Ф.Р-1278; Луганське окружне.-Ф.Р-373; Окремий продовольчий батальйон особливої продміліції м.Луганська.-Ф.Р-2208; Управління радянської робітничо-селянської залізничної міліції 4-го району Донецьких залізниць, ст.Луганськ.-Ф.Р-2144;

2) Відділи управління: Луганського повітового виконкому.-Ф.Р-752; Старобільського повітового виконкому.-Ф.Р-1171;

3) Адміністративні відділи: Луганського окрвиконкому.-Ф.Р-435; Старобільського окрвиконкому.-Ф.Р-1168;

4) Прокуратура: Старобільська окружна прокуратура.-Ф.Р-1176; Луганський окружний прокурор.-Ф.Р-636.

5) Суди: Луганський окружний суд.-Ф.Р-349; Старобільський окружний суд.-Ф.Р-1162;

6) Старобільський окружний відділ ДПУ.-Ф.Р-1271;

7) Будинки примусової праці: Луганський окружний БУПР.-Ф.Р-696; Старобільський окружний БУПР.-Ф.Р-1165;

90. Центральний державний архів вищих органів України (далі-ЦДАВОУ): Рада міністрів Української РСР (РНК УСРР).-Ф-2; Українська економічна нарада при РНК УСРР.-Ф-3040; Міністерство юстиції УРСР (Наркомюст УСРР).-Ф-8; Верховний суд Української РСР.-Ф-24; Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР.-Ф-5; Головне управління робітничо-селянської міліції при НКВС УСРР.-Ф-6.

91. Центральний Державний архів громадських організацій України (далі-ЦДАГОУ).: Центральний комітет Комуністичної партії України.-Ф.1.

92. Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки // Укр. іст. журн. - 1994. - № 1. - С.45-53.

93. Синяков С., Сластенко Е. Соціальне пізнання, світогляд, ідеологія // Філософська і соціологічна думка. - 1994.- №11-12. -С.43-61.

94. Токовенко О. Культурно-еволюційна епістемологія: Спроба постановки і раціональної реконструкції проблеми // Філософська та соціологічна думка. - 1994.- № 11-12.- С.62-80.
95. Ніжинський І. Епістемологічний простір постнеокласицизму: Трансформація міждисциплінарних парадигм // Філософська та соціологічна думка. - 1994.- № 11-12.- С.86-91.
96. Жук С.И. Макс Вебер и социальная история // Вопросы истории. - 1992.- № 2-3.- С.172-176.
97. Жук С.И. Одномерна ли история? // Вопросы истории. - 1992. - № 8-9. - С.186-187.
98. Гуревич А.Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории.- 1991. - № 2-3. - С. 21-36.
99. Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории // Вопросы философии. - 1991. - № 1.- С.31-43.
100. Стельмах С. Парадигмы исторической мысли в XX столетии // Політична думка. - 1997.- № 4.- С.127-144.
101. Див.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. - К.: Основи, 1998. - 534 с.
102. Див.: Костюк Г.О. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Пер. с англ. - К.: Смолоскип, 1995. - 508 с.; Культурна політика: методологічні, правові, економічні проблеми: Зб. наук. праць. - К.: УЦКД Мінкультури України, 1995. - 64 с.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 н.- К., 1994; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. Статей. - К.: Інститут історії України, 1993; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий зб. наук. Праць. Засновано 1992 р. - Вип.1. - К.: Наук. Думка, 1992 та інші.
103. Див.: Соціум. Науковий альманах. - 2002. - № 1; Історія та історіографія в Європі: Зб.наук.праць /Редактори С.Стельмах, Г.Хаусманн. Вип.1-2. - К.: УНІСЕРВ, 2003. - 258 с.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Чеботарьов В. Теорія структурних трансформацій як філософська проблема // Філософська думка. – 2003. - № 1. – С. 123 – 132.
2. Див.: Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии (плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода).//Общественные науки и современность. Москва, 2000. № 5. С.46 – 51.
3. Див.: Чарльз Ф.Эндрейн. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. – М., 2000. – 320 с.
4. Див.: Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. – К., 2001. – 544 с.
5. Див.: Міхеєва О.К. Сприйняття селянами та робітниками Донбасу нової економічної політики (за даними правоохоронних та надзвичайних органів) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 18. – Київ-Донецьк, 2001. – С. 32-37; Міхеєва О.К. Україна на початку 1920-х рр.: життя суспільства в умовах перехідних історичних періодів (за документами правоохоронних органів) // Історія та історіографія в Європі: Збірник наукових праць / Редактори: С.Стельмах, Г.Хаусманн. Вип.1-2. К.: УНІСЕРВ, 2003. – С. 164-174.
6. Див.: Бова А. Соціологічна інтерпретація інфраправа // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - № 2. – С.17-31; Заславская Т.И., Шабанова М.А. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. - № 5. – С.5-24.
7. Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1, оп.20, спр.39, арк.15; спр. 328, арк.86; ДАДО.- Ф-1167, оп.1, спр.5, арк.14.
8. Дюркгейм Э. Самоубийство.//Даугава. Рига, 1992. № 1. С. 157.
9. ЦДАГОУ. - Ф.1, оп.20, спр. 17, арк.167.
10. Там само. - Спр.21, арк. 66.
11. Там само. – Спр.136, арк.15.
12. Державний архів Донецької області.- Ф.Р-1146, оп.2, спр. 1, арк. 419-420; Ф.1п, оп.1, спр. 167, арк.43; спр. 13, арк.62.
13. Там само. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.1, арк.419-420; спр.57., арк. 68; Ф.1п, оп.1, спр.167, арк.43; спр.13, арк.62; Ф.Р-2470, оп.1, спр.193, арк.81.
14. Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917-1952) / под ред. И.Т.Голякова. М.: Гос.изд.юрид.лит., 1953. С57-60.
15. Державний архів Донецької області. – Ф.1п, оп. 1, спр. 627, 2341, 2342.
16. Там само. – Ф.Р-2295, оп.1, спр.25, арк. 3.
17. ЦДАВОУ. – Ф.6, оп.1, спр.384, арк.7.

18. Державний архів Донецької області. – Ф.1п, оп.1, спр.600, арк.75.
19. Там само. – Арк.76.
20. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 20, спр. 410, арк. 20.
21. Державний архів Донецької області. – Ф.1п, оп.1, спр. 600, арк. 87.
22. Там само. – Спр.2342, арк. 48–50.
23. Там само. – Ф.Р-2295, оп.1, спр.131, арк.93; Ф.Р-1145, оп.1, спр.32, арк.139.
24. Там само. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.95, арк.472.
25. Там само. – Ф.Р-1145, оп.2, спр.1, арк. 419.
26. Там само. – Оп.1, спр.58, арк.24.
27. Там само. – Ф.1п, оп.1, спр. 415, арк.2.
28. Там само. – Спр.2342, арк. 48, 50.
29. Там само. – Арк.41, всі.
30. ЦДАВОУ. – Ф.1, п.20, спр.2100, арк. 195.
31. Державний архів Донецької області. – Ф.1п, оп.1, спр.2342.
32. ЦДАВОУ. – Ф.1, оп.20, спр.2100, арк.198.
33. Там само. – Арк.195-198.
34. ЦДАВОУ.-Ф.5, оп.2, спр.2326, арк.104; Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№2 (13).-С.29;
35. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91.
36. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.).-К.: Ін-т Іст. Укр. АН України, 1994.-С.3.
37. Держархів Донецької області.- Ф.Р-1146, оп.1, спр.23, арк.11.
38. Статистика Донбасса. Ежемесячный бюллетень Донецкого губернского статистического бюро в г.Бахмуте.-1923.-№ 3 (12).-С.3-4.
39. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1,спр.44, арк. 2-91.
40. Там само.- Ф.Р-1146, оп.2, спр. 95, арк. 162, 394.
41. Там само.- Арк.426.
42. Там само.-Арк.395.
43. Там само.- Арк. 162,375, 393-396, 464.
44. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті рр.).- К.,1994.- С.9.
45. Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭС'У и СТО.-Славянск,1923.-С.376; Держархів Донецької області.- Ф.Р-1145, оп.1, спр.198, арк.284; Оп.2, спр.135, арк.42.
46. Статистический бюллетень УССР № 13-18. – июль-сентябрь 1922.-С.27.
47. Статистика Донбасса.-1923.-№ 3.- С.4; Статистика Донбасса.-1924.-№4-5.-С.51.
48. Держархів Донецької області.- Ф.Р-1171, оп. 1, спр.5, арк. 131.
49. Там само.- оп.2, спр.23, арк.51.
50. Держархів Луганської області.-Ф.Р-752, оп.1, спр.38, арк.87.
51. Там само.-Ф.Р-1145, оп. 1, спр. 157, арк. 111.
52. Держархів Донецької області. - Ф.Р-2295, оп.1, спр.44,арк. 2-95; Ф.Р-1145, оп.1. спр.198, арк.284; Ф.Р-1145, оп.2, спр. 135, арк.42; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.880, 885; Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭС'У и СТО.-1923.-С.376; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28.
53. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№ 2 (13).-С.29.
54. Держархів Донецької області. - Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.66; ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1,спр.1484, арк.243-244; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1993.-№2.-С.34, №3.-С.48-49; Там же.-1924.-№4-5.-С.64-65, № 6-7.-С.27-28; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27,арк.29.

55. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№ 2 (13).-С.29.
56. Держархів Донецької області.- Ф.Р-2295, оп.1. спр.44, арк.2-91.
57. Отчет Донецкого губернского экономического совещания УЭС'У и СТО.-Славянск, 1923.-С.353.
58. Моральная стистика // Статистика Донбасса.-1923.- № 2.- С.34; № 3.-С.48-49.
59. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.15; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 3.- С.44-47.
60. Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28.
61. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1169, оп.2, спр.87, арк.76-79; Диктатура труда.- 12 апреля 1925.-С.1-2.
62. Там само.- Ф.Р-1171, оп.1, спр.5, арк.131; оп.2, спр.3, арк.16; оп.1,спр.6, арк.52,71,93.
63. Там само.- Ф.Р-1171, оп.2, спр.23, арк.12.
64. Там само.- Ф.Р-1171, оп.2, спр.3, арк.11; спр.23, арк.11; Ф.Р-1146, оп.2, спр.127а, арк.48,51.
65. Там само.- Ф.Р-327, оп.1, спр.157, арк.38-39.
66. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№ 2 (13).-С.29.
67. Держархів Донецької області. - Ф.Р-1146, оп.1. спр.53, арк.6-10.
68. Там само.- Ф.Р-1154, оп.1, спр.47, арк.184; Ф.Р-2295, оп.1, спр. 14,арк.22.
69. ЦДАВОУ.-Ф-6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№ 2 (13).-С.29.
70. Держархів Донецької області.- Ф.Р-1148, оп.1, спр.28 б, арк. 124; Ф.Р-1280, оп.1, спр.40, арк.60.
71. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42.
72. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.2, спр.31, арк.67-72; Ф.Р-327, оп.1, спр.157, арк.5-6.
73. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.32, арк.21.
74. Там само.-Ф.Р-1469, оп.1, спр.19, арк.78; Ф.Р-1171, оп.2, спр.3, арк.21.
75. Бандитизм в Донецкой губернии за первую половину 1921 г. Приложение к полугодовому отчету о работе каменноугольной промышленности Донбасса.-Издание Донецкого губернского отдела В.С.Г.Центр.Упр. каменноугольной промышленности Донбасса, 1921.-С.1.
76. Держархів Донецької області.- Ф.1п, оп.1, спр.600, арк.75.
77. Там само.
78. ЦДАВОУ.-Ф-6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-45; Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.31-32; Моральная статистика // Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34; № 3.-С.48-49; Там же.-1924.-№ 4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№ 2 (13).-С.29.
79. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Луг.Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-50; Держархів Донецької області (Далі – ДАДО).-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.66.
80. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.66.
81. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244.
82. Там само.-Ф.Р-5, оп.2, спр.2326, арк.3; Держархів Луганської області.-Ф-1168, оп.1, спр.955, арк.38.

83. Держархів Донецької області.- Ф.1п, оп.1, спр.277, арк.6-8; спр.1259, арк.1-2.
84. Там само.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.193, арк.82
85. Там само.
86. Там само.-Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк.22-79; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-50.
87. Держархів Донецької області.-Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк.22-79.
88. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-50.
89. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.193, арк.82.
90. Там само.-Ф.Р-1167, оп.1, спр.114, арк.66-68.
91. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.16.
92. Там само.-Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк.22-79.
93. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.66; ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244.
94. Кульчицький С.В., Мовчан О.М.Голод 1921-1923 рр. на півдні України (за фондами ЦДАВО України) // Архіви України.-1993.-№4-6.-С.40.
95. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.176.
96. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-50; Держархів Донецької області.-Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк.22-79.
97. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-57; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.176.
98. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР (1917-1952) / под ред. И.Т.Голякова.-М.: Гос.издат.юрид.лит.,1953.-С.57-60.
99. Статистика Донбасса.-1923.-№ 2.-С.34.
100. Держархів Донецької області.-Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100.
101. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.3, арк.1-147.
102. Там само.
103. ЦДАВОУ.-Ф.Р-5, оп.2, спр.2326, арк.117; Держархів Донецької області.- Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк. 22-79.
104. Гернет М.Н. Преступление и борьба с ним в связи с эволюцией общества // Гернет М.Н. Избранные произведения.-М.:Юрид.лит.,1974.-С.257.
105. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.95, арк.472.
106. Держархів Луганської області.-Ф.Р-752, оп.1, спр.38, арк.79,80,83,163.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Правоохранительные органы: Учебник для вузов. / Под ред. проф. К.Ф.Гуценко. - М.: Издательство БЕК, 1995.- С.270.
2. Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы.1918-1921 гг.-М.:Наука, 1990.- 320с.- С.12-13; 30-31;62-84.
3. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия 1918-1922. - Х.: Основа, 1990.- С.57-58.
4. Там само.-С.38; ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.640, арк.42.
5. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.95, арк.251.
6. Там само.-Спр.77, арк.6.
7. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.32, арк.12-13.
8. Там само.-Ф.Р-1146, оп.1, спр.4, арк.3.
9. Там само.-Ф.Р-1459, оп.1, спр.1, арк.28.
10. Там само.-Арк.29.
11. Там само.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.77, арк.20.
12. Там само.
13. Там само.
14. Там само.-Арк.2.
15. Там само.-Ф.Р-1459, оп.1, спр.3, арк.2.
16. Там само.-Спр.6, арк.1-14; спр.7, арк.1-26.
17. Там само.-Ф.Р-1146, оп.1, спр.33, арк.6.
18. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.640, арк.39 зв.
19. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.127, арк.253; ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1410, арк.430.

20. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К.:Основи, 1996.- С.251-260.
21. Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального исполнительного комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов IV созыва (18 дек.1921 – 10 дек. 1922).- Харьков: Изд-во ВУЦИК, 1922.-арк.13.-Ст.9.
22. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.127, арк.76.
23. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.2342.
24. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1757, арк.1.
25. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.60-62.
26. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1734, арк.5, 22.
27. Там само.-Ф.1, оп.20, спр.1752, арк.3; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.-К.: Абрис, 1997.-С.16.
28. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.157, арк.59; Спр.392, арк.17.
29. Там само.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.25.
30. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1734, арк.134.
31. Держархів Донецької області.- Ф.Р-327, оп.1, спр.23, арк.11.
32. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.1.- К.:Либідь-Військо України, 1994.-С.81.
33. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.-К.: Абрис, 1997.-С.26.
34. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1980, арк.83-84, 90.
35. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Х.: Основа, 1990.-С.76.
36. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.600, арк.13-15.
37. Там само.
38. Там само.-Арк.75-76.
39. Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918-1922).-Х.: Основа, 1990.-С.76.
40. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.135, арк.353-361.
41. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.277, арк.9.
42. Там само.- Спр.277, арк.9 зв.
43. Там само.-Спр.600, арк.76.
44. Там само.-Спр.277, арк.9 зв.
45. Див.: Волошенко В.О., Міхеєва О.К. Правоохоронний аспект діяльності КНС (на матеріалах Донбасу) //Вісник Донецького Національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. – №2. – С.179-188.
46. Усков В.Ф. Комнезами України в період воєнного комунізму і переходу до непу. – К., 1950; Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії Комітетів незаможних селян. – К., 1960; Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К., 1965 та інші.
47. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). - К., 2000; Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928).-К., 1996; Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001 та інші.
48. Держархів Донецької області.- Ф.Р-1280. - Оп.1. - Спр.34. - Арк.15-20.
49. Там само.- Ф.П.1, оп.1, спр.1259, арк.44-47; Ф.Р-1280, оп.1, спр.34, арк.15-20.
50. Там само.- Ф.Р-1280, оп.1, спр.34, арк.15-20.
51. Там само.
52. Лях Р.Д. Участь комітетів незаможних селян у завершенні аграрних перетворень на Україні (1920-1923 рр.) // Питання історії народів СРСР. – Вип.16. – Х., 1973. – С. 27.
53. ЦДАГОУ. – Ф.1, оп. 20, спр. 1666, арк. 340-351.
54. Держархів Донецької області. - Ф.П.1, оп.1, спр.42, арк. 133 об.
55. Там само. -Ф.Р-1146, оп.2, спр.91, арк. 419.
56. Там само. - Ф.П.1, оп.1, спр.167, арк.100.
57. Там само. – Ф.Р-1146, оп.2, спр. 21, арк. 44-48; 49-52; 81-93.
58. Там само. – Ф.П.1, оп.1, спр.167, арк. 100.
59. Там само. – Ф.Р-1146, оп.2, спр.64, арк. 41; Спр. 215, арк. 113-115.

60. Гребеннікова О.В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920-1925 рр. // Південна Україна ХХ століття. – ЗДУ, 1998. - № 1 (4). – С.186-187.
61. Держархів Донецької області. – Ф.Р-1280, оп.1, спр.34, арк.15-20.
62. Там само. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 21, арк. 44-48.
63. Там само. – Ф.Р – 1259, оп.1, спр. 8, арк. 10.
64. Там само. – Спр. 13, арк. 28; спр. 22, арк. 29; спр. 25, арк. 41; спр.26, арк.141-142; Ф.Р-57, оп. 1, спр. 1, арк. 1-5.
65. Там само. – Ф.Р – 1145, оп.1, спр. 93, арк. 24.
66. Там само. – Ф.Р –1148, оп. 1, спр. 28, арк. 43.
67. Там само.
68. Там само.
69. Там само.
70. Там само. – Ф.Р – 1145, оп. 1, спр. 93, арк. 67.
71. Там само. – Ф.Р – 1146, оп.2, спр. 64, арк. 25.
72. Там само. – Ф.Р-1145, оп. 1, спр. 93, арк. 27-32.
73. Там само. – Арк. 19.
74. Там само. – Ф.П.1, оп. 1, спр. 660, арк. 63.
75. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). - К., 2000. – С. 143-144.
76. Держархів Донецької області. – Ф.Р-1145, оп.1, спр. 320, арк. 41.
77. Загорський П.С., Стоян П.К. Нариси історії Комітетів незаможних селян. – К., 1960. – С. 40.
78. Ганжа О.І.Українське селянство... – С. 144.
79. Держархів Донецької області. – Ф.Р – 1245, оп. 1, спр. 86, арк. 81-84.
80. Там само. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 64, арк. 56.
81. Там само. – Ф.Р – 1259, оп. 1, спр. 3, арк. 127.
82. Табл. склад. за: Комнезамы Донбасса. – Х., 1923. – С. VII, XI; 5-6.
83. ЦДАГО. – Ф.1, оп. 20, спр. 1666, арк. 22-34.
84. Іжевський В. Коротка історія Комітетів незаможних селян на Україні. – Х., 1924. – С. 11.
85. Держархів Донецької області. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 64, арк. 41; спр. 215, арк. 113-115.
86. Там само. – Спр. 214, арк. 2.
87. ЦДАГО. – Ф.1, оп. 20, спр. 1666, арк. 42.
88. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. – Мюнхен, 1956. – С. 13.
89. ЦДАГО. – Ф.1, оп. 20, спр. 1666, арк. 22-34.
90. Мельничук О.А. Комнезами у боротьбі із селянським повстанським рухом на Поділлі // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 131.
91. ЦДАГО. – Ф.1, оп.20, спр. 300, арк. 16-29.
92. Там само. – Арк. 260-261.
93. Держархів Донецької області. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 64, арк. 14-19.
94. ЦДАГО. – Ф.1, оп. 20, спр. 1666, арк. 25.
95. Держархів Донецької області. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 64, арк. 56.
96. Там само. – Ф.П.1, оп.1, спр. 600, арк. 75.
97. Там само. – Арк. 95.
98. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 - 1928).-К.: Основи, 1996.- С.273.
99. Держархів Донецької області. – Ф.Р – 1146, оп. 2, спр. 253, арк. 176 – 199.
100. Там само. – Спр. 320, арк. 39-50.
101. Там само. – Ф.Р – 1245, оп.1, спр. 1-а, арк. 15.
102. Правоохранительные органы: Учебник для вузов / Под ред. проф. К.Ф.Гуценко.-М.: Издательство БЕК, 1995.-С.8.
103. Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов VI созыва 18 декабря 1921 – 10 декабря 1922гг.- ст.20. - арк.305.
104. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.1, арк.23.
105. Там само.-Ф.Р-1146, оп.1, спр.53, арк.191,206; Ф.Р-2470, оп.1, спр.172, арк.1-14.
106. Там само.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.1, арк.23; Ф.Р-2295, оп.1, спр.1, арк.112; Ф.Р-1146, оп.1, спр.53, арк.191, 206; опис справ Донецького губернського революційного трибуналу м.Бахмут: справи 689 – 7009.

107. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.1, арк.1.
108. Там само.-Арк.2.
109. Там само.-Арк.3.
110. Там само.-Спр.2, арк.39.
111. Там само.-Арк.54.
112. Смирнов Н.Г.Высшие суды революции.-М.: Знание,1990.-С.51; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.2, арк.163.
113. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.8, арк.36, 48.
114. Там само.-Арк.48.
115. ЦДАВОУ.-Ф.24, оп.1, спр.544, арк.307; Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.8, арк.1, 15; оп.2, спр.22, арк.8, 15, 22.
116. ЦДАВОУ.-Ф.24, оп.1, спр.543, арк.33.
117. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.75, арк.20.
118. Там само.-Спр.172, арк.1-14.
119. ЦДАВОУ.-Ф.24, оп.1, спр.544, арк.338-341.
120. ЦДАВОУ.-Ф.24, оп.1, спр.543, арк.34-36.
121. Держархів Донецької області.- Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.6-40; Статистика Донбасса.-1923.-№2 (11).-С.44-47.
122. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.7-8.
123. Там само.-Ф.Р-2470, оп.2, спр.22, арк.22.
124. Там само.-Арк.23.
125. Там само.-Спр.42, арк.76.
126. Там само.-Арк.83.
127. ЦДАВОУ.-Ф.8, оп.1, спр.947, арк.9.
128. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.36.
129. ЦДАВОУ.-Ф.8, оп.1, спр.1521, арк.3.
130. Там само.-Арк.5.
131. Там само.-Спр.947, арк.309.
132. Там само.-Спр.1521, арк.5.
133. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2, оп.1, спр.718, арк.783.
134. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.773, арк.5; спр.834, арк.498.
135. Там само.-Спр.332, арк.7-8; спр.718, арк.783.
136. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.2309, арк.11.
137. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1171, оп.2, спр.23, арк.93.
138. Держархів Луганської області.-Ф.4п, оп.1, спр.77, арк.12-15.
139. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1410, арк.44.
140. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.7-8.
141. Там само.
142. Там само.-Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100.
143. Держархів Донецької області.- Ф.Р-1164, оп.1, спр.61, арк.7.
144. Комуністична партія України в резолюціях та рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.- К.:Вид-во політ.літ.Укр., 1976.-С.70-71.
145. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.2, спр.15, арк.141; Ф.Р-2470, оп.1, спр.2, арк.54.
146. Держархів Луганської області (ДАЛЮ).-Ф.Р-1154, оп.1, спр.48, арк.12.
147. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.149, арк.27, 30.
148. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.1, арк.24.
149. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк. 35-40; Ф.Р-1164, оп.1, спр.48, арк.13-14.
150. Там само.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.1-68.
151. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.524, арк.4.
152. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.653, арк.50.
153. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.374, арк.17; Ф.1п, оп.1, спр.524, арк.1; Ф.1п, оп.1, спр.661, арк.27-28.
154. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.653, арк.56; Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.660, арк.30.
155. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.660, арк.63.

156. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.524, арк.4; Ф.Р-1145, оп.1, спр.93, арк.24; ДАЛО.- Ф.Р- 435, оп.3, спр.27, арк.1-3.
157. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.2-3.
158. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.384, арк. 8 (м/ф); Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.82.
159. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.661, арк.27-28.
160. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.2-4.
161. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.384, арк.5 (м/ф).
162. ЗУ УСРР. 1920. №2. ст.70.
163. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.80.
164. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.157, арк.8.
165. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.80; Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.320, арк.111.
166. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.279, арк.132-134.
167. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.157, арк.59; спр.392, арк.17.
168. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.32; ДАДО.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.20, арк.21.
169. Там само.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.32; ДАДО.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.321, арк.88; оп.2, спр.135, арк.41,42.
170. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.135, арк.39.
171. Там само.-Оп.1, спр.279, арк.67,68.
172. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.718, арк.30-32.
173. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1908, арк.83, 84, 90.
174. Там само.
175. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн.1. К.: Либідь-Військо України, 1994.-432с. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. - К.: Абрис, 1997.-С.26, 435 – 437.
176. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.135, арк.353-361.
177. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.35.
178. ЗУ УСРР.- 1920.-№2.-Ст.70.
179. ЗУ УСРР.-1922.-№15.-Ст.248.
180. Там само.-1924.-№52.-Ст.325.
181. Там само.-1925.-№66.-Ст.373.
182. Держархів Донецької області.-Ф.9п, оп.1, спр.530, арк.29-32.
183. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.23-29.
184. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.27, арк.17.
185. Там само.
186. Там само.-Спр.129, арк.3-80.
187. Там само.-Арк.3.
188. Там само.-Арк.16.
189. Там само.-Арк. 3-80.
190. Там само.-Арк.73.
191. Там само. – Арк.47-50.
192. Там само.-Ф.Р-1146, оп.1, спр.28, арк.43.
193. Там само.
194. Там само.
195. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.93, арк.67.
196. Там само.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.64, арк.25.
197. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.660, арк.63.
198. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.93, арк.19.
199. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.899, арк.3-4 (м/ф).
200. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.327, арк.1-37.
201. Там само.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.55-64.
202. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.1091, арк.8.
203. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.117, арк.10а-135.
204. Там само.
205. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.82.
206. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.117, арк.10а-135.

207. Там само.-Ф.Р-2295, оп.2, спр.1, арк.6.
208. Там само.
209. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.195, арк.198.
210. Там само.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.20, арк.36.
211. Там само.- Оп.1, спр.320, арк.40.
212. Там само.-Спр.256, арк.33.
213. Там само.
214. Там само.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.55-64.
215. Там само.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.82, арк.2.
216. Там само.-Ф.Р-1169, оп.2, спр.10, арк.30; Ф.Р-2295, оп.2, спр.25, арк.44.
217. Там само.-Ф.Р-2295, оп.2, спр.27, арк.117-118, 143-146; Ф.Р-1145, оп.1, спр.327, арк.1-37.
218. Там само.-Ф.Р-1169, оп.2, спр.8, арк.2.
219. Там само.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.55-64.
220. Там само.
221. Там само.
222. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.327, арк.1-37.
223. Там само.-Оп.2, спр.82, арк.68.
224. Там само.-Спр.135, арк.90.
225. Там само.-Оп.1, спр.320, арк.90.
226. Там само.-Спр.193, арк.8.
227. Там само.-Спр.320, арк.90.
228. Там само.-Спр.193, арк.8.
229. Там само.-Оп.2, спр.135, арк.353-361.
230. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.1091, арк.8.
231. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.82, арк.68.
232. Там само.-Спр.1091, арк.8.
233. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.193, арк.4.
234. Там само.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.55-64.
235. Там само.- Ф.Р-1145, оп.1, спр.193, арк.21, 33.
236. Там само.-Ф.Р-1169, оп.2, спр.87, арк.76-79.
237. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.15-17.
238. Там само.-Ф.34п, оп.1, спр.204, арк.8.
239. ЦДАВОУ.-Ф.Р-5, оп.2, спр.2326, арк.9; Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.955, арк.47.
240. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.321, арк.372.
241. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.648, арк.777.
242. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.440, арк.10; Ф.9п, оп.1, спр.648, арк.100.
243. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.117, арк.71.

ПОСИЛАННЯ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Гринберг М.С. Уголовное право и массовые репрессии 20-х и последующих годов // Государство и право.-1993.-№1.-С.63-73.
2. СУ РСФСР. 1918. № 65. Ст.710.
3. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1164, оп.1, спр.48, арк.14.
4. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).-К.: Основи, 1996.-С.223-242.
5. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть.-Днепропетровск: Пороги, 1992.-С.9.
6. Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917-1952) /под ред. И.Т.Голякова.-М.: Гос. издат. юрид. лит, 1953.-С.57-60.
7. Там само.
8. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.1-68.
9. Там само.-Ф.34п, оп.1, спр.203, арк.11.
10. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.1259, арк.1-2.
11. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.277, арк.6-8.
12. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.25, арк.3.
13. Там само.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.2, арк.176.

14. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть.-Днепропетровск: Пороги, 1992.-С.9.
15. Сборник документов по уголовному законодательству СССР и РСФСР (1917-1952) / Под ред. И.Т.Голякова.-М.: Гос. издат. юрид. лит, 1953.-С.116-143.
16. Там само.- С.123-128.
17. Там само.-С.129-130.
18. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1154, оп.1, спр.80, арк.55-64; Мироненко А.Н., Бенько А.П. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-30-х гг.-К.-Днепропетровск: Ин-т г-ва и права АН Украины, 1992.-С.4.
19. Мироненко А.Н., Бенько А.П. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20-30-х гг.-К.-Днепропетровск: Ин-т г-ва и права АН Украины, 1992.-С.6.
20. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть.-Днепропетровск: Пороги, 1992.-С.9.
21. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.1-68.
22. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.77-83.
23. Там само.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.1, арк.419-420; Ф.1п, оп.1, спр.167, арк.43; Спр.13, арк.62.
24. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.640, арк.21.
25. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.193, арк.81.
26. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.627, 2341, 2342.
27. Первое Всеукраинское совещание работников милиции // Коммунист.-№ 64 (18 марта 1922 р.).
28. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1197, арк.79.
29. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.1, арк.248.
30. Там само.-Спр.93, арк.12,37.
31. Там само.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.32, арк.13, 18; Ф.Р-2, оп.1, спр.562, арк.54.
32. Там само.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.93, арк.12, 37; Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.881.
33. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-56.
34. Держархів Донецької області.-Ф.Р-327, оп.1, спр.186, арк.22-80.
35. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.560, арк.13.
36. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.45-55.
37. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.888.
38. Там само.-Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.887; Ф.Р-327, оп.1, спр.172, арк.35; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-55.
39. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.995, арк.38-39.
40. Там само.-Ф.Р-435, оп.3, спр.27, арк.42-56.
41. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.2, спр.135, арк.353-361.
42. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.18, арк.461.
43. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.884.
44. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.29, арк.20.
45. Там само.-Спр.18, арк.461; Спр.29, арк.20.
46. Там само.-Спр.29, арк.20.
47. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.1, арк.419-420.
48. Там само.-Ф.Р-1170, оп.2, спр.10а, арк.671.
49. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.2309, арк.11.
50. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1169, оп.2, спр.87.
51. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.955, арк.40.
52. Там само.-Ф.34п, оп.1, спр.4, арк.64.
53. Там само.-Ф.Р-435, оп.3, спр.33, арк.14 зв.
54. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.2, спр.15, арк.38; Ф.Р-2295, оп.2, спр.14, арк.12.
55. Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.33, арк.15 зв; Ф.Р-1168, оп.1, спр.955, арк.40.
56. Держархів Донецької області.-Ф.Р-327, оп.1, спр.173, арк.16; Ф.Р-1171, оп.2, спр.3, арк.29-29; Ф.Р-2, оп.1, спр.262, арк.234; Держархів Луганської області.-Ф.Р-435, оп.3, спр.16, арк.300.
57. Держархів Донецької області.-Ф.р-2, оп.2, спр.834, арк.505.
58. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.893, арк.40,45.
59. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.127а, арк.48.
60. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.1001, арк.14.
61. ЦДАВОУ.-Ф.8, оп.1, спр.947, арк.181.
62. Там само.- Арк.196.

63. Там само.-Арк.195.
64. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2, оп.1, спр.263, арк.204-205.
65. Там само.-Спр.834, арк.782.
66. Там само.-Ф.Р-1170, оп.2, спр.3. арк.11.
67. Філонов В.П. Причини злочинності. - Дніпропетровськ: Січ, 1996.-С.159.
68. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.1658, арк.2; Ф.Р-1145, оп.2, спр.135, арк.42.
69. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Дон. Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91; Ф.Р-1145, оп.1, спр.320, арк.36; Моральная статистика //Статистика Донбасса.-1924.-№4-5.-С.64-65; № 6-7.-С.27-28; Дон.Ф.Р-1170, оп.2, спр10а, арк.885; Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.2; Луг.Ф.Р-435, оп.3, спр.18, арк.475; Статистичний бюлетень Маріупольщини.-1928.-№2(13).-С.29.
70. Там само.
71. Там само.
72. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2295, оп.1, спр.44, арк.2-91.
73. Там само.
74. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.223.
75. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.2099, арк.268.
76. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.955, арк.28-30.
77. Держархів Донецької області.-Ф.Р-327, оп.1, спр.173, арк.16.
78. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1168, оп.1, спр.955, арк.27-28.
79. ЦДАВОУ.-Ф.6, оп.1, спр.1484, арк.243-244; Ф.5, оп.2, спр.2326, арк.104; Держархів Донецької області.-Ф.Р-1145, оп.1, спр.320, арк.39.
80. Держархів Донецької області.-Ф.Р-2470, оп.1, спр.172, арк.1-14
81. Там само.-Спр.193, арк.23.
82. Там само.-Спр.171, арк.1-24.
83. Там само.-Спр.53, арк.191, 206.
84. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.1658, арк.2.
85. Там само.-Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.15-16.
86. Держархів Луганської області.-Ф.Р-1165, оп.1, спр.24, арк.4-16; Держархів Донецької області.-Ф.Р-1171, оп.2, спр.3, арк.1-3, 11; Ф.Р-1171, оп.2, спр.23, арк.24.
87. Держархів Донецької області.-Ф.Р-1146, оп.2, спр.127а, арк.48.
88. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.560, арк.186.
89. ЦДАГОУ.-Ф.1, оп.20, спр.2099, арк.129.
90. Держархів Донецької області.-Ф.1п, оп.1, спр.2059, арк.19-20.
91. Там само.-Ф.Р-2, оп.1, спр.332, арк.7-8.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БУПР - Будинок примусової праці
ВУЦВК - Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВНК - Всеросійська надзвичайна комісія
ВУНК - Всеукраїнська надзвичайна комісія
Губвиконком - губернський виконавчий комітет
Губпартком - губернський партійний комітет
ДПУ (політуправління) - Державне політичне управління
ДГО ДПУ - Донецький губернський відділ (рос.-отдел) Державного політичного управління
КК - Кримінальний Кодекс
КНС, комнезами, комнезаможі - комітети незаможних селян
Комосередок - комуністичний осередок
Неп - нова економічна політика
НК - надзвичайна комісія
НКЮ - Народний комісаріат юстиції
НКВС - Народний комісаріат внутрішніх справ
ОДПУ - Об'єднане державне політичне управління
Ревком - революційний комітет
РВТ, ревтрибунал - революційний трибунал
Рупи ЦПКП - районні управління Центрального правління кам'яновугільної промисловості
РСІ - Робітничо-селянська інспекція
РНК, раднарком - Рада народних комісарів
УСРР - Українська Соціалістична Радянська Республіка
ХВО - Харківська військова округа
Цупрнадзвичком (Цупнадзком) - Центральне управління надзвичайних комісій
ЦИТО - Центральний виправничо-трудоий відділ (Центральній исправительно-трудоий отдел)

Наукове видання

Міхєєва Оксана Костянтинівна

КРИМІНАЛЬНА ЗЛОЧИННІСТЬ І БОРОТЬБА

З НЕЮ В ДОНБАСІ (1919-1929)

Редакція авторська

Комп'ютерна верстка *А.П. Тимофєєв*

Коректор *К.Ф. Салівон*

Обкладинка *О.О. Мізько*

Технічний редактор *О.О. Мізько*

Підп. до друку 29.06.2004. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Друк трафаретний. Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 14,6.

Обл. вид. арк. 9,3. Зам. 1-062904. Наклад 1000 прим.

Видавниче підприємство "Східний видавничий дім"

(Державне свідоцтво № ДК 697 від 30.11.2001)

83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45

тел./факс (062) 338-06-97, 337-04-80

e-mail: svdm@skif.net